

АРХЕОЛОГИЯ

год. LIV

2013

кн. 2

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или а, б, с и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В“ или съответно „- In“, а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е да има линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Изображенията от растерен тип, предавани на CD или DVD, да бъдат в следните формати: Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) или Tagged Image File Format (TIFF, TIF) с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi - за схеми и изображения от векторен тип (Adobe Illustrator (AI), Encapsulated PostScript (EPS), Corel Draw (CDR), Windows Meta File (WMF)).

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се предават на CD или DVD в Rich Text Format (MS Word с разширение .rtf), с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt, Page Margins 3.5, Space line 1.5. Заглавието и името на автора са ляво подравнени и заглавието е получерно (Bold). Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LIV

2013

кн. 2

Главен редактор: Васил Николов (*праистория*)

Редакционна колегия: Сергей Торбатов - зам.-главен редактор (*античност*),
Крум Бъчваров - секретар (*праистория*),
Стефан Александров (*протоистория*), Христо Попов (*протоистория*),
Анелия Божкова (*античност*), Евгения Генчева (*античност*),
Методи Даскалов (*средновековие*), Валери Григоров (*средновековие*),
Константин Дочев (*нумизматика*), Мирена Славова (*епиграфика*)

Представените за публикуване ръкописи се рецензират от редакторите в съответната научна област (peer review).

Литературен редактор: Мария Узунова
Превод на английски език: Маргарит Дамянов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS
This Journal has been published since 1959. It goes out twice a year.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov (*Prehistory*)

Editorial Board: Sergey Torbatov, Vice-Editor-in-Chief (*Antiquity*)
Krum Bacvarov, Secretary (*Prehistory*)
Stefan Aleksandrov (*Protohistory*), Hristo Popov (*Protohistory*)
Anelia Bozkova (*Antiquity*), Evgenia Gencheva (*Antiquity*)
Metodi Daskalov (*Middle Ages*), Valeri Grigorov (*Middle Ages*)
Konstantin Dochev (*Numismatics*), Mirena Slavova (*Epigraphy*)

All papers submitted for publication go through the peer-review process. They are reviewed by the Editorial Board members who cover the respective specialized field.

Typeset Editor: Maria Usunova
Summaries English translation: Margarit Damyanov

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей
Съборна 2, София 1000
факс:988 24 05, e-mail: naim@naim.bg
Address: National Institute of Archaeology and Museum
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax:+395 2 988 24 05; e-mail: naim@naim.bg

На корицата: Глава на керамичен антропоморфен съд, представящ богинята-Майка. Къснонеолитно ямно светилище Капитан Андреево, Свиленградско, 5200-4900 г. пр. Хр.
Снимка Петър Лецаков

On the cover: Head of a face pot representing the Mother Goddess. Late Neolithic pit sanctuary at Kapitan Andreevo, Svilengrad area, 5200-4900 BC
Photo Petar Leshtakov

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов, Виктория Петрова.</i> Проучвания на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха в Тракия	7
<i>Здравко Димитров, Камен Станев.</i> Кариерите на римския Филипопол	25
<i>Николай Шаранков.</i> Посвещение на Митра от Никополис ад Иструм	38
<i>Боян Тотев, Олга Пелевина.</i> Старобългарски огледала от Северното и Западно Черноморие	57
<i>Катя Меламед.</i> Средновековни обредни ями от Седлари, Момчилградско	80
<i>Константин Дочев.</i> Вторично доработени златни перпери на византийския император Михаил VIII Палеолог (1258-1282 г.)	93

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Татяна Мишина.</i> Остродръжни чаши от тел Юнаците	101
<i>Петър Минков.</i> Раннобронзова керамична кана от експозицията на РИМ - Бургас	113
<i>Анелия Божкова.</i> Чаша с релефна и west slope украса от некропола на Месамбрия Понтика	123
<i>Марио Иванов.</i> INSIGNE INGENUITATIS – ранноримска BULLA от Сердика	129
<i>Владимир Овчаров.</i> Дискусионни монетосечения от Добруджа (XIV в.)	133

ПРЕГЛЕД

<i>Александър Станев.</i> Международна научна конференция „Базиликата „Св. София” на прехода между езичество и християнство“, София, 11-13 март 2014	142
--	-----

Анелия Божкова	aneliabozkova@yahoo.com
Боян Тотев	b_totev@abv.bg
Васил Николов	vassil.nikolov@abv.bg
Виктория Петрова	vikisrova@yahoo.com
Владимир Овчаров	vl.ovtcharov@yahoo.com
Здравко Димитров	zdravkodimitrov74@gmail.com
Камен Станев	kamen_stratit@abv.bg
Константин Дочев	kidochev@abv.bg
Марио Иванов	slotarm@yahoo.com
Николай Шаранков	nsharankov@yahoo.com
Олга Пелевина	kubiar@abv.bg
Петър Минков	petraki_orlovski@abv.bg
Татяна Мишина	tnmishina@mail.ru

CONTENTS

ARTICLES

- Vassil Nikolov, Viktoria Petrova.* The problem of the duration of the hiatus between the Late Copper Age and the Early Bronze Age in Thrace: the case of Tell Karanovo 7
- Zdravko Dimitrov, Kamen Stanev.* Stone quarries of Roman Philippopolis 25
- Nicolay Sharankov.* A dedication to Mithras from Nicopolis ad Istrum 38
- Boyan Totev, Olga Pelevina.* Old Bulgarian mirrors from the North and West Black Sea region 57
- Katya Melamed.* Medieval ritual pits at Sedlari near Momchilgrad 80
- Konstantin Dochev.* Additionally reworked gold hyperpyra of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos (1258-1282) 93

REPORTS

- Tatyana Mishina.* Pointed-base cups from Tell Yunatsite 101
- Petar Minkov.* Early Bronze Age ceramic jug in the collection of Burgas Museum of Archaeology 113
- Anelia Bozkova.* Cup with relief and West Slope decoration from the necropolis of Mesambria Pontica 123
- Mario Ivanov.* INSIGNE INGENUITATIS – Early Roman bulla from Serdica 129
- Vladimir Ovcharov.* Controversial coinages in Dobrudzha (14th c.) 133

NEWS

- Alexander Stanev.* International conference “St. Sofia Basilica in the transition from paganism to Christianity”, Sofia, March 11-13, 2014 142

Anelia Bozkova	aneliabozkova@yahoo.com
Bojan Totev	b_totev@abv.bg
Kamen Stanev	kamen_stratitot@abv.bg
Konstantin Dochev	kidochev@abv.bg
Mario Ivanov	slotarm@yahoo.com
Nicolay Sharankov	nsharankov@yahoo.com
Olga Pelevina	kubiar@abv.bg
Petar Minkov	petraki_orlovski@abv.bg
Tatyana Mishina	tnmishina@mail.ru
Vassil Nikolov	vassil.nikolov@abv.bg
Vikotria Petrova	vikisrova@yahoo.com
Vladimir Ovcharov	vl.ovtcharov@yahoo.com
Zdravko Dimitrov	zdravkodimitrov74@gmail.com

Проучвания на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха в Тракия

Васил Николов, Виктория Петрова

Българо-австрийските археологически разкопки в Централния сектор на тел Караново, Новозагорско, проведени през периода 2000-2005 г. под ръководството на Васил Николов (София) и Шефан Хилер (Залцбург), са насочени към проучване на пласта от ранната бронзова епоха, но достигат и до най-горните нива на т.нар. хиатусен пласт (Hiller, Nikolov 2002; Hiller, Nikolov 2005) (обр. 1). С това работата на съвместната експедиция приключва. След 22 археологически сезона на тел Караново са набелязани и изяснени значителен брой аспекти на късната праистория в Тракия, но макар и физически достигнат, изследователски недокоснат остава периодът на напускане на селищната могила в края на халколита и заселването ѝ отново в началото на бронзовата епоха. Това налага търсенето на възможности за продължаване на разкопките на този изключителен праисторически паметник. След тригодишно прекъсване проучванията в Централния сектор на тел Караново продължават през 2009¹ и 2011 г.² под ръководството на Васил Николов³.

Както и през последните години от работата на българо-австрийския екип, **през 2009 г.** разкопките обхващат само западната половина на Централния сектор с площ около 225 кв. м (Николов, Петрова и др. 2010, 97-99). Изцяло е проучен т.нар. хиатусен пласт, чиято дебелина варира от 20 до 30 см. Той е представен от сива аморфна рохкава пръст със зърнеста структура, в която не са открити археологиче-

ски структури и съоръжения. Пластът съдържа силно раздробени тънкостенни и дебелостенни керамични съдове, които характеризират последната (IIIc) фаза на късния халколит в региона и въщност съдържа силно разрушените останки поне от последното къснохалколитно селище на това място.

Към т.нар. хиатусен пласт принадлежат и няколко цели или фрагментирани съдове от западната периферия на изследваната площ. В кв. K14/IV е открит керамичен съд с конична форма, два отвора отдолу и отгоре, както и многобройни дупчици по стените (малък димарник?). Стои вертикално върху широкия си отвор (обр. 2). В югозападния ъгъл на кв. L 14/II е намерена, стояща върху дъното си, голяма купа с груба повърхност и релефна пъпка. Край нея са открити долни части на големи съдове с груба повърхност, които също са върху дъната си.

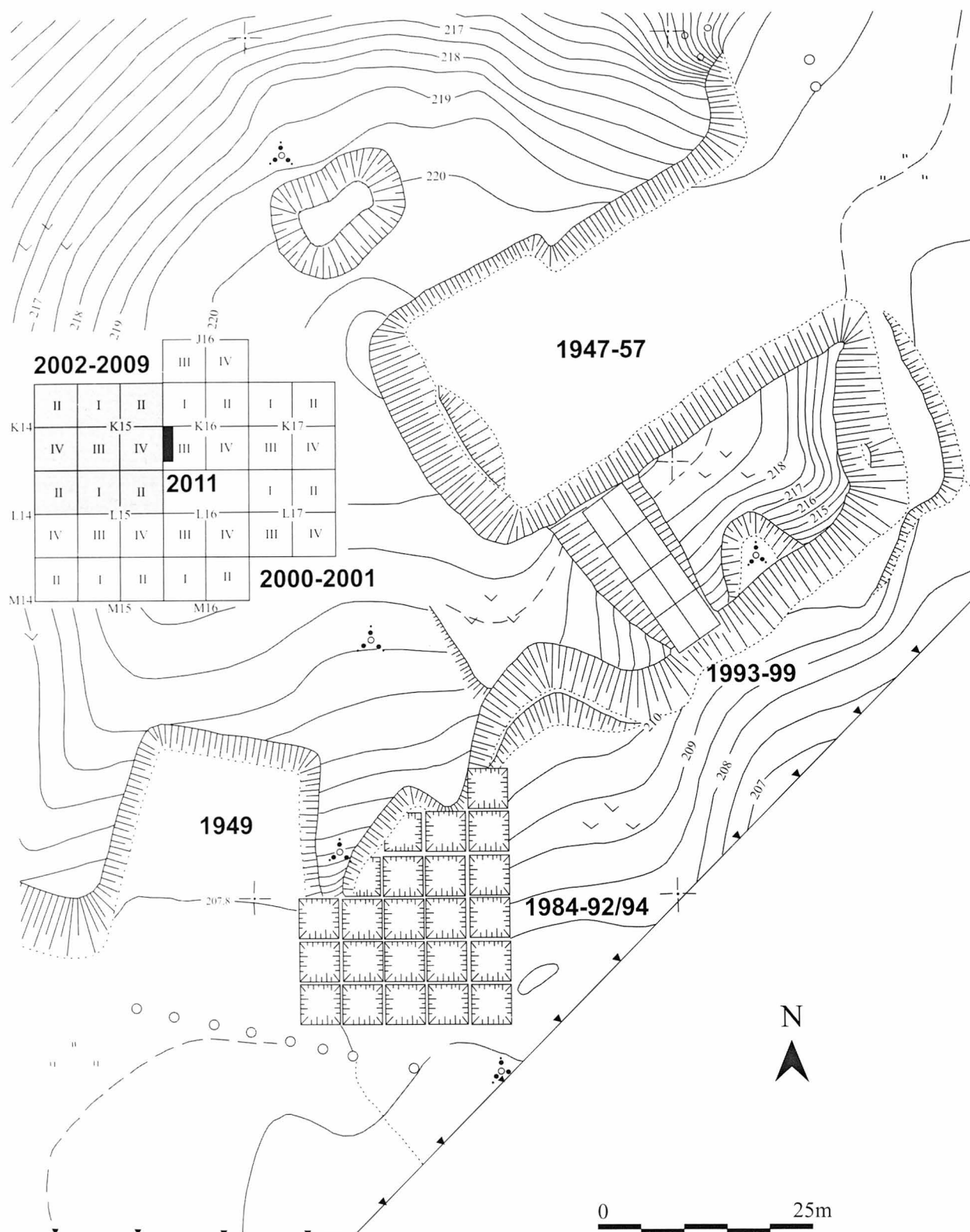
В кв. K14/II е проучено керамично струпване с размери около 1 x 0,90 м, покрито от сивия гранулист пласт (обр. 3). Състои се от два разположени непосредствено един до друг фрагментирани съда, купа с груба външна повърхност и паница, между които лежат керамични фрагменти. Фрагментите и на двата съда се намират на няколко нива: долните лежат върху външна повърхност, а горните са и върху външна, и върху вътрешна повърхност. Съвсем близо до двата съда е намерен зооморфен керамичен капак, който изобразява глава на овен; с врязани линии са представени рогата и очите му (обр. 4 3). До него лежат долна част (дъно) на трети керамичен съд и няколко керамични фрагмента от горната му половина.

В т.нар. хиатусен пласт са открити и многобройни цели или фрагментирани предмети:

¹ Проучванията през 2009 г. са инициирани от Иван Желев, тогава директор на Исторически музей - Нова Загора, за което му благодарим. Финансирани са от същия музей.

² Проучванията през 2011 г. са финансирани от дарение на семейство. Ивон и Артър Кьониг - Рим, за което им благодарим.

³ Със зам.-ръководител Виктория Петрова.

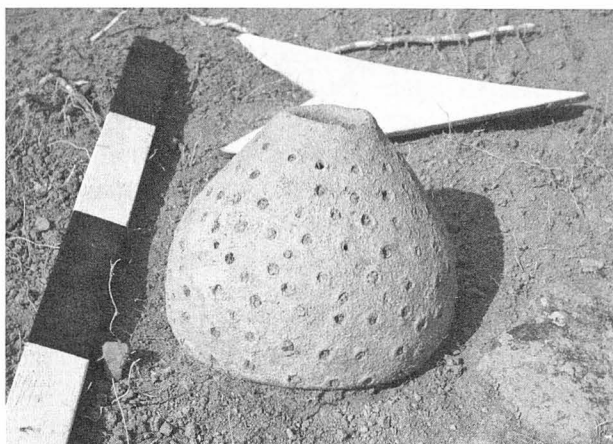

Обр. 1. Тел Караново. План с означение на проучените сектори
Fig. 1. Tell Karanovo. Plan of the excavated areas

оръдия, свързани с трудова дейност (каменни, кремъчни, керамични, от кост и рог, от мед), предмети на изобразителната дейност, обслужвали обредността (керамични или изработени от кост, рог или средиземноморски мекотели). Особен акцент заслужават някои предмети на

изобразителната дейност - култова масичка с очи, керамична антропоморфна фигура, изобразяваща вероятно хермафродит, споменатият вече зооморфен капак и т.н. (обр. 4).

Напълно проучени са най-горните разрушени къснохалколитни напластявания (т.нар.

Обр. 2. Тел Караново, разкопки 2009. Керамичен „димарник“ в т.нар. хиатусен пласт. Късен халколит. Култура Караново VI, фаза IIIc

Fig. 2. Tell Karanovo 2009. Ceramic 'chimney' in the so-called hiatus layer. Late Chalcolithic. Karanovo VI culture, phase IIIc

хиатусен пласт), както и няколко вкопани в къснохалколитния пласт структури, оставени от обитателите на първото раннобронзово селище на това място. В източната част на проучвания сектор са регистрирани четири сиви пепелни петна, лежащи в къснохалколитния сив гранулист пласт, които се оказват горни нива на по-плитки или по-дълбоки ями, вероятно свидетелства за обредни действия в началото на ранната бронзова епоха. Тъй като тази проблематика излиза извън обхвата на изследваната тема, ще бъдат представени наблюденията само за една от тях.

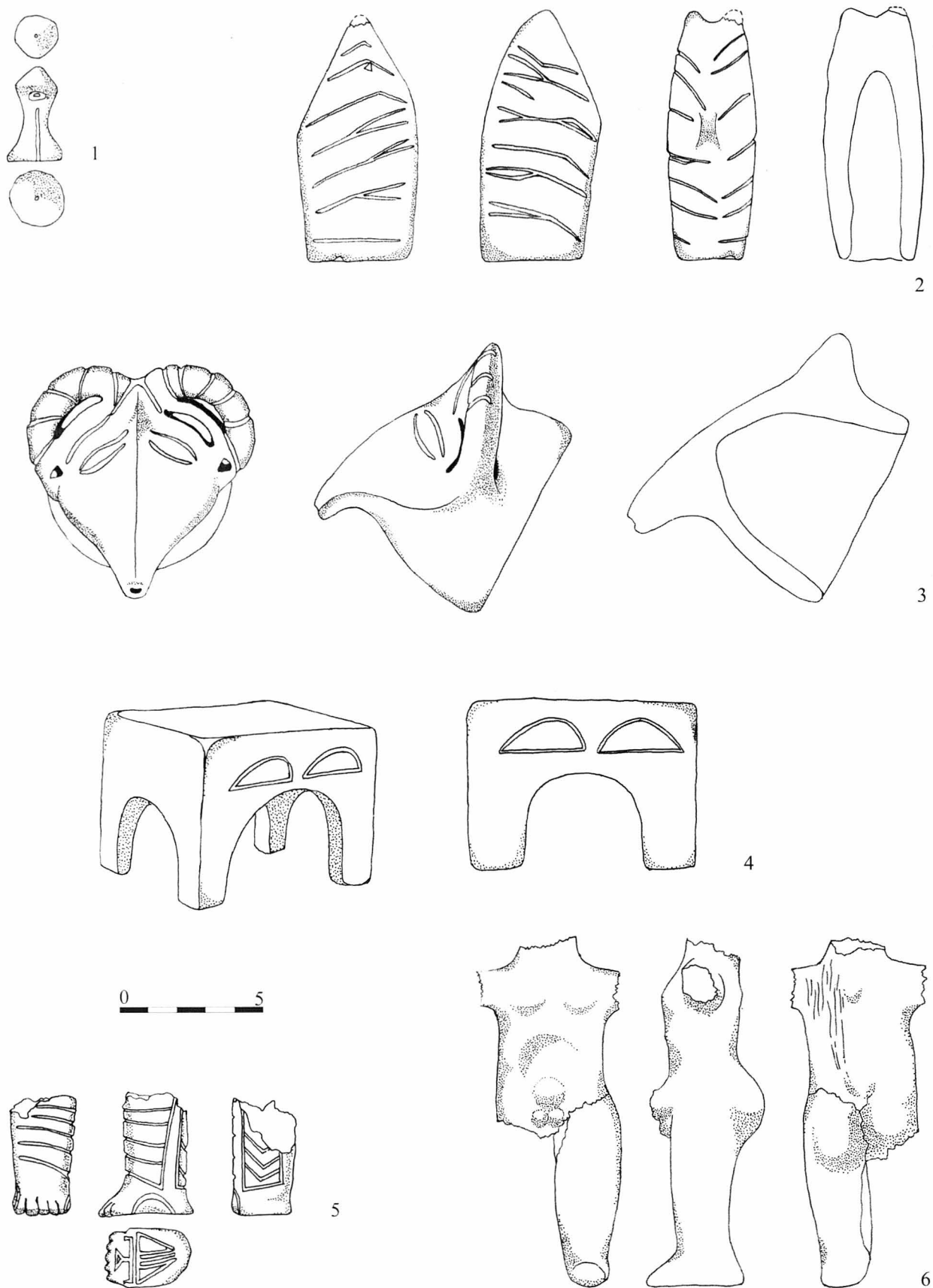
Най-северната (обозначена като структура F 09/06) попада в югоизточния ъгъл на кв. K14/II. Регистрирана е на нивото на т.нар. хиатусен пласт, с диаметър около 60 см. Най-късният установен пласт от ямата е пепелен, с дебелина около 10 см, прилича на „запушалка“. Той бележи период на интензивно използване на съоръжението. Горната част на ямата не е установена при разкопките през 2005 г., но като се има предвид, че дълбочината ѝ от горното ниво на белия пепелен пласт до дъното е 95 см, първоначалната ѝ дълбочина (при нейното изкопаване през първия етап на ранната бронзова епоха) е била поне 1,30 м. На дълбочината на откриването ѝ, т.е. на дълбочина поне 35 см от реалния ѝ отвор, ямата има кръгла форма. Оттам надолу тя се разширява камбановидно. Дъното ѝ има диаметър около 90 см. В проучената долна част ямата е изкопана в жълтеникав къснохалколитен пласт, а запълнителят ѝ е от сиво-черна мека пръст, слабо ронлива, която съдържа фрагменти от керамични съдове и животински кости. Костите са както тъмни, така и

светли - може би съответно от късния халколит (непреднамерено попаднали със запълнителя или от стените на ямата) и от ранната бронзова епоха. На дъното и малко над него лежат 6-7 дребни ломени камъни. Върху и между средните два от тях е открита бяла пепел. Петна от бяла пепел са констатирани и по-високо в запълнителя - съответно на около 35 см и 45 см над дъното. Трябва да се спомене отново и дебелият пепелен пласт на 85 до 95 см над дъното. Керамичните фрагменти в долните две трети от проучена част на ямата (до към 50-55 см над дъното) са сравнително малко и са дребни (трудно определими, но вероятно предимно халколитни). В горните около 30 см са намерени и едри фрагменти, които произхождат от ранната бронзова епоха. На 55-65 см над дъното са разчистени изпечени мазилки с отпечатъци от плет, които по характеристиките си принадлежат на ранната бронзова епоха. На това ниво са констатирани и няколко фрагмента от овъглени жълъди. Дебелият пепелен пласт на 85-95 см над дъното е оставен от много силен огън, който е отухлил глината под него на дълбочина до 2 см. Това явно е последното използване на ямата, след което тя е била зарината.

Обр. 3. Тел Караново, разкопки 2009. Керамично струпване в т.нар. хиатусен пласт. Късен халколит. Култура Караново VI, фаза IIIc

Fig. 3. Tell Karanovo 2009. Concentration of ceramic sherds in the so-called hiatus layer. Late Chalcolithic. Karanovo VI culture, phase IIIc

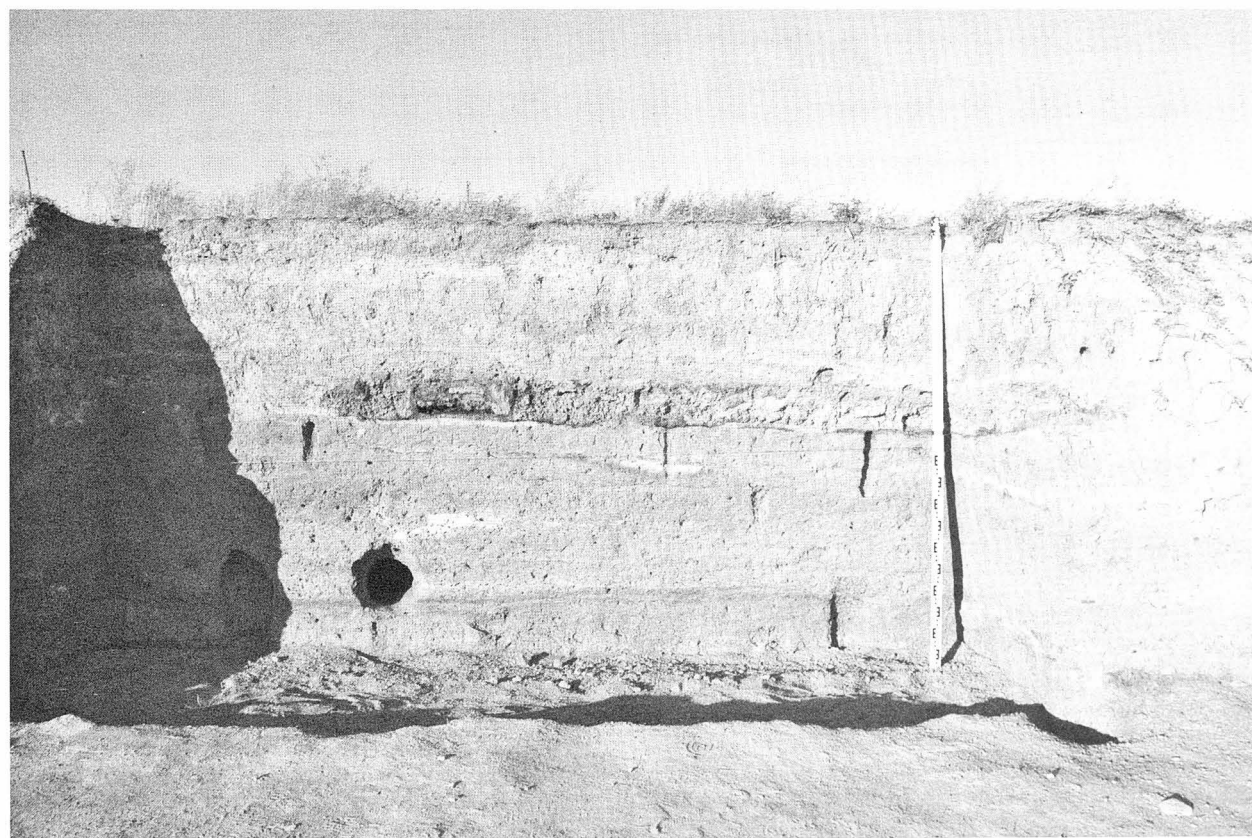
Обр. 4. Тел Караново, разкопки 2009. Предмети с антропоморфни и зооморфни белези от т.н. хиатусен пласт. Късен халколит. Култура Караново VI, фаза IIIc
 Fig. 4. Tell Karanovo 2009. Anthropomorphs and zoomorphs from the so-called hiatus layer. Late Chalcolithic. Karanovo VI culture, phase IIIc

Проучването на напластявания от финала на късния халколит и началото на класическата ранна бронзова епоха дава подходяща възможност за датиране на „тъмния“ период между двете епохи на тел Караново и съответно в Тракия. По предложение на Зои Цирциони от CNRS - Лион (Франция) и в рамките на ръководения от нея проект „Балкани 4000“, през 2010 г. в Центъра за радиовъглеродно датиране (*Centre de Datation par le Radiocarbone*) на Университета „Клод Бернар“ - Лион 1 са датирани по метода АМС 6 проби от животински кости от съответните напластявания в проучваната зона на Централния сектор (вж. таблица 1)⁴. Три от тези проби произхождат от т.нар. 14. хиатусен пласт; според получените резултати едната дата (Lyon-7552: 4454-4345 cal BC) попада в периода на късния халколит, докато останалите две (Lyon-7481: 3332-3020 cal BC; Lyon-7480: 2907-2671 cal BC) се отнасят към първия етап на ранната бронзова епоха (Езеро А). Резултатите от останалите три проби, произхождащи от пласта от ранната бронзова епоха (етап Езеро А) показват, че две от датите (Lyon-7551: 4458-4351 cal BC; Lyon-7448: 4446-4251 cal BC) съответстват на късния хал-

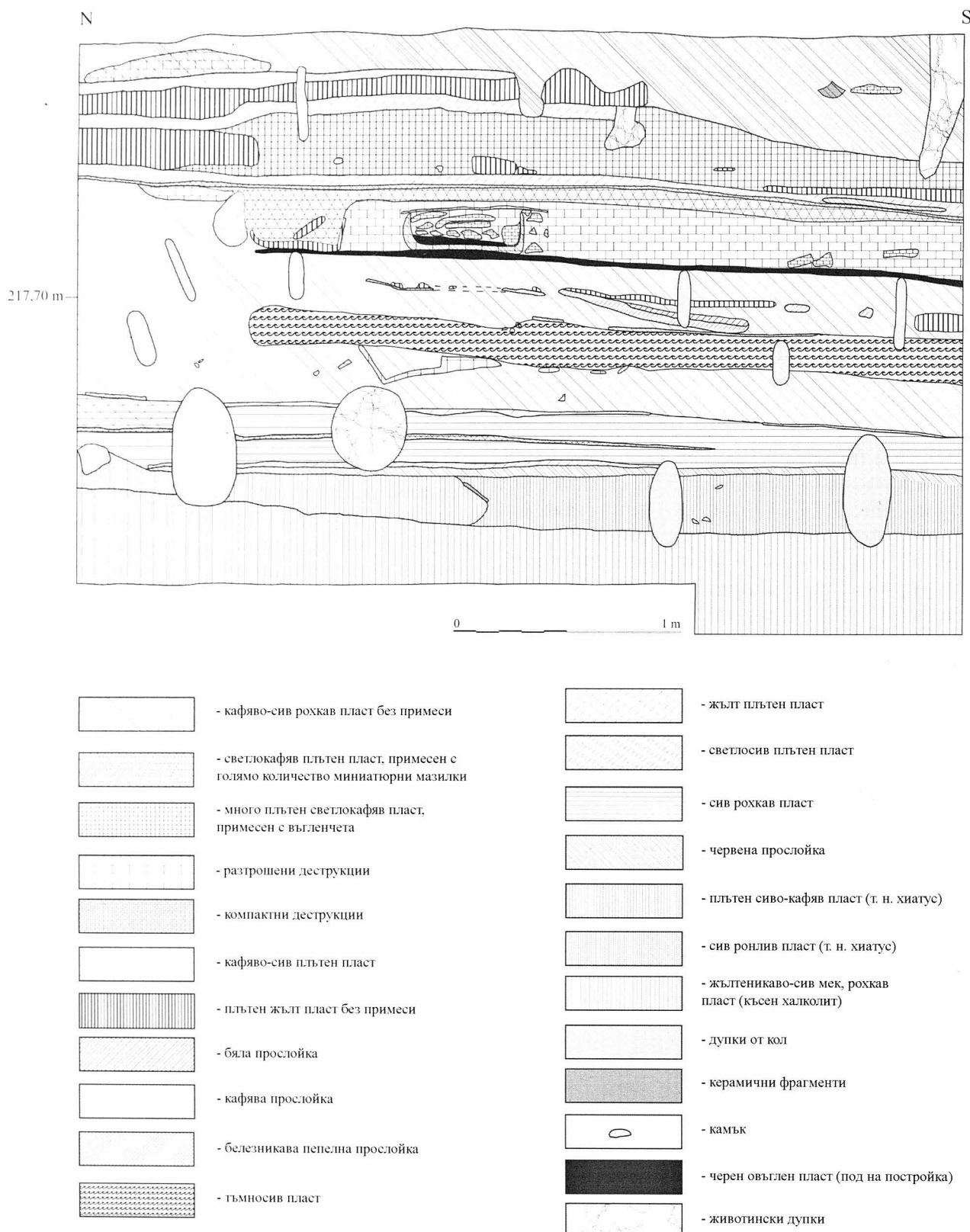
колит и само едната дата (Lyon-7479: 3310-2926 cal BC) се отнася към началото на ранната бронзовата епоха.

Разминаването между някои от получените абсолютни дати от животински кости и относителната хронология на техния контекст е лесно обяснимо. То обаче очертава методологически проблем на датирането чрез АМС-изследване на животински кости от многослойни селища, вкл. от селищни могили. Докато вземането на проби от овъглена органика (дърво и зърно) и тяхното датиране става тогава, когато има сигурност, че материалът произхожда от ненарушен контекст (напр. дърво от изгоряла постройка - доколкото има сигурност, че не е преизползвано в нея, или овъглено зърно от зърнохранилище на пода на изгоряла къща), то датирането на животинска кост, която също е намерена в ненарушен контекст, съвсем не означава, че тя е задължително синхронна с този контекст. Както показват примерите от тел Караново, костта би могла да бъде намерена *in situ* (напр. на пода на постройка), но да е била изкопана от по-ранен пласт и по някаква причина да е попаднала в по-късен контекст. Или обратно, да е попаднала в по-ниско ниво на културния пласт чрез незабележимо при разкопките действие в древността - в малка яма,

⁴ Пробите произхождат както от разкопките на българо-австрийската експедиция, така и от нашите разкопки през 2009 г.

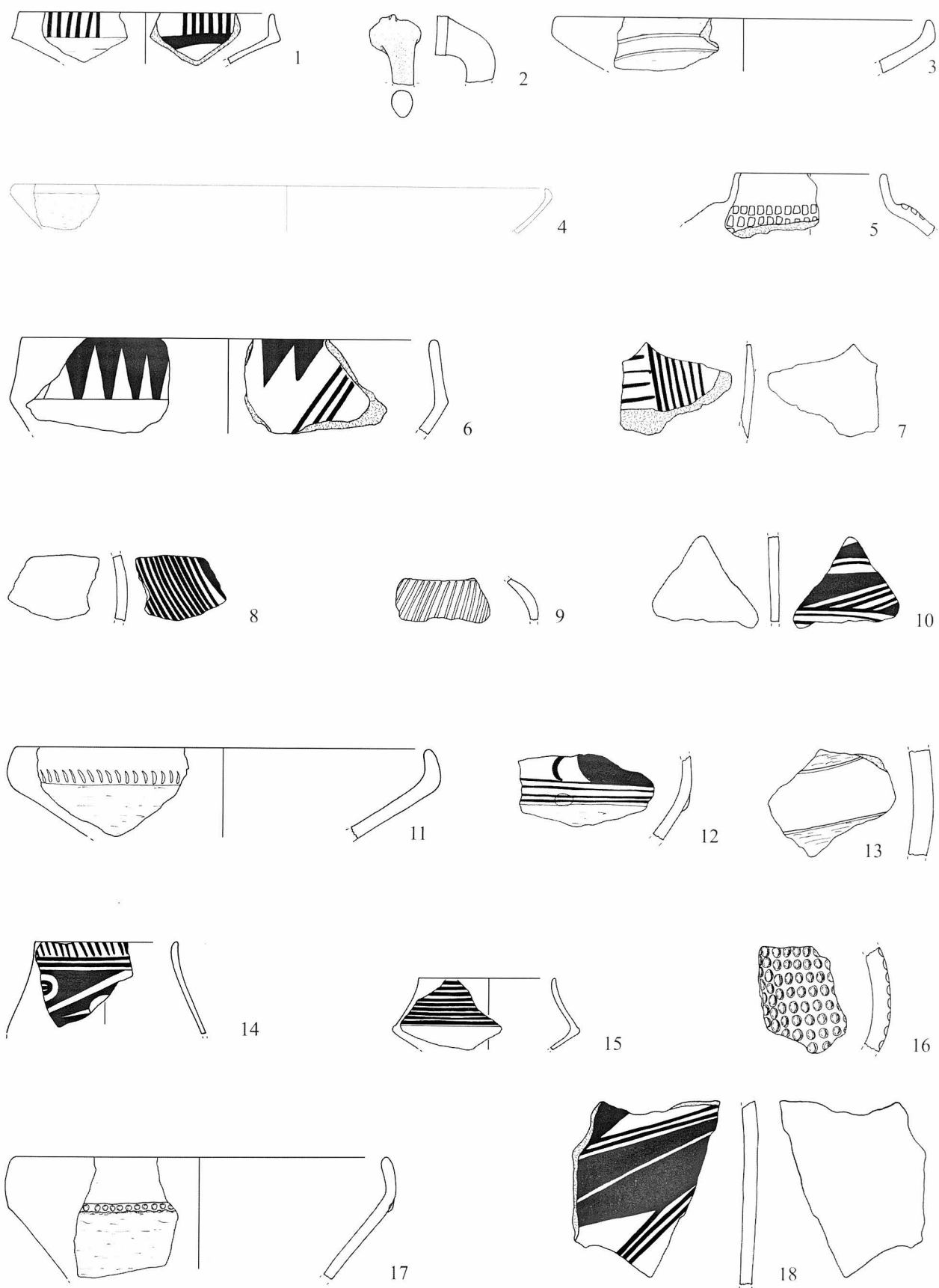
Обр. 5. Тел Караново, сондаж 2011. Снимка на източния профил на сондажа в кв. K16/III
Fig. 5. Tell Karanovo, the 2011 trench. Photo of the eastern profile in square K16/III

Обр. 6. Тел Караново, сондаж 2011. Графично представяне на източния профил на сондажа в кв. K16/III
Fig. 6. Tell Karanovo, the 2011 trench. Line drawing of the eastern profile in square K16/III

контаминация при преравяне на пласт около къщата, пропадане в дупка от изгнил през годините дървен стълб и т.н. И докато относителната хронология на овъглената органика, от която се взима проба за абсолютно датиране, може

да бъде установена по съпътстващи находки, обикновено керамични съдове, то достатъчна сигурност в хронологическото съответствие на намерена животинска кост и нейния контекст не може да има. Дори и при най-прецизно те-

Обр. 7. Тел Караново, сондаж 2011. Фрагменти от керамични съдове от къснохалколитния пласт. Култура Караново VI, фаза IIIc
 Fig. 7. Tell Karanovo, the 2011 trench. Ceramic sherds from the Late Copper Age layer. Karanovo VI culture, phase IIIc

ренно проучване.

Очевидното несъответствие между някои от получените абсолютни дати и контекста на пробите налага да се направи допълнително теренно проучване в тел Караново, чиято основна цел е осигуряване на проби с максимално сигурна стратиграфска позиция, чрез които да се датират края на къснохалколитния пласт (култура Караново VI), т.нар. хиатусен пласт и пласта от началото на ранната бронзова епоха. Затова **през 2011 г.** в източния профил на проучваната зона от Централния сектор е направен сондаж с размери 1 x 4 м, който заема западната част на кв. К16 III (Николов, Петрова 2012, 68-70) (обр. 1 и 5). Разкопаването започва от нивото, достигнато през 2001 г. след проучването на Голямата постройка от хоризонт 3 (период Св. Кирилово на ранната бронзова епоха) (Nikolov 2011, 283-287). Предвид очертания се вече проблем с първата серия дати по този проект, разкопките са извършени много внимателно, отново с тънки механични пластове (с дебелина 5 см), вкл. и чрез игнориране на животински кости от неясни структури и при съмнение за контаминация.

В стратиграфската картина на проучения сондаж са разграничени общо три културни пласта (отдолу нагоре) (обр. 5 и 6): къснохалколитен, т.нар. хиатусен и раннобронзов. Предвид изключителната важност на резултатите от това изследване за праисторията на Югоизточна Европа с оглед определяне продължителността на периода между края на късния халколит и началото на ранната бронзова епоха в тел Караново, взети са и са изпратени за датирание в същата лаборатория във Франция още 10 проби от животински кости. Две от пробите произхождат от къснохалколитния пласт, а с по четири проби са представени пластовете от т.нар. хиатусен период и ранната бронзова епоха (етап Езеро А)⁵.

Пласт от късния халколит. Горното му ниво е регистрирано на кота 217,35 м. Проучен е до кота 216,20 м, без да е изчерпан (според данните от Североизточния сектор дебелината му е повече от 3 м). На цялата проучена дълбочина е установен хомогенен жълт много рохкав пласт, примесен с въгленчета. Не са открити археологически структури и съоръжения.

Керамичен комплекс. Представен е от едри

и средноголеми фрагменти.

Технологични групи. Критериите за определяне на технологичните групи са обработката и цветът на външната повърхност на съдовете.

Излъскана сиво-черна външна повърхност. Вътрешната повърхност е черна и излъскана (загладена). Изработени са от пречистено тесто с редки примеси от неорганични материали, както и от тесто с едри и средноголеми неорганични примеси. Ломът е едноделен, черен или кафяв, както и триделен (сива сърцевина с две кафяви ивици отстрани). Сред формите се срещат паници, гърневиден съд, вертикална дръжка. Украсата е графитна и врязана.

Излъскана кафява външна повърхност. Вътрешната повърхност също е кафява и излъскана. Тестото е пречистено, с много редки миниатюрни неорганични примеси. Едноделен кафяв лом. Тази група е представена от стенни фрагменти. Украсата е графитна или комбинира огрубени и излъскани полета.

Горна излъскана (загладена) и долна груба външна повърхност с кафяв цвят. Вътрешната повърхност е тъмнокафява и добре загладена. Изработени са от пречистено тесто с много редки неорганични примеси. Едноделен кафяв лом. Групата е представена от биконична купа. Украсата е графитна.

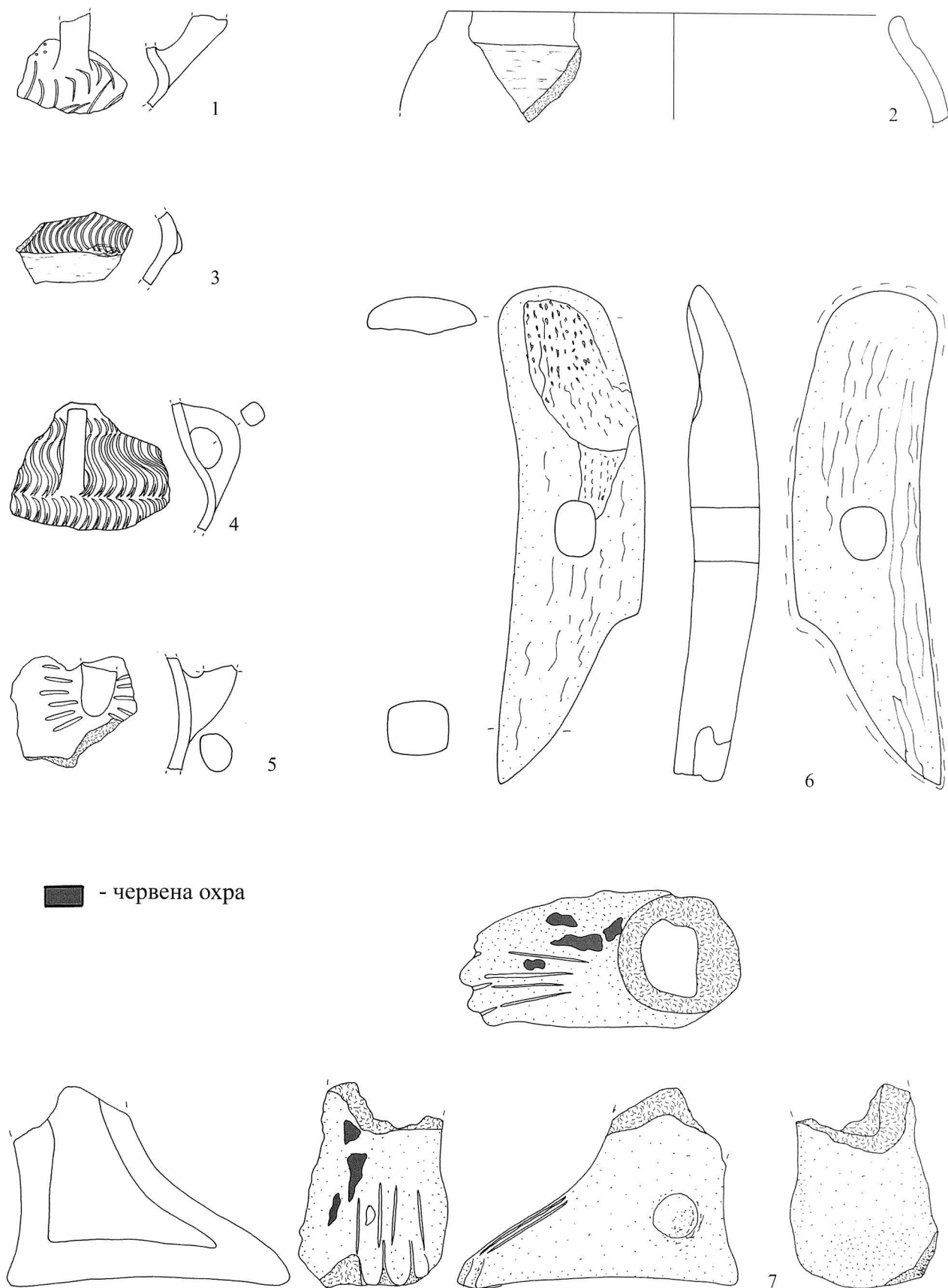
Горна излъскана (загладена) и долна груба външна повърхност със сиво-черен цвят. Вътрешната повърхност е излъскана, черна или кафява. Изработени са от пречистено тесто с много редки песъчинки, както и от тесто със средно количество неорганични примеси. Едноделен, черен лом. Представена е от паници. Украсата е графитна и набодена.

Приустийна излъскана (загладена) и долна груба външна повърхност с кафяв цвят. Вътрешната повърхност е кафява и загладена. Изработени са от тесто с редки и миниатюрни неорганични примеси или от тесто със средно количество неорганични примеси. Едноделен, черен лом. Групата е представена от паници и купи. Орнаментирани са с набодена украса.

Груба кафява външна повърхност. Вътрешната повърхност е тъмнокафява и груба. Изработени са от тесто с малко органични и/или неорганични примеси. Формите са представени от купа, гърневиден съд с вертикални дръжки. Украсата е набодена.

Груба сиво-черна външна повърхност. Вътрешната повърхност е тъмнокафява и груба. Тестото е пречистено, с миниатюрни и редки неорганични примеси. Триделен лом (сива сърцевина с кафяви ивици отстрани). Групата

⁵ Частите за керамичните комплекси и тяхната относителна хронология са написани от Виктория Петрова, а останалите текстове - от Васил Николов. Техническата графична документация е подготвена от Виктория Петрова, рисунките - от Дона Стоянова, теренните снимки са на Васил Николов.

Обр. 8. Тел Караново, сондаж 2011. Фрагменти от керамични съдове, рогова мотика и крак от керамична фигура от къснохалколитния пласт. Култура Караново VI, фаза IIIc
 Fig. 8. Tell Karanovo, the 2011 trench. Ceramic sherds, an antler hoe, and a foot of a ceramic figurine from the Late Copper Age layer. Karanovo VI culture, phase IIIc

е представена от гърневиден съд с вертикални дръжки. Орнамента представлява комбинация от набодена и врязана украса.

Фина керамика. Към тази категория са отнесени керамичните фрагменти и съдове с излъскана (загладена) външна повърхност, както и тези с излъскана (загладена) горна и груба долна част. Представени са следните форми:

Плитка паница с конична горна и обърнато-конична долна част и прав устиен ръб. По външната и вътрешната ѝ повърхност е нанесена позитивна графитна украса (обр. 7 1).

Среднодълбоки паници с извит навътре устиен ръб, украсени с груби полета и набодена украса (обр. 7 3, 11, 17). Две от тях имат груби долни части.

Среднодълбока паница с конична горна и обърнато-конична долна част. Вътрешната и горната част на външната повърхност са орнаментирани с позитивна графитна украса (обр. 7 6).

Среднодълбока биконична купа с прав устиен ръб. Горната част на външната повърхност е украсена с графитна позитивна украса (обр. 7 15).

Гърневиден съд с конична горна част, орнаментиран с графитна украса (обр. 7 14).

Вертикална дръжка с овално сечение, ве-

роятно принадлежаща на среднодълбока купа (обр. 7 2).

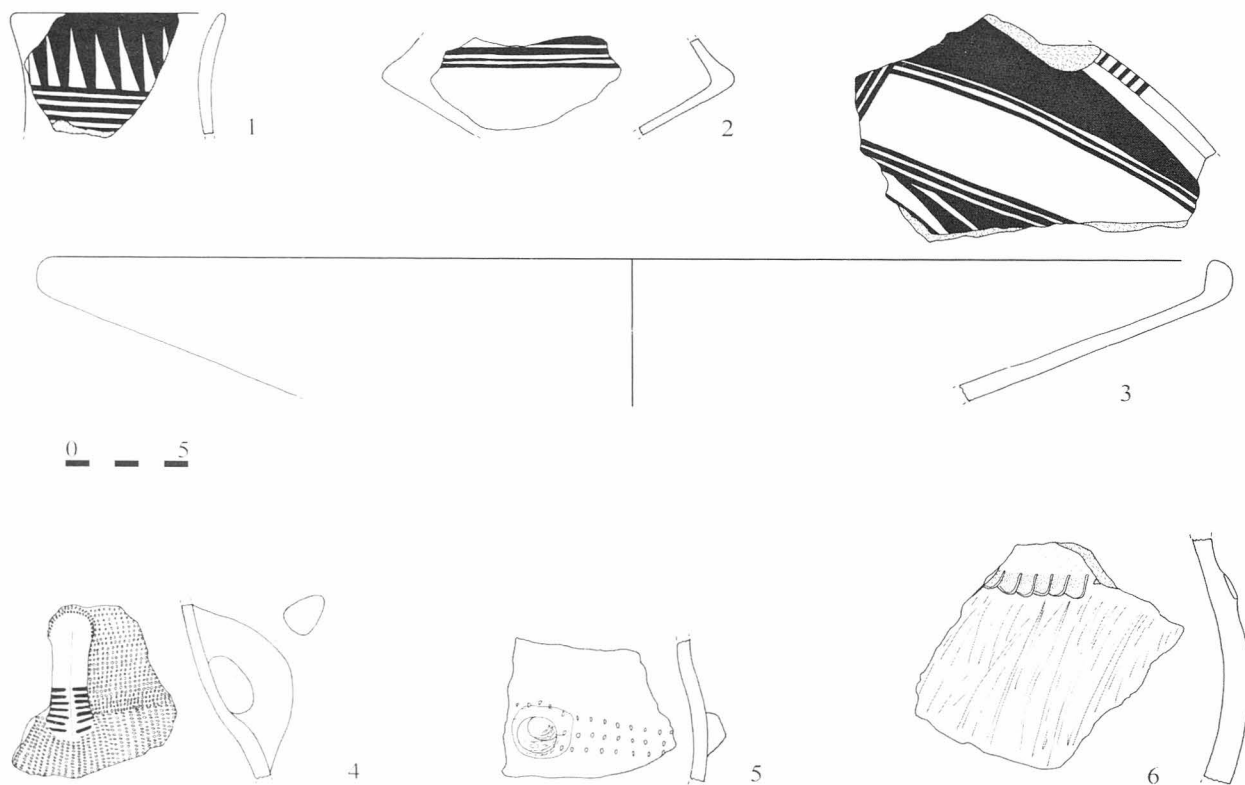
Орнаментацията е представена от графитна, врязана и набодена украса, както и от комбинация от огрубени и излъскани ленти.

Графитната украса е позитивна и се състои предимно от праволинейни (хоризонтални, вертикални и наклонени линии, плътни висящи триъгълници) и по-рядко от овални мотиви (обр. 7 1, 6-8, 10, 12, 14, 18). В един случай вероятно става дума за позитивно-негативна украса, но запазената част от композицията не позволява това да се установи със сигурност (обр. 7 14). Разполагана е върху горната част на външната повърхност на затворените съдове и върху външната и вътрешната повърхност на паниците.

Врязаната украса е слабо застъпена; установена е върху един фрагмент и се състои от успоредни наклонени линии (обр. 7 9).

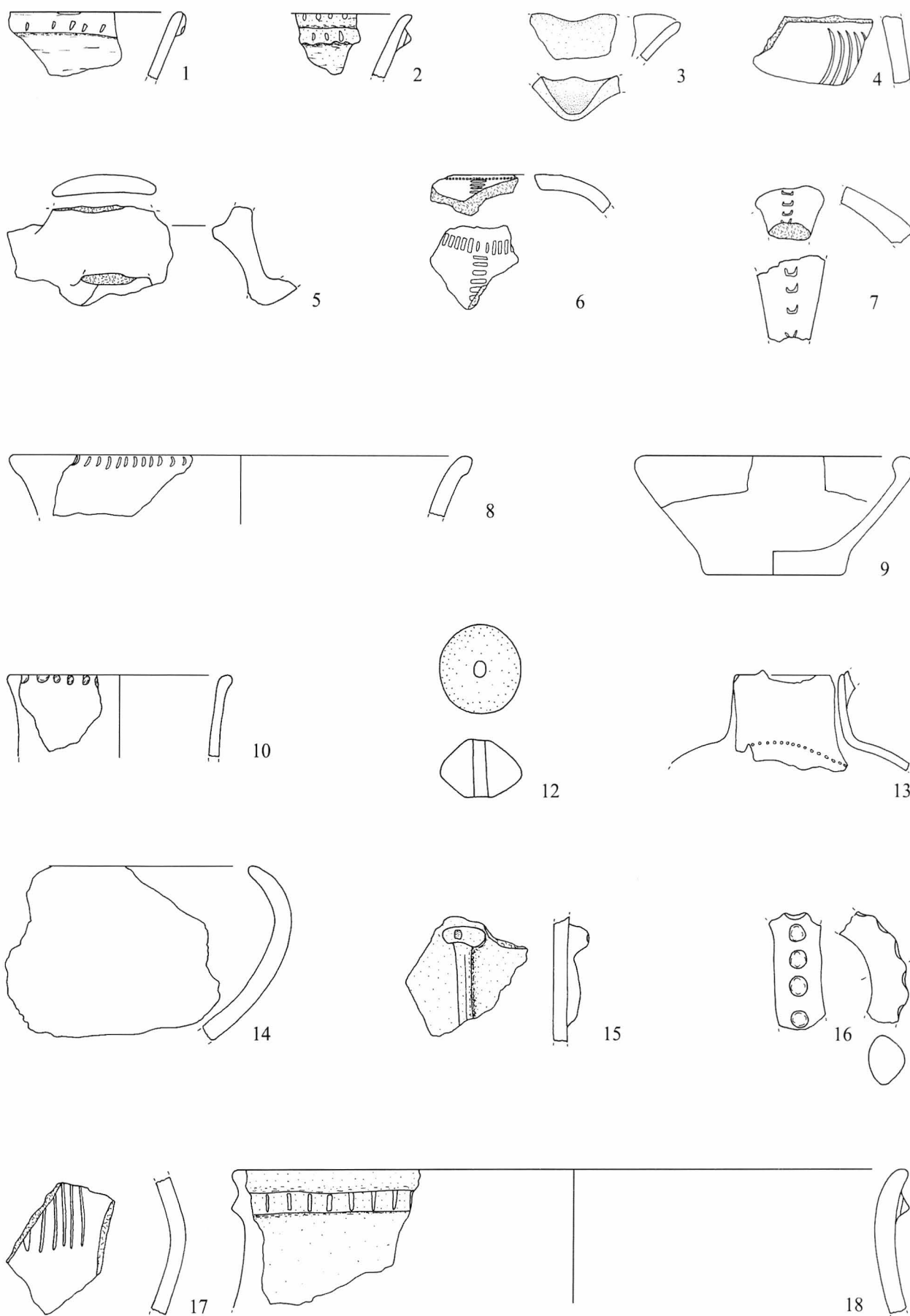
Набодената украса е представена от редуващи се овални или кръгли набождания, разположени между загладените и груби части на съдовете (обр. 7 11, 17).

Украсата, съчетаваща огрубени и излъскани ленти, разделени от врязани линии, е разположена върху външната повърхност на паници

Обр. 9. Тел Караново, сондаж 2011. Фрагменти от къснохалколитни керамични съдове от т.н. хиатусен пласт. Култура Караново VI, фаза IIIc

Fig. 9. Tell Karanovo, the 2011 trench. Late Copper Age ceramic sherds from the so-called hiatus layer. Karanovo VI culture, phase IIIc

Обр. 10. Тел Караново, сондаж 2011. Фрагменти от керамични съдове. Ранна бронзова епоха, етап Езеро А
 Fig. 10. Tell Karanovo, the 2011 trench. Ceramic sherds. Early Bronze Age, Ezero A phase

(обр. 7 3, 13).

Груба керамика. Към тази категория се отнасят фрагментите с груба повърхност или тези със загладена приустийна и груба долна част.

Среднодълбока паница с извит навътре устиен ръб (обр. 7 4). Не е украсена.

Купа с конична приустийна и заоблена долна част и прав устиен ръб (обр. 8 2). Не е украсена.

Гърневиден съд с конична приустийна и заоблена долна част (обр. 7 5). Украсен е с набодена украса.

Гърневидни съдове с вертикални дръжки; те вероятно имат конични горни, заоблени средни и обърнатоконачни долни части (обр. 8 1, 4-5). Орнаментирани са с набодена украса.

Орнаментацията на керамичните фрагменти от тази категория е представена от врязана и набодена украса.

Набодената украса се състои от четириъгълни набождания (обр. 7 5, 16), както и от набождания с мидена черупка (обр. 8 3-4), разположени върху горната част на съдовете. В един случай набодената украса е съчетана с релефна пъпка (обр. 8 3). Среща се и украса от триъгълни набождания, съчетана с точки (обр. 8 1), както и такава от къси набодени линии (обр. 8 5).

Дребни предмети. В къснохалколитния пласт са намерени крак (стъпало) от антропоморфна фигура и сечиво от рог. Стъпалото на фигурата е кухо и върху него са изобразени анатомични детайли; украсено е с врязани линии, разположени върху горната част (обр. 8 7). Сечивото от рог има дупка за дръжка и две работни части, едната с овално, а другата с четириъгълно напречно сечение (обр. 8 6).

Относителна хронология. Представените белези по категоричен начин определят културната и хронологическата принадлежност на разгледания керамичен комплекс към финала на култура Караново VI. Сред най-характерни елементи са гърневидните съдове с две вертикални дръжки, орнаментирани с различни варианти на набодена украса, както и купата с вертикални дръжки, която е рядко срещана в източните части на Горнотракийската низина. Съчетанието между излъскани и груби повърхности, използването предимно на графитна позитивна украса, състояща се от праволинейни мотиви, наличието на изработена с мидена черупка украса, разположена върху профилираните средни части на съдовете, както и сечивото от рог и стъпалото на антропоморфната фигура са типични за края на каменно-медната епоха. Подобни белези се срещат в селищните

могили Старозагорски минерални бани (Георгиева 2005, фиг. 4 7), Биково (Детев 1954, обр. 47-48), Гюндийска (Petrova 2004, Abb. 4 8), Юнаците (Todorova, Matsanova 2000, fig. 26.3 3, 26.4 1, 26.5. 26.6 1) и Капитан Димитриево (Мацанова 1999, табло 1 4-5, 5 6).

Въз основа на посочените характеристики и паралели, представеният комплекс от къснохалколитния пласт в селищна могила Караново може да се отнесе към фаза IIIc на култура Караново VI. Важно е да се отбележи, че в керамичните комплекси на посочените селища, които вероятно се развиват синхронно с последния неразрушен къснохалколитен хоризонт в Караново, се срещат и елементи, които не са установени в керамичния комплекс от тел Караново.

Т.нар. хиатусен пласт. Горното му ниво е регистрирано на средна кота 217,55 м, долната му граница лежи на средна кота 217,35 м. Дебелината му е около 20 см, но на места достига 30 см. Представен е от изключително хомогенна сива рохкава пръст със зърнеста (гранулоподобна) структура. В него не са установени археологически структури и съоръжения.

Керамичен комплекс. Керамиката се състои предимно от дребни фрагменти.

Технологични групи. Критериите за разграничаване на технологичните групи са същите - обработка и цвят на външната повърхност на съдовете.

Излъскана сиво-черна външна повърхност. Вътрешната повърхност е черна и излъскана. Тестото е със средно количество миниатюрни примеси. Едноделен, тъмен лом. Представена е от биконична купа и фрагмент от друг съд. Орнаментацията е графитна.

Излъскана кафява външна повърхност. Вътрешната повърхност е кафява и излъскана или загладена. Изработени са от тесто с голямо количество дребни, средноголеми и едри неорганични примеси или от тесто с малко количество миниатюрни примеси. Едноделен кафяв или триделен лом (кафява сърцевина и две кафяви ивици отстрани). Групата е представена от паница с извит навътре устиен ръб и гърневиден съд. Орнаментацията е графитна.

Груба сиво-черна външна повърхност. Вътрешната повърхност е тъмнокафява и груба. Изработени са от тесто с миниатюрни и средни неорганични примеси. Едноделен кафяв лом. Групата е представена от гърневиден съд с вертикални дръжки, който вероятно е имал излъскана приустийна част. Орнаментацията съчетава набодена и графитна украса.

Фина керамика. Формите в тази категория са представени от:

Плитка паница с обънатоколична форма и извит навътре устиен ръб. Вътрешната ѝ повърхност е орнаментирана с графитна позитивна украса (обр. 9 3).

Среднодълбока купа с биконична форма. Орнаментирана е с графитна позитивна украса (обр. 9 2).

Фрагмент от купа, украсен с комбинация от набодена и релефна украса (обр. 9 5).

Гърневиден съд с почти цилиндрична горна част, орнаментирана с графитна позитивна украса (обр. 9 1).

Груба керамика. Формите в тази категория са представени от:

Фрагмент от заоблена купа, орнаментиран с връзана и релефна украса (обр. 9 6).

Гърневиден съд с две вертикални дръжки. Украсен е с комбинация от графитна и набодена украса (обр. 9 4).

Орнаментацията в тази категория представя комбинации от графитна позитивна украса от успоредни къси линии, разположена върху дръжката и миниатюрни овални или кръгли набождания, украсяващи горната част на съда (обр. 9 4). Среща се и съчетание от овални кръгли набождания, върху които е прилепена кръгла релефна пъпка (обр. 9 5), както и комбинация от релефни набождания и наклонени връзани, почти издраскани линии (обр. 9 6).

Относителна хронология. Характеристиките на разгледания керамичен комплекс не се различават от тези на представения вече керамичен комплекс от долулежащия пласт. Датирани елементи като паниците с извит навътре устиен ръб и гърневидния съд с две вертикални дръжки, както и типичните за края на каменно-медната епоха графитна позитивна и набодена украса отнасят този пласт към фаза IIIc на култура Караново VI.

Стратиграфската позиция на пласта на т.н. хиатус, под който лежи къснохалколитен пласт и който е покрит директно от раннобронзов пласт, както и характерът на установената в него материална култура свидетелстват, че този пласт всъщност е резултат от деструктирането на последния къснохалколитен строителен хоризонт на тел Караново.

Пласт от ранната бронзова епоха. Дебелината му в сондажа е 1,80 м (като не се включва проучената вече част от около 60 см, която принадлежи на третия етап на ранната бронзова епоха - Св. Кирилово).

Първи етап (Езеро А). Дебелината на пла-

ста от този етап е около 80 см; долната му граница е установена на кота 217,55; горната лежи на кота 218,35 м. Кафяво-сив пласт, примесен с миниатюрни мазилки и въгленчета. В него са разграничени 5 строителни хоризонта (11-7), разделени от белезникави, жълти, горели или пепеливи прослойки.

В най-горната част на пласта от етапа Езеро А, на около 1,60-1,80 м от западната граница на кв. K16/III е регистрирана редица от 5 вертикални тесни дупки с посока С-Ю; диаметрите им са 4-5 см, а дълбочините - между 20 и 30 см. Вероятно съществува и напречна редица с посока И-З, една дупка от която е регистрирана в южния профил на сондажа. Тези дупки от тънки колове вероятно са останки от съоръжение, върху което е изградена постройка от етапа Св. Кирилово.

Керамичен комплекс. Изследвани са предимно едри и средноголеми фрагменти.

Технологични групи.

Светло- до тъмнокафява, загладена до добре загладена външна повърхност. Вътрешната повърхност е кафява и загладена. Пречистено тесто с едри неорганични примеси. Групата е представена от паница, купа, гърневидни съдове, стенен фрагмент, вертикални дръжки. Украсата е релефна с овални набождания и връзана, със и без бяла инкрустация, набодена.

Сиво-черна, загладена до добре загладена външна повърхност. Вътрешната е черна или тъмнокафява и грубо загладена. Изработени са от тесто с миниатюрни неорганични примеси (песъчинки, камъчета). Паница (?) с една отчупена дръжка, гърневиден съд, стенни фрагменти. Украсата е връзана или релефна с набождания.

Светло- до тъмнокафява груба външна повърхност. Вътрешната е кафява и грубо загладена. Тестото е примесено с едри камъчета. Групата е представена от кошеровиден съд, украсен с релефна лента с набождания.

Фина керамика. Категорията е представена от фрагменти с тъмнокафява или сиво-черна загладена до добре загладена външна повърхност. Вътрешната повърхност е тъмнокафява и загладена или грубо загладена. Изработени са от пречистено тесто с едри неорганични примеси или от тесто, примесено с миниатюрни неорганични примеси. Сред формите се срещат:

Купи с полусферична форма и заоблени преломи (обр. 10 6, 13).

Гърневиден съд с конична форма, прав устиен ръб (обр. 10 1).

Гърневиден съд с цилиндрична форма, прав

или извит навън устиен ръб (обр. 10 10).

Кошеровиден съд (обр. 10 17).

Трябва да добавим още вертикални дръжки с овални сечения (обр. 10 5, 7, 15) и прешлен за вретено с биконична форма (обр. 10 12).

Орнаментация. Среща се връзана, набодена и релефна орнаментация.

Връзана украса. Представена е от прави или дъговидни вертикални линии (обр. 10 4, 16).

Набодена украса. Хоризонтална и вертикална линия, състоящи се от вертикални къси набождания (отпечатъци), инкрустирани с бяло вещество (обр. 10 6). Среща се и украса от овални набождания, разположени под устийния ръб (обр. 10 10) или дъговидни набождания, разположени върху вертикална дръжка (обр. 10 7).

Релефна украса. Състои се от релефни ленти с овални набождания (обр. 10 1, 17) или релефна пъпка с вдлъбнатина и вертикална релефна лента (обр. 10 14).

Груба керамика. Съдовете от тази категория имат грубо загладена и кафява външна повърхност. Вътрешната повърхност е грубо загладена кафява или черна и загладена. Изработени са от тесто със средна концентрация на кварцитни камъчета и пясък. Представени са следните форми:

Купа с обърнатокопична форма и извит навътре устиен ръб (обр. 10 9).

Гърневидни съдове с конична форма и извит навън устиен ръб (обр. 10 2, 8).

Гърневиден съд с цилиндрична шия и отчупена вертикална дръжка (обр. 10 12). Намерен е и чучур от керамичен съд (обр. 10 3).

Орнаментация. Съдовете в категорията на грубата керамика са орнаментирани основно с набодена и релефна украса.

Набодена украса. Представена е от кръгли набождания, разположени на превода между горната и средната част на съда (обр. 10 12), или овални набождания, разположени под устийния ръб (обр. 10 8).

Релефна украса. Върху хоризонтална релефна лента под устийния ръб на гърневиден съд са направени овални набождания; устийният ръб също е украсен с подобни (обр. 10 2).

Относителна хронология. Керамиката от този пласт намира добри паралели в тел Езеро, хор. XIII-IX (Георгиев и др. 1979, обр. 134-148).

Над пласта от първия етап на ранната бронзова епоха, без забележим стратиграфски (но с хронологически) хиатус, лежат останки от третия й етап - Св. Кирилово. Този пласт няма отношение към разглежданата проблематика и

съответно няма да бъде представен тук.

Продължителност на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха на тел Караново

По-горе в статията са представени 6-те абсолютни дати от първата серия, получени от изследването на животински кости в Лионската лаборатория през 2010 г.

От направения през 2011 г. сондаж са взети още 10 проби от животински кости и са изследвани в същата лаборатория⁶. Получените резултати са свидетелство, че усилията не са били напразни.

От къснохалколитния пласт са взети две проби за радиовъглеродно датиране, които са дали следните калибрирани дати: 4449-4265 cal BC (Lyon-8845) и 3496-3104 cal BC (Lyon-8846) (втората дата се отнася към началото на ранната бронзова епоха и е получена от кост, която при някаква дейност тогава е попаднала в долния пласт).

От т.нар. хиатусен пласт са взети четири проби за радиовъглеродно датиране, които дават следните калибрирани дати: 4450-4270 cal BC (Lyon-8847); 4447-4331 cal BC (Lyon-8849); 4456-4342 cal BC (Lyon-8850); 5306-5077 cal BC (Lyon-8848). Последната дата показва, че костта, от която е взета пробата, принадлежи към къснонеолитния пласт Караново III-IV в тел Караново и явно е попаднала в къснохалколитния пласт заедно с пръст, изкопана от периферията на могилата и използвана като строителен материал; указание за това са и многобройните керамични фрагменти от това време, установени в същия „хиатусен“ пласт.

От долните нива на раннобронзовия пласт (период Езеро А) са взети четири проби за радиовъглеродно датиране, които дават следните калибрирани дати: 3351-3027 cal BC (Lyon-8851); 3488-3103 cal BC (Lyon-8852); 3500-3111 cal BC (Lyon-8853); 3496-3104 cal BC (Lyon-8854).

Двете серии от абсолютни дати, общо 16 (табл. 1), получени за края на халколитното и началото на раннобронзовото обитаване на западната част на тел Караново, дават възможност да се направят достатъчно сигурни изводи по изследвания тук проблем. Хронологическото подреждане на шестнайсетте дати позволява тяхното групиране (според калибрационния интервал).

⁶ Финансирането на тези изследвания е осъществено със средства от дарение на сем. Ивон и Артър Кьониг - Рим, за което им благодарим.

Сектор, квадрат	Механичен пласт или ниво	Лабораторен номер	Лабораторен № на измерването	Дата BP	Калибрирана дата BC (2s)
Central, L15/II	24	Lyon-7480	SacA-24566	4215 ± 40	2907-2671
Central, K15/IV	20	Lyon-7479	SacA-21367	4425 ± 30	3310-2926
Central, K15/II	27	Lyon-7481	SacA-21369	4455 ± 30	3332-3020
Central, K16/III	217,70-217,60	Lyon-8851	SacA-27819	4490 ± 40	3351-3027
Central, K16/III	217,70-217,60	Lyon-8852	SacA-27820	4555 ± 35	3488-3103
Central, K16/III	217,35-217,25	Lyon-8846	SacA-27814	4570 ± 35	3496-3104
Central, K16/III	217,80-217,75	Lyon-8854	SacA-27822	4570 ± 35	3496-3104
Central, K16/III	217,75-217,70	Lyon-8853	SacA-27821	4585 ± 35	3500-3111
Central, K15/IV	19	Lyon-7478	SacA-24565	5480 ± 40	4446-4251
Central, K16/III	217,25-217,20	Lyon-8845	SacA-27813	5500 ± 35	4449-4265
Central, K16/III	217,40-217,35	Lyon-8847	SacA-27815	5510 ± 35	4450-4270
Central, K16/III	217,45-217,40	Lyon-8849	SacA-27817	5520 ± 35	4447-4331
Central	28	Lyon-7552	SacA-22059	5560 ± 30	4454-4345
Central, K16/III	217,45-217,40	Lyon-8850	SacA-27818	5560 ± 35	4456-4342
Central, K15/IV	21	Lyon-7551	SacA-22058	5580 ± 30	4458-4351
Central, K16/III	217,40-217,35	Lyon-8848	SacA-27816	6245 ± 35	5306-5077

Таблица 1. Тел Караново, Централен сектор. Опис на AMS-дати за къснохалколитния и раннобронзовия пласт
Table 1. Tell Karanovo, Central Area. List of the radiocarbon dates from the Late Copper Age and Early Bronze Age layers

Най-късната дата от секвенцията (Lyon-7480: 2907-2671 cal BC) се отнася вероятно за края на първия етап на ранната бронзова епоха (Езеро А), затова ще бъде изключена от по-нататъшния анализ (пробата е от кост, която явно е пропаднала доста надолу, до границата с халколитния пласт). Най-ранната получена дата (Lyon-8848: 5306-5077 cal BC), ако се съди по установените в къснохалколитния пласт многобройни къснонеолитни керамични фрагменти, явно бележи късен етап на периода Караново III-IV (както посочихме, костта, от която е взета пробата, явно е „вдигната“ нагоре при строителни дейности).

Останалите 14 дати попадат в два интервала, които маркират последните фази на късния халколит и началните фази на ранната бронзова епоха.

За края на къснохалколитния пласт, вкл. за т.нар. хиатусен пласт като неделима част от него, се отнасят 7 дати, които практически имат една и съща долна граница. Четири от тях (Lyon-7751, -8850, -7752 и -8849, съответно: 4458-4351, 4456-4342, 4454-4345 и 4447-4331 cal BC) са много близки по стойност и на горната граница, и съответно се покриват в интервала от 4447 до 4351 cal BC (около 100 години). Другите три дати от този пласт (Lyon-8847, -8845, -7478, съответно: 4450-4270, 4449-

4265 и 4446-4251 cal BC) са също много близки според стойностите на горната граница, но се покриват в интервала 4446-4270 cal BC (около 180 години). Двата обособени интервала (4447-4351 cal BC и 4446-4270 cal BC) се припокриват във времето от 4446 до 4351 cal BC (т.е. за период, по-малък от 100 г.). На фона на получените резултати, този период изглежда най-вероятното време за съществуването на последните (предвид продължителността на живота на една къща) може би две строителни фази в западната част на тел Караново. На базата на получените дати може да се смята, че животът през халколита върху Карановската селищна могила (или поне върху нейната западна част) приключва около 4350 cal BC.

За началото на пласта от ранната бронзова епоха се отнасят също 7 дати. По-ранните четири от тях (Lyon-8853, -8854, -8846 и -8852, съответно: 3500-3111, 3496-3104, 3496-3104 и 3488-3103 cal BC) се припокриват почти напълно (две от датите са напълно идентични). Големият вероятностен интервал на тези дати може да бъде стеснен чрез другите три налични дати (Lyon-8851, -7481 и -7479, съответно: 3351-3027, 3332-3020 и 3310-2926 cal BC) и съответно да бъде дефиниран между 3310 и 3111 cal BC (т.е. около 200 години). Следващи дати от този пласт може би ще дадат възможност да бъде

прецизиран интервалът, в който животът върху тел Караново е бил възстановен в началото на класическата ранна бронзова епоха, но засега това е невъзможно. Във всеки случай първото възможно време за изграждане на ранноброн-

зово селище върху селищната могила Караново е около 3310 cal BC, което означава, че прекъсването на живота между късния халколит и ранната бронзова епоха в западната част на тел Караново е било най-малко 1040 години.

Цитирана литература:

Георгиев и др. 1979: Г. И. Георгиев и др. Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979.

Георгиева 2005: П. Георгиева. За зооморфните скипти и последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца. - In: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. IV. Sofia, 144-167.

Детев 1954: П. Детев. Селищната могила при с. Биково. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 1, 1954, 151-193.

Мацанова 1999: В. Мацанова. Къснохалколитна керамика. - В: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999, София-Пещера, 1999, 77-94.

Николов, Петрова 2010: В. Николов, В. Петрова, Е. Анастасова, М. Люнчева. Археологически проучвания на тел Караново, Новозагорско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 97-99.

Николов, Петрова 2012: В. Николов, В. Петрова. Археологически разкопки на тел Караново през 2011 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 68-70.

Hiller, Nikolov 2002: S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 2000-2001. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 2002.

Hiller, Nikolov, Lang 2005: S. Hiller, V. Nikolov, F. Lang. Tell Karanovo 2002-2004. Vorbericht. Salzburg, 2005.

Nikolov 2011: V. Nikolov. Tell Karanovo, Südbulgarien: das grosse Apsidenhaus. - In: Panonski prapovijesni osviti. Zbornik radova posvecenih Korneliji Minichreiter uz 65. obljetnicu zivota. Zagreb, 2011, 283-287.

Petrova 2004: V. Petrova. Über den chronologischen Platz der Schicht Karanovo VI aus Drama-Merdžumekja in der Kulturschicht von Tell Karanovo. - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 87-92.

Todorova, Matsanova 2000: N. Todorova, V. Matsanova. Late Chalkolithic Ceramic Style at Yunatsite Tell. - In: L. Nikolova. Technology, Style and Society. BAR International Series 854, Oxford, 2000, 331-361.

The problem of the duration of the hiatus between the Late Copper Age and the Early Bronze Age in Thrace: the case of Tell Karanovo (Abstract)

Vassil Nikolov, Viktoria Petrova

The joint Bulgarian-Austrian archaeological excavation of the Central area at Tell Karanovo was carried out in 2000-2005. It focused on the Early Bronze Age layer but the uppermost levels of the Late Copper Age layer were uncovered as well. After a three-year pause, the so-called hiatus layer was excavated in 2009. This situation offered an opportunity to date the "dark" period between the end of the Late Copper Age and the beginning of the classic Early Bronze

Age. For the purpose, AMS 14C analysis of six animal bone samples from the respective levels in the Central area was conducted at the Centre de Datation par le Radiocarbone of the University Claude Bernard-Lyon 1 in 2010, in the frame of the "Balkans 4000" project. Three of those samples came from the layer corresponding to the so-called hiatus. According to the results obtained, one date (Lyon-7552: 4454-4345 cal BC) would belong to the Late Copper Age, whereas the other

two (Lyon-7481: 3332-3020 cal BC; Lyon-7480: 2907-2671 cal BC) refer to the first phase of the Early Bronze Age (Ezero A). The results of the other three samples originating from the layer of the Early Bronze Age were even more puzzling: two of the dates (Lyon-7551: 4458-4351 cal BC; Lyon-7448: 4446-4251 cal BC) corresponded to the Late Copper Age and only one date (Lyon-7479: 3310-2926 cal BC) referred to the beginning of the Bronze Age.

The discrepancy between some of the radiocarbon dates obtained on animal bone samples and the relative chronology of their context is easy to explain. It poses a methodological problem of dating animal bones from stratified sites, including tells. Whereas taking samples from charred organic material and dating them takes place when it is known for certain that the material comes from undisturbed context, the radiocarbon dating of animal bone, also found in an undisturbed context, does not mean at all that it will necessarily give the age of that context.

The obvious discrepancy between some of the radiocarbon dates obtained and the context of the samples made it necessary to open a new trench at Tell Karanovo. The trench was excavated in 2011. It is located in the eastern section of the Central Area and occupies the western part of square K16/III. It measures 1 x 4 m. In view of the aforesaid problem with the first series of radiocarbon dates related to the project, the excavations were carried out very carefully in thin spits (5 cm thickness); animal bones from problematic features or possibly contaminated contexts were ignored.

Three levels were identified in the stratigraphic sequence of the excavated trench: these were assigned, to the Late Copper Age, to the so-called hiatus (or "gap"), and to the Early Bronze Age. Because of the exceptional relevance of the results of this investigation to the southeast European prehistory with respect to determining the duration of the period between the end of the Late Copper Age and the beginning of the Early Bronze Age at Tell Karanovo, ten more animal bone samples were taken and sent to the Centre de Datation par le Radiocarbone.

The Late Copper Age layer. Two animal bone samples were taken for radiocarbon dating that yielded the following dates: 4449-4265 cal BC (Lyon-8845) and 3496-3104 cal BC (Lyon-8846). The second date refers of course to the beginning of the Early Bronze Age and was obtained from a bone, which had probably sunk into the lower layer during some activity at that time.

The so-called hiatus layer. Four bone samples were taken for radiocarbon dating, which gave the following dates: 4450-4270 cal BC (Lyon-8847); 4447-4331 cal BC (Lyon-8849); 4456-4342 cal BC (Lyon-8850); 5306-5077 cal BC (Lyon-8848). The latter date shows that the bone from which the sample was taken comes from the Late Neolithic Karanovo III-IV layer, and apparently was brought into the Late Copper Age layer together with earth dug out of the site's periphery and used as a building material.

The stratigraphic position of the so-called hiatus layer, sandwiched between a Late Copper Age layer and an Early Bronze layer, as well as the character of its material culture, provide evidence that the layer is in fact a result of the destruction of the last Late Copper Age building horizon of Tell Karanovo.

The Early Bronze Age layer. Phase One (Ezero A). Four samples for radiocarbon dating were taken from the lower levels of that layer, three of which gave the following dates: 3488-3103 cal BC (Lyon-8852); 3500-3111 cal BC (Lyon-8853); 3496-3104 cal BC (Lyon-8846). One sample turned out to be unsuitable for radiocarbon analysis.

Duration of the gap between the Late Copper Age and the Early Bronze Age at Tell Karanovo.

The latest date of the sequence (Lyon-7480: 2907-2671 cal BC) probably refers to the end of the first (Ezero A) phase of the Early Bronze Age and therefore will be excluded from further analysis. The earliest date obtained (Lyon-8848: 5306-5077 cal BC), definitely marks a later stage of the Karanovo III-IV period.

The other fourteen dates fall into two intervals, which refer to the last phases of the Late Copper Age and the initial phases of the Early Bronze Age.

Seven dates refer to the end of the Late Copper Age layer, including the so-called hiatus layer as an inseparable part of it. They all practically have the same lower boundary. Four of those dates (Lyon-7751, -8850, -7752, and -8849, respectively: 4458-4351, 4456-4342, 4454-4345, and 4447-4331 cal BC) have very close values at the upper boundary as well, and overlap in the interval 4447-4351 cal BC (about 100 years). The other three dates from that layer (Lyon-8847, -8845, -7478, respectively: 4450-4270, 4449-4265 and 4446-4251 cal BC) are also very close according to the values of the upper boundary, but overlap in the interval 4446-4270 cal BC (about 180 years). The two intervals (4447-4351 cal BC and 4446-

4270 cal BC) overlap in the period 4446-4351 cal BC (i.e., less than 100 years), which, in terms of the results obtained, appears as the most probable time for the last building phases in the western part of Tell Karanovo. Based on the results obtained we can assume that the life during the Copper Age at Tell Karanovo (or at least its western part) ended at ca 4350 cal BC.

Seven dates refer to the beginning of the Early Bronze Age layer. The earlier four of them (Lyon-8853, -8854, -8846, and -8852: 3500-3111, 3496-3104, 3496-3104, and 3488-3103 cal BC) over-

lap almost completely; two of them are perfectly identical. The large probability interval of these dates can be narrowed by the other three available dates (Lyon-8851, -7481, and -7479: 3351-3027, 3332-3020, and 3310-2926 cal BC) and accordingly defined between 3310 and 3111 cal BC (i.e., about 200 years). The earliest possible date for the appearance of the Early Bronze settlement at Tell Karanovo was about 3310 cal BC; hence the interruption of life between the Late Copper Age and the Early Bronze Age in the western part of Tell Karanovo was at least 1040 years.

Кариерите на римския Филипопол

Здравко Димитров, Камен Станев

Археологическите проучвания в Пловдив имат повече от стогодишна история. Въпреки това до този момент проблемът с добива на строителни материали не е бил обект на отделно специализирано изследване. Налични са само две статии, свързани с каменоломните на града. Първата е посветена на детайлите от пясъчник и туф (Чолаков, Иохемчик, Скочилас 1980, 102-104), а втората разглежда мрамора на стадиона (Хаджиев 1975, 74-77). Най-новото проучване с подобна тема също акцентира върху слабия интерес към каменодобива в римските градове (Петрова, Иванов 2008, 162-192).

Във Филипопол основният строителен материал е сиенитът. Той произхожда от пловдивските тепета, но до момента не са правени опити за локализиране на конкретни кариери. Още преди 130 години чешкият учен Х. Шкорпил съобщава най-общи данни за римски кариери на Джамбаз, Джендем и Сахат тепе (Шкорпил 1884, 97).

Целта на настоящото изследване е да запълни тази празнина чрез следните конкретни научни задачи: локализиране на кариерите; определяне на интензитета на добив в тях и изясняване на разположението им спрямо римския град. Статията представя в най-синтезиран вид основните резултати на проекта „Кариерите на римския Филипопол“, спечелен на конкурс на основа през 2011 г., по програмата за „Млади учени“ на Фонд „Научни изследвания“¹.

Филипопол се появява и развива на това място в Тракийската равнина заради разположените тук скалисти хълмове. Хълмовете са изградени от своеобразен вид сиенит. Най-ранната каменна архитектура в града са крепостните стени на Небет тепе, които имат сложна

и не напълно изяснена история². Но те имат отношение към разглеждания тук въпрос за добива на каменен материал. Фортификационната система на Небет тепе е изградена от големи сиенитни блокове с неправилна форма. Тези детайли са добити чрез събиране или отсичане на естествени блокове, стърчащи над повърхността на равнината, или хълмовете около днешен Пловдив. Процесът се доказва от заоблените им форми, неравните лица и каменната патина, образувала се в резултат на хилядолетната ерозия. Малката площ, която заграждат тези ранни стени, определя и нуждата от неголямо количество добити камъни.

В по-късен етап, по западния склон на Небет тепе, е изградена нова стена. Тя използва големи неправилни сиенитни и речни камъни. Цокълът ѝ е изграден от плоски речни камъни, докато суперструкцията е от варовикови, туфови, пясъчни и сиенитни квадрати с неголеми размери. Пълнежът на стената (емплектонът) е от речни камъни. Използваните варовикови и пясъчни квадрати са сполии от по-ранни елинистически сгради (Боспачиева, Коларова 2014, 117-118). Последният факт показва, че през елинизма за нуждите на строителството са предпочитани квадрати, добити от по-отдалечени места, а не от пловдивските тепета.

Във Филипопол и региона други монументални съоръжения от елинистическата епоха са гробниците. Една от тях, тази край гара Филипово, е изградена от риолитни блокове (Ботушарова, Коларова 1961, 279-297)³. Останалите съоръжения не са локализирани, но се предполага, че са съществували, поради откритите варовикови блокове с гнезда за скоби,

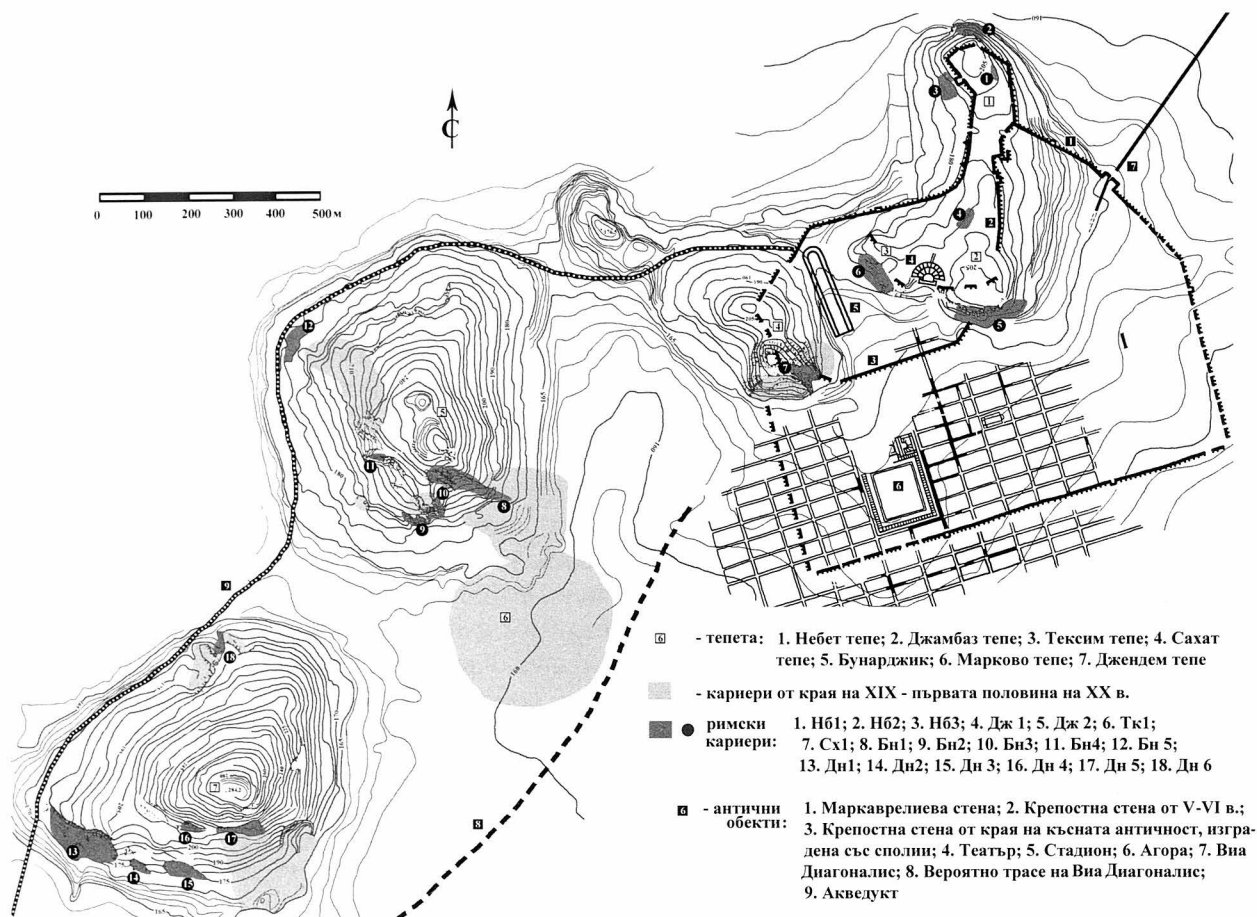
¹ Ръководител на проекта е гл.ас. д-р Здравко Димитров (НАИМ-БАН), а членове на научния екип са д-р Камен Станев (Кирилометодиевски научен център към БАН) и геолозите от СУ - доц. Диан Вангелов и гл.ас. Данаил Йовчев

² По въпроса за историята на укрепителната система в предримската епоха виж: Попов 2002, 93-111; Боспачиева, Коларова 2014, 114-127.

³ Обяснението на този факт може да се търси и в това, че гробницата е северно от Марица, т.е. транспортирането на големи квадрати през реката е създавало трудности.

употребени като сполии в ранноримски градежи (Боспачиев, 1997, 21). Аналогична е ситуацията и с основите на жилищните и стопански сгради от периода непосредствено преди

установяването на римската власт, изградени от речни камъни (Боспачиева, Коларова 2014, 131-135). Тези данни категорично показват, че в предримския Филипопол добивът на каменен

Обр. 1. Разположение на кариерите на Филипопол, според общия план на античния град

Легенда на образ № 1: Разположение на кариерите на римския град Филипопол, според общия план на античния град.

Арабски цифри на бял фон - Тепетата на съвременния град (бял фон) - 1. Небет тепе; 2. Джамбаз тепе; 3. Таксим тепе; 4. Сахат тепе; 5. Бунарджик; 6. Марково тепе; 7. Джендем тепе.

Арабски цифри на черен фон - Структурните единици на римския град (в квадрат) - 1. Маркаврелиева крепостна стена; 2. Крепостна стена от V-VI в.; 3. Крепостна стена от края на късната античност; 4. Театър; 5. Стадион; 6. Агора; 7. Виа Диагоналис; 8. Вероятно трасе на Виа Диагоналис; 9. Акведукт.

Арабски цифри на черен фон (в кръг) - 1. Небет тепе, кариера № 1; 2. Небет тепе, кариера № 2; 3. Небет тепе, кариера № 3; 4. Джамбаз тепе, кариера № 1; 5. Джамбаз тепе, кариера № 2; 6. Таксим тепе, кариера № 1; 7. Сахат тепе, кариера № 1; 8. Бунарджик, кариера № 1; 9. Бунарджик, кариера № 2; 10. Бунарджик, кариера № 3; 11. Бунарджик, кариера № 4; 12. Бунарджик, кариера № 5; 13. Джендем тепе, кариера № 1; 14. Джендем тепе, кариера № 2; 15. Джендем тепе, кариера № 3; 16. Джендем тепе, кариера № 4; 17. Джендем тепе, кариера № 5; 18. Джендем тепе, кариера № 6

Полетата в светло сиво без конкретна номерация локализируют и диференцират нарушенията от съвременни кариери за добив на камък от пловдивските тепета през XIX-XX в.

Fig. 1. Location of the quarries on the general plan of ancient Philippopolis

Legend of Fig. 1: Location of the quarries in Philippopolis on the general plan of the ancient city

The hills of the modern city - 1. Nebet Tepe; 2. Dzhambaz Tepe; 3. Taksim Tepe; 4. Sahat Tepe; 5. Bunardzhik; 6. Markovo Tepe; 7. Dzhendem Tepe

The structural units of the Roman city - 1. Walls of Marcus Aurelius; 2. 5th-6th c. walls; 3. Walls of the end of Late Antiquity; 4. Theater; 5. Stadium; 6. Agora; 7. Via Diagonalis; 8. Probable route of Via Diagonalis; 9. Aqueduct

1. Nebet Tepe, Quarry No. 1; 2. Nebet Tepe, Quarry No. 2; 3. Nebet Tepe, Quarry No. 3; 4. Dzhambaz Tepe, Quarry No. 1; 5. Dzhambaz Tepe, Quarry No. 2; 6. Taksim Tepe, Quarry No. 1; 7. Sahat Tepe, Quarry No. 1; 8. Bunardzhik, Quarry No. 1; 9. Bunardzhik, Quarry No. 2; 10. Bunardzhik, Quarry No. 3; 11. Bunardzhik, Quarry No. 4; 12. Bunardzhik, Quarry No. 5; 13. Dzhendem Tepe, Quarry No. 1; 14. Dzhendem Tepe, Quarry No. 2; 15. Dzhendem Tepe, Quarry No. 3; 16. Dzhendem Tepe, Quarry No. 4; 17. Dzhendem Tepe, Quarry No. 5; 18. Dzhendem Tepe, Quarry No. 6

Light gray fields with no numbers localize and delimit the disturbances by modern (19th-20th c.) stone quarries on the hills of Plovdiv

материал от тепетата е крайно ограничен.

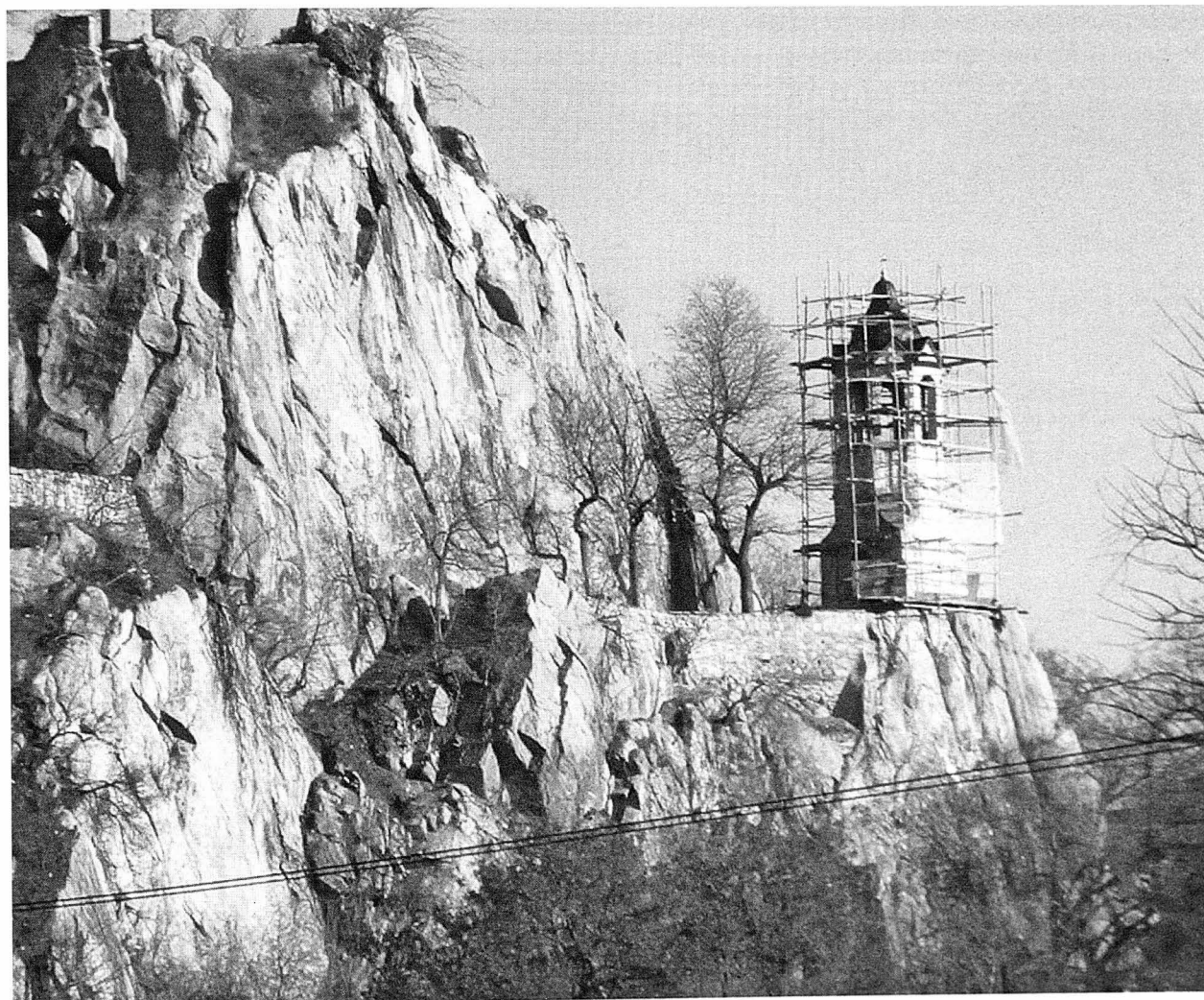
Употребата на камъни, добити далеч от града, се запазва и в началото на римската императорска епоха. При изграждането на най-ранната Агора е използван пясъчник, от който са изработвани квадри, колони и корнизи⁴. Най-вероятно е добиван от района на Храбрино, Пловдивска област. Използван е и вулканичен туф. От него има запазени няколко бази и капители. Вулканичният туф е добиван от района на Кралево, Хасковско (Чолаков, Иохемчик, Скочилас 1980, 102-105). Това показва, че при изграждането на Агората през първия и втория строителен период, т.е. малко преди 21 г. сл. Хр. и около средата на I в. сл. Хр., все още не е започнал масов добив на строителни матери-

⁴ Агората има няколко строителни периода, които освен по всичко друго, се различават по вида на използвания камък (Топалилов 2012, 107-111). И. Топалилов смята, че Първият строителен период е приключил през 21 г., като е започнал малко по-рано (неясно кога точно), а Вторият строителен период е определен от него до 251 г. (Топалилов 2012, 111-118). Данни за периодите на агората и у: Боспачиева, Коларова 2014, 161-171.

ли от пловдивските тепета.

Аналогична е ситуацията с гробницата при тепе „Каменица“. Тя е изградена от блокове с неизвестен произход, които със сигурност не са от сиенит. Този факт е налице, въпреки че в непосредствена близост е едно от сиенитните тепета (Дякович 1907, 21)⁵. Идентична е ситуацията при театъра. В този комплекс при изграждането на северния и южния вход са употребени големи блокове пясъчник. Наличните данни показват, че театърът е изграден най-вероятно по времето на имп. Домициан Флавий (81-96 г.), или най-късно тогава той вече е съществувал (Топалилов 2012, 131-136). Същото се отнася и за стадиона, при чието строителство са използвани квадри от пясъчник. Въпреки че детайлната му хронология все още не е изяснена, може да се приеме, че строителството му е започнало в къснотраяново-раннохадрианово време (второ-трето десетилетие на II в.). Както и останалите обществени ансам-

⁵ Става въпрос за малкото тепе Каменица, унищожено в края XIX в.

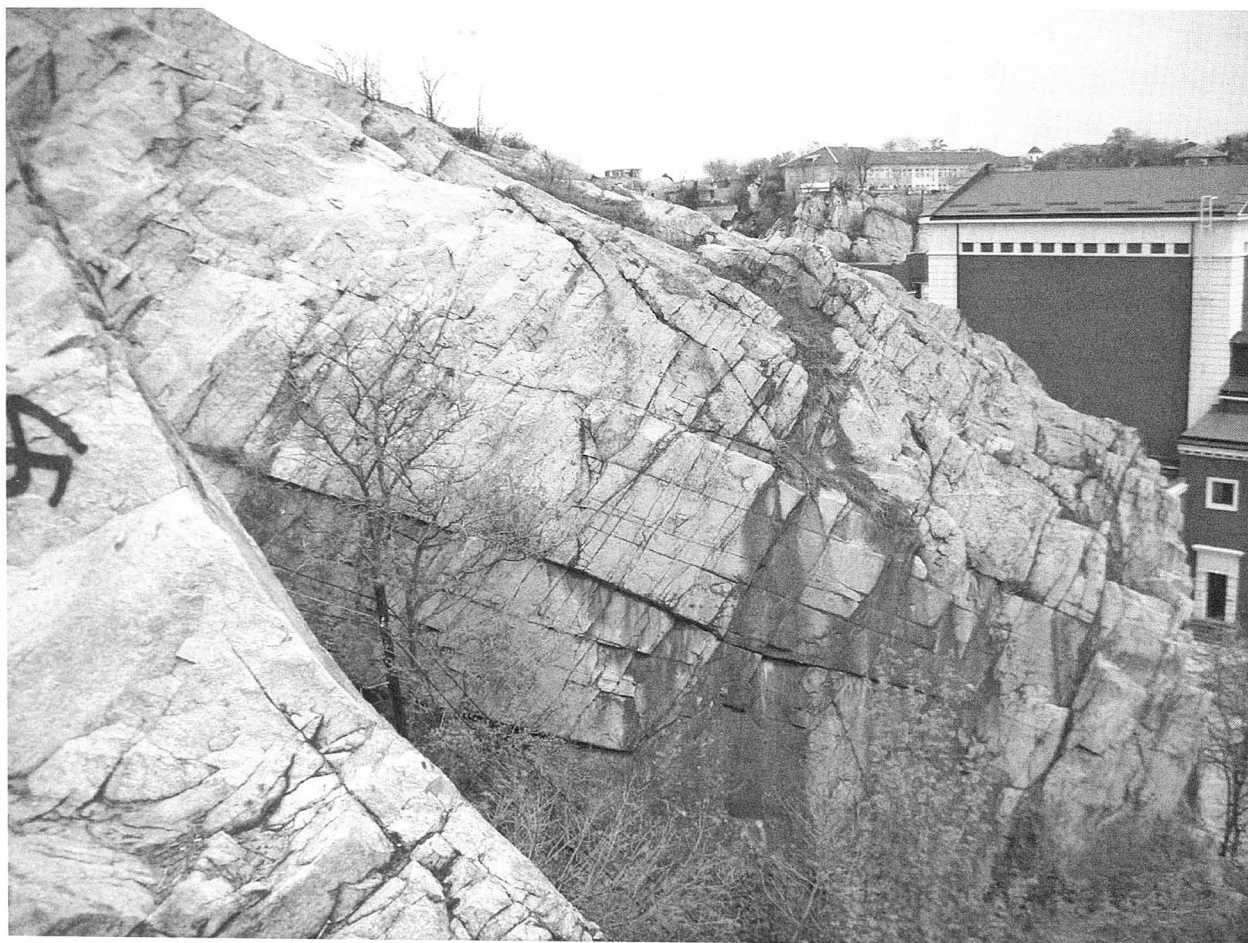
Обр. 2. Пловдив. Кариера № 2 на Джамбаз тепе, над Античния театър
Fig. 2. Plovdiv. Quarry No. 2 on Dzhambaz Tepe, above the ancient theater

бли на Филипопол, стадионът е ремонтиран в по-късен период (Топалилов 2012, 120-131).

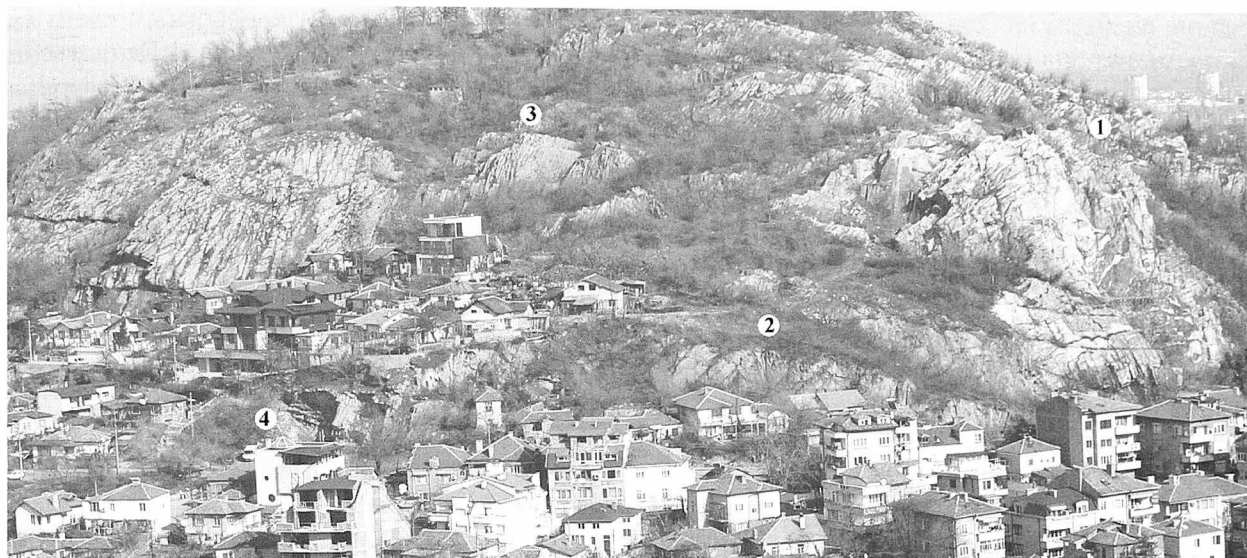
Най-късното монументално съоръжение, при чисто изграждане са използвани квадри от пясъчник, е почетната арка на император Публий Елий Хадриан (117-138 г.). По-късно, през принципата на Марк Аврелий, тя става част от фортификацията на града и оформя т.нар. Източна порта (Dimitrov 2013, 803-815). Много интересна е ситуацията с Маркаврелиевата крепостна стена от 172 г. (Боспачиева, Коларова 2014, 141-148; Топалилов 2012, 158-163). В проучените ѝ сектори всички квадри са от сиенит, но в частта покрай ул. Витоша и северния изход на Тунела, освен сиенитните има и такива от пясъчник. Този факт е регистриран от нашия екип западно от северния изход на тунела, където стената е най-добре запазена. Тук се виждат 55 квадри от сиенит и 11 от пясъчник, т.е. квадратите от пясъчник са 16,6 %, без да се наблюдава концентрация на блокове от отделен тип материал в отделните части. Квадри от пясъчник са поставяни под и над квадри от сиенит, следователно не може да се говори за по-ранен период. Това показва, че двата вида

квадри са постъпвали едновременно на строителната площадка и съответно влагани в стена. За тази аномалия в използвания материал на разглеждания сектор, може да се търсят различни обяснения. Най-логичното е, че към момента на изграждането на стената, някъде в близост е имало депо с готови квадри от пясъчник, които през предходния “пясъчников” период са подготвяни за някакъв строеж, но така и не са използвани. И така, логично е да се предположи, че през 172 г. готовите вече блокове са включени в строителството на стената, заедно с новодобити сиенитни квадри.

Маркаврелиевата крепостна стена е категорична индикация, че през 172 г. интензивният добив на квадри от пловдивските тепета вече е започнал. Нещо повече, южното трасе на стената застъпва улици, застлани със сиенитни плочи, т.е. активният добив на каменен материал от тепетата е започнал преди 172 г. Така улиците се явяват най-ранните римски съоръжения, в които са използвани огромно количество сиенитни плочи. В техния строеж са включени също и ломени камъни, употребени за каналите.

Обр. 3. Пловдив. Карьера № 1 на Сахат тепе – детайл на цепнатината и визия на фронта на отсечена повърхност
Fig. 3. Plovdiv. Quarry No. 1 on Sahat Tepe – detail of the cleft and view of the front of the quarried surface

Обр. 4. Пловдив. Разположение на римските и съвременни кариери на Бунарджика
Fig. 4. Plovdiv. Location of Roman and modern quarries on Bunardzhik

През най-ранния римски период, датиращ в I в. сл. Хр., улиците са настилани с речни камъни. По-късно, при управлението на имп. Траян и Хадриан - края на I-първата третина на II в. сл. Хр., строителното ниво е повдигнато и настилките вече са от сиенитни плочи (Кесякова 2004, 34). Долната граница за поява на “сиенитните” улици, т.е. датата, бележеща начало на добив от тепетата, благодарение новите данни позволява да бъде поставена още по-рано. При археологически разкопки през 2013 г. се попадна на строително ниво, което се състои от големи ломени сиенитни камъни, покрити със ситен сиенитен трошляк и чист пясък. Те са интерпретирани като строителни отпадъци свързани с изграждането на централната улица, явяваща се продължение на т.нар. *Виа Ди-агоналис*. Това строително ниво се датира чрез откритите тук монети на император Домициан Флавий (81-96 г.) (Божинова, Славкова 2014, под печат). Общият разцвет в развитето на Филипопол при този принцес е вече коментиран от учените и поставянето на началото на каменодобива от тепетата на града в тази епоха звучи логично (анализ и литература по въпроса виж у: Топалилов, 2012, 12-13).

Така, в края на I - нач. на II в. сл. Хр. от тепетата започва да се добива ломен камък и големи плочи. И през този период използваните в строителството квадрати си остават от пясъчник, или е налице известно забавяне в изработването на квадрати от материала, доставян от новите кариери. Забавянето може да се обясни с факта, че сиенитът е изключително твърда и трудна за обработка скала и през този най-ранен период тук не е имало специалисти каменоделци, спо-

собни да я обработват. Пясъчникът е лесен за обработка, но нетраен. Затова и не е подходящ за улична настилка. Вероятно този факт е принудил римляните да започнат добив на плочи от пловдивските тепета, а не от кариерите, където по същото време оформяли квадрати.

Данните от археологическите проучвания показват, че през късната античност масово започват да се използват сполии (Божинова 2012, 335-337). В края на периода между южните склонове на Сахат тепе и Джамбаз тепе е издигната нова крепостна стена. Тя е изградена изцяло от сполии (Боспачиева, Коларова 2014, 111-113). Ето защо нашият екип стигна до заключението, че по това време каменодобивът е прекратен.

През периода I-V в. сл. Хр. за изграждането на Филипопол са употребени огромни количества каменен материал, добит от тепетата. Като типове детайли той е представен от: ломени камъни; плочи за улична настилка; квадратни блокове; архитектурни детайли; саркофази и надгробни паметници; надписи и много други. Обемът на добития каменен материал е няколко стотици хиляди кубически метри. Градът има поне 14 улици в посока изток - запад. Дължината на всяка от тях е около 1000 м. В другата посока север - юг Филипопол има 16 улици. Те са с дължина от поне 500 м всяка. Посочените размери ни навеждат на извода, че е имало нужда от покриването на 22 000 линейни метра улични трасета. При това само в частта, южно от Сахат тепе и Трихълмието. Средната широчина на улиците във Филипопол е 6 м. Това означава 132 000 м², които е трябвало да се покрят със сиенитни плочи. При средна де-

белина от 30 см на една плоча е ясно, че само за настилка на улиците са добити над 39 600 м³ сиенит. Всъщност, добивът е много по-голям, тъй като в горепосочените изчисления не е включена зоната, източно от Трихълмието.

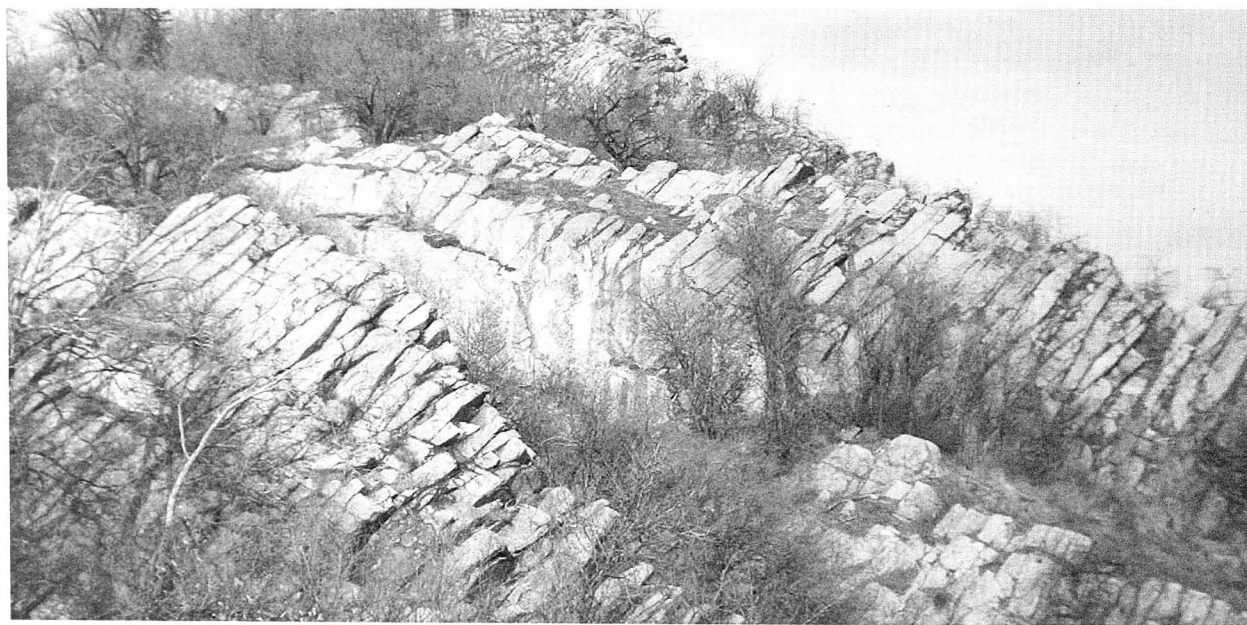
Неизменна част от уличната мрежа на Филипопол са канализационните системи, изградени под платното. Подобно на улиците, и тяхното устройство е сравнително стандартно. Състои се от дъно от гнайсови плочи и вертикални стени от ломени сиенитни камъни, спонени с хоросан. Добра обща представа дава каналът, проучен на ул. Козлудий 3б (Божинова 2012, 335-336). Той е дълбок 2,1 м, а стените му са дебели 0,6 м. Това означава, че на 1 линеен метър уличен канал се пада 2,52 м³ каменна зидария. Ако приемем, че каналите под останалите улици са с приблизително същите параметри, то при 22 000 линейни метра улици и съответно канали, се получава 44 000 м³ ломен сиенит и то само в частта на града, разположена южно от Сатах тепе и Трихълмието.

През 172 г. във Филипопол е изградена Маркаврелиева крепостна стена (Боспачиева, Коларова 2014, 141-148; Топалилов 2012, 158-163). Импозантното фортификационно съоръжение е дълго ок. 3 000 м. Стената е фундирана на дълбочина от 1 м. Средната ѝ широчина е 2,4 м, а градежът е от ломени, средни по размер каменни блокове - туфели. В суперструкция тя е широка 2,1 м. Дължината на част от квадратите на лицевата страна достига над 3 м. Вътрешното лице и емплектонът са изпълнени от ломени камъни.

Всички материали за крепостната стена са издялани изключително от сиенит. Единствено по трасето покрай ул. Витоша и до северния вход на Тунела, освен сиенитни, са използвани и отделни пясъчни квадрати. Според изчисленията на К. Станев приблизителният обем на градежа на Маркаврелиевата крепостна стена на Филипопол може да бъде изчислен на ок. 70 200 м³. (ако приемем височина от едва 10 м). Ако добавим и материалът, необходим за портите и кулите, обемът нараства още повече.

През периода V-VI в. сл. Хр. във Филипопол е изградена още една крепостна стена. Тя загражда високата част на Трихълмието (Кесякова 2001, 52-66; Боспачиева, Коларова 2014, 141-148). Въпреки че трасето ѝ е ясно, а на места е запазена до 4-5 м височина, при тази фортификация трудно може да се изчисли обемът на вложените строителни материали. Причина за посочената неяснота е, че в някои сектори тя надгражда по-ранните стени, а в други ги удебелява, т.е. параметрите на извършената строителна дейност в различните части е силно вариативна. Тази стена е с дължина приблизително 1 400 м и е изградена в техника "*opus mixtum*". При наблюдения върху видимите части, се вижда, че при изграждането ѝ е използван най-вече ломен сиенит. Останалите материали са изключения. Следователно, може да се заключи, че при нейното построяване вложеният каменен материал е бил добит от кариери, а не е извлечен от по-стари сгради.

Към съоръженията, за чието изграждане е употребено огромно количество камъни, доби-

Обр. 5. Пловдив. Карьера № 3 на Бунарджика
Fig. 5. Plovdiv. Quarry No. 3 on Bunardzhik

ти от тепетата, спадат и акведуктите на Филипопол (Топалилов 2012, 148-154). Най-добре запазен и проучен е акведуктът, който тръгвал от Марково, минава през Коматевския възел и влиза в Пловдив, като се насочва към Джендем тепе, Бунарджика и Сахат тепе. Основата му представлява масивен зид, изграден от ломен сиенит. Тази основа е носила зиданите пило-ни в „*opus mixtum*“, свързани в горната си част с тухлени арки. Там, където теренът се издига до нивото на улея, акведуктът е вкопан. Акведуктът започва от Марково и има дължина над 9 км⁶. Може да приемем, че поне половина от трасето в участъка Марково - Джендем тепе е изградено с камъни, добити от пловдивските тепета, а с такива е изграден целият участък от Джендем тепе до града. При това положение, само за изграждането на основата му са употребени няколко хиляди кубични метра ломен сиенит. Последното съоръжение, погълнало огромно количество камъни, добити от пловдивските тепета, е трансевропейският път, известен с названието „*Виа Диагоналис*“. За съжаление, неговото трасе западно от града още не е известно, но може да се допусне с много голяма степен на сигурност, че е било южно от Марково тепе и Джендем тепе. Липсата на проучени участъци не позволява да се прави коментар както за вида настилка - плочи или калдаръм, така и за приблизителния обем каменен материал вложен в него.

През средновековието в Пловдив няма мащабни строежи, изискващи сериозни количества камъни. Строителните материали за частни и обществени сгради са добивани от античните руини, много от които са високо запазени. Те са споменати от Ана Комнина, която посетила града в началото на XII в. Тя обаче споменава за Маркаврелиевата стена, а изрично казва, че в равното градът е заобиколен от ров (ГИБИ 1981, 135). Следователно, в началото на XII в. тази стена, или поне големи части от нея, вече е разграбена.

Завладяването на Пловдив от османците поставя началото на нов етап в неговото урбанистично развитие. Топографията на градските комплекси се променя коренно (Бойков 2012, 39-67). Изградена е нова централна градска осева линия, маркирана от моста над Марица, Имарет джамия, Джумая джамия и Аладжа джамия. Това довежда до частично измества-

не на града през XV-XIX в. в северозападна посока - към териториите, северно и северозападно от Трихълмието и Сахат тепе. Ето защо зоната на изток и юг от Трихълмието, която е ядрото на Филипопол през античността и средновековието, е изоставена. Източната порта и други комплекси са представлявали незастроени крайградски пространства. Така разположените тук антични руини са лесно достъпни за извличане на строителен материал. През османския период са построени множество масивни представителни сгради. Наблюденията на учените свидетелстват, че те са използвали много каменни детайли, които са взети от антични руини. Тази практика е изрично отбелязана от пътешествениците, преминавали през града (Вранчич 1979, 192; Бетцек 1976, 293). Изглежда че към средата на XIX в. потенциалът на античните развалини като източник на камък е изчерпан. Именно от това време са и първите сведения за къртене на камъни от тепетата (Моравенов 1984, 146 и 173).

След Освобождението градът бързо нараства, което поражда нужда от нов каменодобив. Той започва масово по всички пловдивски тепета и продължава до началото на 40-те г. на XX в. В резултат на него трите малки тепета - Каменица, Марково тепе и Лаут тепе (за разлика от другите, неговата скала е андезит) са напълно унищожени. Освен това големи части от Сахат тепе, Бунарджика и Джендем тепе също са отсечени. Каменодобивът в Пловдив се развива силно и придобива индустриални размери. Основната част от продукцията е предназначена за столицата София и градовете от европейската част на Турция.

Прегледът на наличните данни показва два периода на интензивен добив на каменен материал от пловдивските тепета: I-V в. и края на XIX - първата половина на XX в. Това позволява всички локализиранни кариери, които не са от съвременната епоха да се свържат римската императорска епоха и късната античност.

Разграничаването на съвременните и римските кариери става по няколко начина.

На първо място, това са архивните данни и материалите от местния печат в края на XIX - първата половина на XX в., в които се коментират съвременните кариери.

От много голямо значение са и снимки от края на XIX - началото на XX в., когато съвременният добив е в самото си начало. Тогава тепетата са голи, а не застроени и залесени както са сега. Така например, римската кариера на югоизточния склон на Сахат тепе (Сх 1)

⁶ Това е разстоянието от Марково до Джендем тепе. Всъщност акведуктът започвал от Куклен, но оттам до Марково върви по склона на Родопите и за строителството му са ползвани местни камъни.

Обр. 6. Пловдив. Кариера № 4 на Бунарджика
Fig. 6. Plovdiv. Quarry No. 4 on Bunardzhik

се вижда на снимка на „Кавара“ от 1881 г., т.е. преди да започне съвременният добив, който се развил непосредствено от двете ѝ страни.

Вторият белег, по който римските кариери рязко се отличават от съвременните, е начинът на добив. При каменоломните от античността той е извършван чрез постепенното изсичане на скалата, в резултат на което се образува равен, плосък фронт, в някои случаи с много голяма височина и дължина. На места, пред лицето на кариерата е запазена и рампата, чрез която са свалени отцепените блокове. При съвременните кариери добивът става хаотично. Той се развива на повърхността, често без да се влиза в дълбочина, при което не се оформя фронт на кариерата. Така каменната повърхност става изключително неравна, силно нащърбена. Точно такъв е южният склон на Сахат тепе. В други случаи добивът е ставал чрез отнемане на голямо количество в дълбочина, посредством взрив, в резултат на което се образува висок и широк фронт, но с крайно неравно лице.

Третият белег, по който разграничаваме кариерите, е степента на ерозия. Сиенитът е много здрава и устойчива скала, но въпреки това, по римските кариери се наблюдава различна степен на ерозия, вследствие на хилядолетното

излагане на природните стихии. При тях скалата е придобила жълт до тъмнобежов цвят, ръбовете са заоблени, естествените линии, по които се цепи скалата, са ясно видими, а в някои случаи повърхността на скалата се лющи и разпада на пясък. Повърхността на съвременните кариери е със свеж, светлосив цвят, а ръбовете по скалите са остри.

В края на тази статия локализираните кариери на Филипопол са представени в каталожен вид. В него се съдържат данни за разположението им, основни параметри, отношение спрямо римския град и неговата инфраструктура, както и данни за актуалното им състояние. Каталогизацията следва разположението на тепетата, като върви от изток на запад, което за условията на римския Филипопол означава от неговото ядро към периферията. Кариерите са именувани според тепета на града и конкретен номер за всяко от тях.

Локализирани римски кариери на Филипопол (обр. 1)

№ 1. Небет мене

НБ 1 - намира се на самия връх на тепето. В централната част върху скалите се виждат негативи от извадени квадри. Най-високата част

на скалата от запад е отвесно изсечена. Част от скалата е нарушена през съвремението.

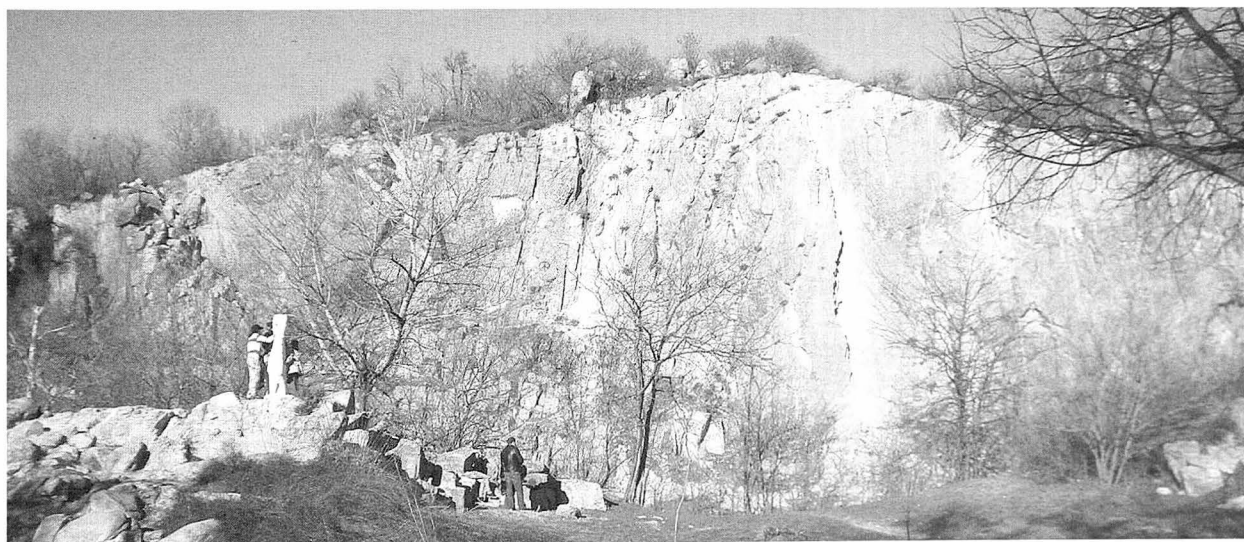
НБ 2 - намира се на северния склон. Представлява отвесно изсечена скала в протежение на около 30 м и с максимална височина от около 10 м. Теренът е частично застроен, докато останалата част е обрасла.

НБ 3 - намира се на западния склон. Откриването ѝ стана при спасителни археологически разкопки на ул. Турист 2 (Топалилов, Станев 2008, 401-403). В западната част на обекта скалата е сравнително равна, с жълта силно ерозирала, ронеща се повърхност. В източната част скалата е тъмносива, със здрава структура, като стъпаловидно се издига в източна посока. Тук на места, следвайки естествените пукнатини, са оформени широки и дълбоки жлебове. Чрез тях са подготвени блокове за изваждане, днес останали на терена. Тъй като блоковете са от древната повърхност, подложена хилядолетия наред на ерозия, имат заоблена форма, което поставя въпросът дали оттук не са вадени камъни за елинистическите крепостни стени. Върху скала през V-VI в. е изградена гробница. През османския период върху останките на гробницата безразборно са поставени 4 големи правоъгълни блока, а два други са положени в основата на сграда, застъпваща източната ѝ стена. Блоковете са без следи от вграждане в някаква по-ранна сграда, единият е с характерната за римските квадри редица от следи от клинове с широко острие и добре оформено лице. Тези блокове са недовършени и съответно неизползвани квадри. Струпването им тук е индикация, че са добити в непосредствена близост и по-късно преместени. Предвид денивилацията на терена, може да се приеме, че непо-

средствено източно от проучения парцел, под двора на дн. Арменска църква има римска кариера. Функционирането ѝ трябва да се свърже с изграждането на Маркавтелиева стена. През 2012 г. на 60 м северно се проучи малък парцел, където също са констатирани отнемания на скална маса, но за съжаление те не са датирани (Танкова 2013, 322-323).

№ 2. Джамбаз тепе

Дж 1 - намира се непосредствено западно от билото. Тази кариера бе открита при разкопки през 2011 г. (Божинова, Станев 2013, 433-436). Въпреки малката проучена площ, се регистрира фронта на кариерата, като изземването на скална маса е извършвано от запад на изток. След прекратяването на добива, през късната античност в кариерата е изградена масивна сграда. През 2007 г. се проучи терен, разположен на 35 м на запад от това място, но там следи от добив не са регистрирани (Топалилов, Станев, Колева 2008, 404-408). Това показва, че началото на кариерата се намира някъде под дн. Градска художествена галерия, а като цяло се развива на север и на юг от проучената площ. Теренът на север обаче още не е бил обект на проучване. Площите на юг са проучени до материковата скала. От друга страна зоната на югозапад (между Градската художествена галерия и църквата Св. Димитър) в момента не може да се анализира, тъй като няма никаква видимост. Теренът е засипан от боклуци и обрасъл, налице е много голяма денивилация. Именно този факт ни подсказва, че кариерата най-вероятно се е развивала в този участък. Разработването ѝ би могло да се свърже, поне частично, с разширението на театъра, при което са използвани големи сиенитни блокове.

Обр. 7. Пловдив. Кариера № 1 на Джендем тепе
Fig. 7. Plovdiv. Quarry No. 1 on Dzhendem Tepe

Дж 2 - намира се на южния склон на тепето. В нейния обем е построена църквата „Св. Петка Стара“ (обр. 2). Представлява една от най-добре видимите кариери на Филипопол от римската епоха. Изземването на скална маса тук е вървяло от юг на север, в резултат на което е образуван фронт с височина от близо 30 м и широчина от около 50 м. Скалата е напълно отвесна. Запазена е рампата, по която са свалени отсечените блокове. В края на късната античност към западния край на кариерата е „опрян“ източния край на най-късната антична крепостна стена, преграждала града от юг. Кариера № 2 на Джамбаз тепе се вижда отлично и на архивната фотоснимка на Кавара от 1881 г.

№ 3. Тексим тепе

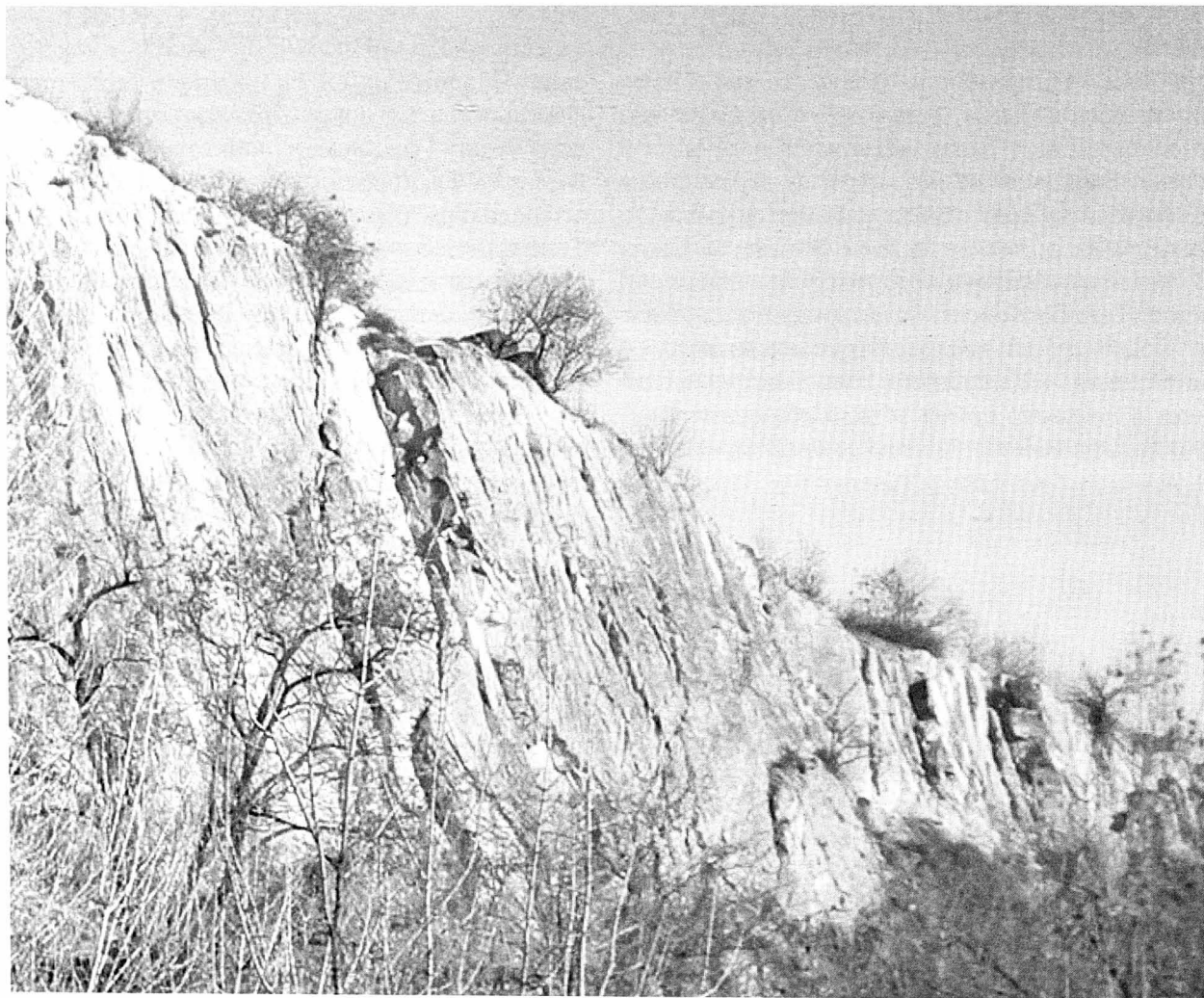
Тк 1 - намира се на югозападния склон, точно от ул. Ст. Доспевски и Рилски метох. Скалата е стъпаловидно изсечена. В подножието ѝ минава римски водопровод, който е закрепен за нея. Изграждането му се поставя във времето на имп. Хадриан (117-138 г.) или

Антонин Пий (138-161 г.), според аналогии и в контекста на общото развитие на града (Топаилов 2012, 39-40).

Тк 2 - намира се на самия връх. Мястото е застроено и трудно може да се прецени обемът ѝ, но той очевидно не е голям.

№ 4. Сахат тепе

Сх 1 - намира се на югоизточния склон, зад сградата на РТЦ - Пловдив. От двете ѝ страни има съвременни кариери (обр. 3). Има форма на процеп, който разсича тепето от основата му почти до върха. Той е с дължина около 60 м, широчина 7-8 м, и дълбочина около 10 м, като стените му са отвесни, равно изрязани (обр. 3). Както се вижда от пукнатините по фронтовете на кариерата, тук скалата се цепи на много големи правилни блокове. Именно това е провокирало интереса на древните каменари към тази част на тепето. Разглежданата каменоломна също личи ясно на снимката на Кавара от 1881 г. В края на късната античност, подобно на кариера Джамбаз № 2, тя е включена в

Обр. 8. Пловдив. Кариера № 1 на Джендем тепе – детайл на югоизточната част
Fig. 8. Plovdiv. Quarry No. 1 on Dzhendem Tepe – detail of the southeastern part

укрепителната система. За нейния долен край е прикрепен западния край на новоизградената крепостна стена.

Сх 2 - намира се във високите части на южния склон. Там са запазени части от римски разработки. Те се виждат на снимката на Кавара. Днес обаче, фронтът на каменоломната от римската епоха е силно нарушен от съвременен добив.

№ 5. Бунарджик

Целият южен и западен скат на тепето представлява огромен комплекс от римски и съвременни кариери, достигащ почти до върха. (обр. 4).

Бн 1 - намира се в долната и средна част на южния склон, северно от ул. Н. Петков. Започва от двора на Професионалната гимназия по дървообработване и постепенно се издига по склона, като върви зад тенискорта и църквата "Св. Петър и Павел". Дължината на каменоломната е над 100 м. Част от нея е застроена, друга е обрасла с нискостеблена растителност. Непосредствено северно и южно са разкрити и съвременни кариери.

Бн 2 - намира се в западната част на южния склон, в началото на ул. Н. Петков. Тя се явява продължение на Бн 1. Състои се от две успоредни, разположени едно над друго нива, като долното е застроено, а горното е обрасло.

Бн 3 - намира се над западната част на Бн 1. Тя се развива във височина по склона на тепето, почти до върха. Обрасла е с нискостеблена гора (обр. 5). Тук скалата се резцепва на големи плоски неравни блокове, много удобни за улична настилка и именно това е довело да мащабната разработка въпреки височината. Добивът е правен паралелно в няколко успоредни разработки, между които са останали неиззети скални формации, стърчащи днес като скални гребени.

Бн 4 - намира се във високата част на западния склон и представлява почти отвесна, абсолютно плоска скала, висока над 10 м (обр. 6). Причината да се разработи тази кариера на толкова високо и трудно достъпно място е характерът на скалата, която тук се разцепва на много големи блокове с правилна правоъгълна форма.

Бн 5 - намира се в ниската част на северозападния склон, при кръстовището на ул. Волга и Н. Обретенов. В момента тази римска кариера е застроена. Очевидно е сравнително малък пунт за добив. Вероятно е разработена във връзка с изграждането на минаващия наблизко акведукт.

№ 6. Джендем тепе

Северният и южният склон на тепето са

обект на мащабни кариерни разработки през първата половина на XX в. Римски кариери са разкрити на южния, северния и западен склон. Кариерите в основата на югозападния склон - Дн 1, Дн 2, и Дн 3 - са в една линия в протежение на 380 м, с много малко разстояние една от друга и представляват единен комплекс, към който спада и намиращата се над Дн 3 кариера Дн 4. Общото и при четирите каменоломни е, че повърхността на скалата е силно ерозирана. Тя се разпада на дребни камъни и пясък, който се отлага на дебел пласт в основата на скалата.

Дн 1 - тя започва от тунела на пионерското детско влакче на Джендема и се развива на югоизток в протежение на 180 м, като височината на фронта ѝ постепенно се увеличава. В югоизточния си край придобива леко сърповидна форма (обр. 7 и 8). Тук е максималната височина на каменоломната - над 30 м. В нейната основа има и съвременен добив. На това място е и най-широката част на кариерата, като склонът е отнет до 30 м. Непосредствено до северния край на кариерата минава акведуктът на Филипопол. Интересен факт е, че на това място е направена гравюра от 1885 г., където на преден план се виждат пилоните на акведукта, а вляво от тях - северния край на кариерата⁷.

Дн 2 - намира се на около 30 м югоизточно от Дн 1, срещу спирката на детското влакче. Дължината ѝ е около 50 м, а максималната височина - 10 м.

Дн 3 - намира се на 30 м югоизточно от Дн 2, в южния край на алеята. Дължината ѝ е около 80 м, а най-висока част на фронта - 15 м. Широчината на кариерната разработка е около 30 м. На около 30-50 м североизточно от южния ѝ край, теренът е изпълнен с множество фрагменти от строителна керамика и буци хоросан с натрешена тухла, смесени със синитен трошляк, отпаден материал от съвременната кариера Изиди. Голямата концентрация и отдалечеността позволява да се приеме, че това не е свлечен материал от върха на тепето, където първоначално е имало езически храм и след това базилика, а става въпрос за археологически обект в непосредствена близост до тази огромна каменоломна. Не е изключено обектът да е свързан с функционирането на римските кариери на Джендема.

Дн 4 - намира се на около 90 м северно от

⁷ Изказваме благодарност на Вл. Балчев от Държавния архив на Пловдив, който ни съобщи за нея. *Le monde illustré*, № 1489 от 10.10.1885, p. 244, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6522463g/f4.image.langFR>

Дн 3 и около 20 м по-високо. Тя е малка кариера, подобна на Дн 3.

Кариерите Дн 1, Дн 2, Дн 3 и Дн 4 са на 1,7 км от Филипопол, което е създавало трудности при експлоатацията им. За появата на подобни големи кариери на това място трябва да има логично обяснение. Едно от тях е, че в непосредствена близост са минавали акведукта и трасето на Виа Диагоналис-две съоръжения, за изграждането на които е било употребено огромно количество камъни. Друго обяснение е, че тук скалата се разцепва на много повече линии, разположени във всички посоки, благоприятно за добива на ломен камък, докато в другите кариери тя се разцепва на големи блокове.

Дн 5 - намира се в средната част на южния склон. Теренът е силно нарушен от дейността

на съвременната кариера Изиди. Освен това част кариерата се срути преди десетина години. Тук, подобно на Дж 2, е запазена рампата, от която са сваляли блокове.

Дн 6 - намира се на северния склон на тепето, където се съединяват улиците Велбъжд и Ст. Захариев. В непосредствена близост се намира голяма кариера от 20 – 30-те г. на XX в. Освен това самата римска кариера в северната си част има съвременни нарушения. Изземването на скална маса тук е ставало от северозапад на югоизток. В резултат на това се оформя плоска скална формация, дълга приблизително 30 м и висока 10 м. Много важен факт е, че при тази кариера е запазена и рампата за извличането на скалните блокове. За съжаление, през 2010 г. голяма част от тази каменоломна се срути.

Цитирана литература:

Бетцек 1976: Я. Бетцек. - В: Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX в. София, 1976, 285-308.

Божинова 2012: Е. Божинова. Спасителни археологически разкопки на ул. Козлодуй 3а и 3б, гр. Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2011. София, 2012, 335-337.

Божинова, Славкова 2013: Е. Божинова, Ц. Славкова. Спасителни археологически разкопки на ул. "Иван Караджов" № 4, гр. Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2013, под печат.

Божинова, Станев 2013: Е. Божинова, К. Станев. Спасителни археологически разкопки на обект "Каблешково училище", гр. Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2012. София, 2013, 433-436.

Бойков 2012: Г. Бойков. "Османизацията" на Пловдив "Филибе" през XV в. - население, градоустройство и архитектура. - В: Годишник на Регионален исторически музей, 5, 2012, 39-67.

Боспачиева 1997: М. Боспачиева. Елинистически некропол на Филипопол. - Годишник на Археологически музей - Пловдив, 8, 1997, 19-31.

Боспачиева, Коларова 2014: М. Боспачиева, В. Коларова. Пловдив - град върху градовете. Филипопол - Пулпудева - Пълдин. София, 2014.

Ботушарова, Коларова 1961: Е. Ботушарова, В. Коларова. Куполната гробница при Пловдив. - В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 279-297.

Вранчич 1979: А. Вранчич. - В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. София, 1979, 167-207.

Герлах 1979: С. Герлах. - В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в. София, 1979, 319-

363.

ГИБИ 1981: Ана Комнина. Алексиада. - В: ГИБИ, 8. София, 1981.

Дякович 1907: Б. Дякович. Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град, София, 1907.

Кесякова 2001: Е. Кесякова. Ранновизантийската укрепителна система на Филипопол. - Годишник на Археологически музей - Пловдив, 10. Пловдив, 2001, 52-66.

Кесякова 2004: Е. Кесякова. Агората на Филипопол. - Годишник на Археологически музей - Пловдив, 9/2. Пловдив, 2004, 9-54.

Моравенов 1984: К. Моравенов. Паметник за пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Пловдив, 1984.

Петрова, Иванов 2008: С. Петрова, Р. Иванов. Каменоломните в Мизия и Тракия през римската епоха и късната античност. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи, 3. София, 2008, 162-192.

Попов 2002: Х. Попов. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI-I век преди Христа. София, 2002.

Танкова 2013: Ж. Танкова. Археологически проучвания на обект "Т. Хрулев" № 13, УПИ VIII - 92, кв. 119 в гр. Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през през 2012. София, 2013, 322-323.

Топалилов 2012: И. Топалилов. Римският Филипопол, 1. Велико Търново, 2012.

Топалилов, Станев 2007: И. Топалилов, К. Станев. Спасителни археологически проучвания на ул. "Турист 2" в Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 401-403.

Топалилов, Станев, Колева 2007: И. Топалилов, К. Станев, М. Колева. Спасителни археологически проучвания на ул. "Съборна" № 14 в Пловдив. - В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 404-408.

Хаджиев 1975: Г. Хаджиев. Минералого-петрографски анализ върху разкритата част от амфитеатъ-

ра на Филиппопол. - Археология, 1975, 4, 74-77.

Чолаков, Иохемчик, Скочилас 1980: Н. Чолаков, Л. Иохемчик, Я. Скочилас. Петроархеологические исследования площадного комплекса древнего Филиппополиса. - В: Pulpudeva, 3. Пловдив, 1980, 102-104.

Шкорпил 1884: Х. Шкорпил. Природните богатства на Целокупна България. Пловдив, 1884.

Stone quarries of Roman Philippopolis (Abstract)

Zdravko Dimitrov, Kamen Stanev

The article discusses the results of the two-year project, supported by the Young Scholars Program of the Bulgarian Science Fund, aiming to investigate the stone quarries in the Roman city of Philippopolis.

Already in ancient times, the syenite hills of present-day Plovdiv were the source for quarrying of huge amounts of rocky materials. The research identified 20 quarries, located on the six hills (tepes) of Plovdiv – Dzhambaz, Taksim, Nebet, Sahat, Bunardzhik, and Dzhendem. The article discusses also the intensity of quarrying, the location of the quarries regarding the ancient city and their present condition.

The most important part of the project was to trace the chronological development of stone quarrying in Philippopolis. Between the 1st and the 5th c., huge amount of materials were used for the construction of the largest Roman city in Thrace. This was the beginning of the quarrying of Plovdiv's hills. The production of the quarries consisted of large split stones, slabs for paving the streets, ashlar, architectural elements, wine presses, sarcophagi and other funerary monuments.

The largest numbers of stone blocks were used for the construction of the city walls of Philippopolis: the first one built in the reign of Emperor Marcus Aurelius in 172 AD, and the second one dated to the 5th-6th c. AD, although we cannot specify further this date. This second, Late Antique wall enclosed the higher parts of the Three Hills and this was the last major commission for the ancient quarries of Philippopolis – despite the fact that numerous spolia and ashlar from the earlier walls were reused in the wall.

The analysis of the available data indicates two periods of intensive quarrying of Plovdiv's hills:

- Ancient: from the late 1st to the late 5th/ early 6th c.;

- Modern: the late 19th and the first half of the 20th c.

This fact allows attributing to the Roman Period all quarries that are not modern. There are several ways to distinguish Roman from modern quarries.

On the first place, one can use archive data and the evidence in the local press from the late 19th and the first half of the 20th c., discussing contemporary quarries.

The second feature that allows positive distinguishing between Roman and modern quarries is the manner of quarrying. In Roman quarries, the rock was hewn gradually, leaving a flat and even front, in some cases of great length and height. In modern quarries, the extraction was chaotic on the surface, often without going deeper; thus, the quarry has no front and the surface remains uneven and severely indented – e.g. the south slope of Sahat Tepe. In other cases, explosives were used for quarrying.

Erosion is the third feature that allows distinguishing between Roman and modern quarries. Although syenite is a very strong and hard rock, Roman quarries demonstrate various degrees of erosion in result of their millennia-long exposure to the elements. The surface of modern quarries is of fresh light gray colour and the rocks have sharper edges.

In the end of the study, all identified quarries (a total of 20) are presented as catalogue with general information about their location, dimensions, and situation regarding the Roman city and its infrastructure, as well as about the current condition of these monuments of Plovdiv's cultural heritage.

Посвещение на Митра от Никополис ад Иструм

Николай Шаранков

Релефът на Митра с посветителен надпис от Никополис ад Иструм (обр. 1) се радва на интереса на изследователите почти 120 години. Но сякаш никой не е обърнал внимание на наличието на още един надпис около релефа, нито на данните за съществените промени, които е претърпял паметникът. С разглеждането им в настоящата статия се надявам да покажа, че вглеждането дори в добре известни паметници не е излишно.

Паметникът, постъпил през 1896 г. в Народния музей (сега Национален археологически музей; инв. № 1084)¹, е публикуван от Фр. Кюмон според фотография и описание, изпратени му от В. Добруски (Cumont 1896, 469, № 223^a, 489, № 131bis, и fig. 423 - рисунка по фотография), както и от самия Добруски (Добруски 1900, 42-43, № 7), а впоследствие е преиздаван многократно (IGRR I, № 567; Seure 1908, 54, № 55; Weinreich 1912, 13, № 55; Тодоров 1928, 217, № 483; Геров 1953, 385 (183), № 513; IGBulg II, № 679 и tab. 65; CIMRM II, 355, № 2264-2265 и fig. 628a-b; Александров 2006, 148, № 1). В публикациите липсва яснота за местонамирането - у Добруски е означено само "с. Никюп (римският Nicopolis ad Istrum)", у Кюмон "село Стари Никюп (Ески Никюп)" и "Никополис ад Иструм", а Михайлов дава просто Никополис ад Иструм, но в инвентарната книга на музея под № 1084 е отбелязано, че се е намирал "в една частна къща в с. Никюп" и е изпратен в Народния музей от Търновското окръжно управление с писмо № 2217 от 14.III.1896 г.²

Представлява мраморен блок с размери: вис. 120, широчина 62, деб. 25 см³. Повърхността

отгоре, от двете страни и отзад е грубо обработена, т. е. камъкът навярно е бил вграден. Релефът с тавроктонията (обр. 2) е разположен във вдълбано четириъгълно, почти квадратно поле с размери 37,5 см вис. x 35 см. шир.; дълбочината на вдълбаването до вътрешната рамка на релефа е 2,7 см. Вътрешната рамка на релефа е с по-широка долна част⁴. Самият релеф, чиято основа е допълнително вдълбана спрямо тази рамка, заема квадрат 27,5 x 27,5 см. Представена е традиционната сцена с Митра, убиващ бика, отпред куче, отдолу змия, върху плаща

⁴ Това е характерно за паметниците на Митра от региона, срв. Najdenova 1989, 1405.

Обр. 1. Релеф на Митра с надписи от Никополис ад Иструм

Fig. 1. Relief of Mithras with inscriptions from Nicopolis ad Istrum

¹ Понастоящем е експониран в двора на Националния исторически музей.

² Народен музей, Инвентар на Старовековен отдел, т. II (№ 651-1467). Благодаря на Кр. Карадимитрова и П. Илиева от НАИМ, които ми съдействаха за намирането на тези данни.

³ Според изданието на Кюмон и всички последващи публикации; в инвентарната книга на музея размерите са 121 x 62 x 23 см, а моите измервания на най-голямата запазена ширина и дебелина показва съответно 64 и 25 см.

на Митра гарван, отляво Каутопатес с факла, лък и кривак (и неясен предмет, окачен на кривака?), отдясно Каутес с две факли, отгоре бюстове на Сол и Луна и между тях седем олтара.

Двата надписа около релефа

Над и вдясно от релефа е гравирани известният и многократно коментиран надпис на посветителя Аврелий Марк. Височината на буквите е 3,1-3,2 см в р. 1 и 2,9-3,1 см в останалите редове; буквата Φ в γναφεύς на р. 7 е висока 3,8 см. Лигатури: р. 4 - ΠΗ, ΚΟ; р. 6 - ΟΣ; р. 8 - ΟΣ, ΟΝ; р. 10 - ΨΓ; р. 11 - ΤΕ. На р. 1 има гравирано листо между ἀγαθῇ и τύχῃ и точки около всички думи: ·ΑΓΑΘΗ· ·ΤΥΧΗ· ·ΗΛΙΩ·; с точки е оградено и съкратеното име ·ΑΥΡ· на р. 5.

Ἀγαθῇ τύχῃ. Ἡλίω | Μίθρα | θεῶ | ἐπηκόω ||⁵
Αὐρ(ήλιος) | Μάρκος | γναφεύς | τὸ στήλιον | σὺν
τῇ ||¹⁰ ζωγραφίᾳ | κατεσκεύασεν | ἐκ τῶν | ἰδίων ||¹⁵
εὐχαριστήριον.

“На добър час! Аврелий Марк, тепавичар, съоръжи от собствените си средства стеличката с живописа като благодарствен дар за вслушващия се бог Слънце Митра.”

Новооткритият надпис (който е по-ранен, вж. по-долу) е изписан в два реда, разположени съответно върху горната и долната вътрешна рамка на релефа. Буквите са плитко врязани⁵, а височината им е 2 см на р. 1 и 1,4-1,5 см на р. 2; Φ е високо 1,8 см. Сред формите на буквите трябва да се отбележат: повлияните от ръкописното писмо мю и алфа (в ΓΑΛ и ΓΝΑΦ); правоъгълната сигма; двата юпсилона с форма V на р. 1; юпсилонът в края на р. 2 е доста тесен, с форма като У, навярно заради малкото свободно място; формата на омега е Ω, за разлика от W в надписа на Аврелий Марк. В края на р. 2, досами края на вдълбаното поле, личи разделителен знак (обр. 3).

ΚΥΡΙ ΟΜΙΘΡΑΕΥΧ . Ν
ΓΑΛΕΡΙΟΥΠΡΟΤΕΩΣΕΠΙΓΝΑΦΑΕΥΣ·

В текста са допуснати няколко грешки,

⁵ Навярно това е причината надписът да остане незабелязан от предишните издатели. Действително той се вижда ясно само при подходящо осветление, но отделни букви личат дори на една от фотографиите в корпуса на Вермасерен (CIMRM II, fig. 628 b). Допускам, че Г. Михайлов (IGBulg II, № 679) може би се е предоверил на по-ранните публикации или не е имал достъп до паметника и не го е изследвал лично, тъй като, освен че не е забелязал втория надпис, е дал в надписа на Аврелий Марк τύχη вместо τύχῃ и не е отразил всички лигатури; доста неясна е и публикуваната фотография (IGBulg II, tab. 65).

Обр. 2. По-ранният надпис и трите жлеба около релефа
Fig. 2. The earlier inscription and three rectangular slots

който може би подсказват слабости в познанията по гръцки език на поръчителя или изпълнителя на надписа. Първата дума в надписа ΚΥΡΙΟ е изписана с омикрон вместо с омега, както трябва да бъде окончанието за дателен падеж⁶; въпреки че на повърхността на камъка има известни повреди и между йотата и омикрона има малко разстояние, едва ли ще бъдем прави да предположим тук омега с форма ω, от която да е запазено само второто кръгче; възможно е грешката да е допусната под влияние на латинския език (срв. името на посветителя), където окончанието за дателен падеж е -о. На р. 2 отново личи объркване на омега и омикрон в името Протέως вместо Прωτέως. Прави впечатление, че тук окончанието за родителен падеж е изписано правилно с омега, за разлика от гласната в корена на името, която е омикрон (може би името, произхождащо от πρῶτος “пръв”, е било неправилно свързано с πρότερος “по-преден, по-пръв”). В думата ἐπιγναφ{α}εύς виждаме излишна алфа, може би резултат от хиперкоректност (срв. обратния случай в Νεικεύς вм. Νεικα(ι)εύς, IGBulg II, № 600, Бутово) или объркване на [ε] и [α]. И така, надписът се чете като:

Κυρίο (!) Μίθρα εὐχ[ή]ν
Γαλέριος Протέως (!) ἐπιγναφ{α}εύς.

“Оброк на Господаря Митра (посвети) Галерий, син на Протей, помощник-тепавичар.”

Думата ἐπιγναφεύς, която се среща за пръв път в нашия надпис, е съставена от представката ἐπι- и съществителното γναφεύς “тепавичар”

⁶ Примери за замяна на омега с омикрон, включително в падежни окончания, вж. у Slavova 2004, 53-54.

Обр. 3. Детайл от края на р. 2 на по-ранния надпис
Fig. 3. Detail of the end of l. 2 of the earlier inscription

и означава помощника, който премахва стърчащите влакна по дрехите; за значението можем да привлечем диалога на Лукиан “Роби-бегълци”, в който срещахме единствената употреба на съответния глагол ἐπιγυάλλω: “... ходеше с дълга коса... и познаваше моя занаят. Защото седеше в тепавичарницата (ἐν τῷ ὑναφείῳ) и подрязваше (ἀλέκεῖρεν) по дрехите влакната, които стърчаха по-високо. - Това е той, твоят роб, само че сега е заприличал на философ, след като добре се е изтепал (ἐπιγυάψας)” (Luc. *Drap.*, 28; Лукиан 2004, 114)⁷.

Името на посветителя Галерий е старинен италиийски гентилиций, но употребата му като единично име и присъщото за гръцкия ономастичен модел съчетаване с патроним (при това гръцки) подсказват, че носителят на името не е римски гражданин и навярно е със смесен или дори изцяло източен произход⁸.

Недвусмислен отговор за последователността на двата надписа - на Галерий и на Аврелий Марк - дава анализът на трите жлеба върху вътрешната рамка на релефа (обр. 2), на които в досегашните публикации не е обърнато внимание. Левият жлеб, разположен малко под горния ляв ъгъл на рамката, е с квадратно сечение, 3 x 3 см, и дълбочина 2,3 см от вътрешната рамка на релефа; десният жлеб се намира приблизително в средата на дясната страна на рамката, с правоъгълно сечение

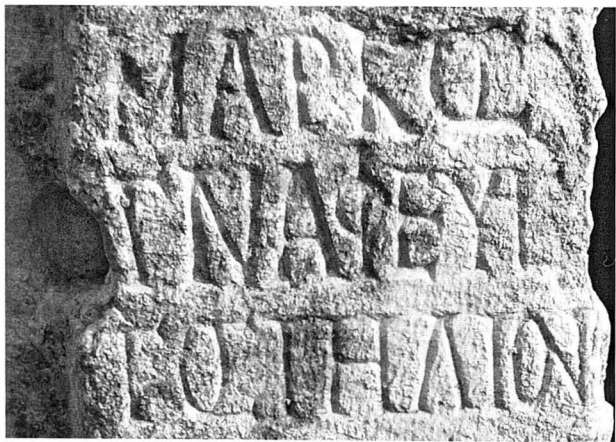
⁷ Срв. и прилагателното име ἐπιγυάφος, употребявано за освежени стари дрехи (Pollux VII, 77; Suda, s. v. παλινάρετα).

⁸ Името Галерий е нехарактерно за нашите земи - като изключим родения в средата на III в. в района на Сердика бъдещ цезар и август Гай Галерий Максимиан (първоначално може би с когномен Максимин, срв. Kienast 1996, 283). През II в. даването му на сина на Протей от нашия надпис би могло да има връзка с носенето на това родово име от членове на императорското семейство и по-специално двете августи на име Ания Галерия Фаустина, съпругите на императорите Антонин Пий и Марк Аврелий. Името Προτεΐδης е изключително рядко (два примера от Атика, пет от Мала Азия) и се среща за пръв път в надпис от нашите земи.

Обр. 4. Запазена част от метален щифт, залят с олово, в долния жлеб
Fig. 4. Preserved part of a leaded iron bar in the lower slot

3 см вис. x 2,5 см широчина, и е дълбок 2,7 см спрямо вътрешната рамка; долният жлеб е поместен в средата на долната рамка, има квадратно сечение, 3 x 3 см, а дълбочината му не може да се измери, тъй като в него все още е запазена част от щифт, който показва, че в тези жлебове е била монтирана метална конструкция. Щифтът е разположен в горната част на жлеба, изработен е от желязо/желязна сплав, с правоъгълно сечение, 0,7 см вис. x 1,8 см шир.; укрепен е чрез заливане с олово (обр. 4). Подобни щифтове очевидно са стояли и в другите два жлеба. Надписът на Аврелий Марк е съобразен с десния жлеб - дългата хаста на Γ в думата ΓΝΑΦΕΥС на р. 7, която се пада точно до жлеба, не е отвесна, а силно наклонена, така че да има известно разстояние между нея и жлеба (обр. 5). Т. е. надписът без съмнение е гравирен след издълбаването на жлеба и каменоделецът е “изкривил” буквата, така че тя да не съвпадне с жлеба, тъй като застъпването или прекалената близост биха могли да доведат до отчупване на ръбчето на камъка (а и от самия жлеб е излизал метален щифт). На свой ред жлебовете са

Обр. 5. Съобразяване на р. 7 от по-късния надпис с десния жлеб
Fig. 5. Adjusting of l. 7 of the later inscription to the right slot

Обр. 6-1. Надгробна стела от Бусинци - IGBulg IV, № 2112: общ изглед

Fig. 6-1. Grave stele from Businci - IGBulg IV, No. 2112: general view

съобразени с надписа на Галерий - няма жлеб върху горната рамка на релефа, тъй като тя е доста тясна и е заета от първия ред на надписа, а долният жлеб е разположен ниско, на достатъчно разстояние под втория ред на надписа върху долната рамка; правоъгълното очертание по камъка вляво от жлеба (обр. 4) показва, че

Обр. 6-2. Детайл от редове 8-11

Fig. 6-2. Detail of lines 8-11

мястото му е било предварително определено.

Палеографските особености на по-ранния надпис на Галерий насочват най-общо към дата във втората половина на II - началото на III в., а тези в посвещението на Аврелий Марк - към края на II - първата половина на III в.⁹, следователно двата надписа не са разделени от голям период от време. Именуването на посветителите съответно би могло да постави първия надпис преди, а втория - след едикта на Каракала от 212 г.

Значение на *στήλιον* и *ζωγραφία*

Откриването на надписа на Галерий налага ревизиране на тълкуването на надписа на Аврелий Марк. От текста научаваме, че Аврелий Марк е съоръжил *τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ*, "стеличката с живописта", а съобразяването на надписа с единия от трите жлеба предполага, че посвещението е било свързано с монтираната в жлебовете метална конструкция, а не с релефната тавроктония, която тази конструкция е закривала.

Думата *στήλιον* "стеличка" е изключително рядка умалителна форма от *στήλη* "стела" (обичайните умалителни са *στηλίδιον* и *στηλῖς*, *-ίδος*) и в целия корпус от старогръцки текстове - и литературни, и епиграфски - се среща само още два пъти.

Първият случай е надгробен надпис от Мелница, Прилепско (Македония), съхраняван в НАМ - София (Kazarow 1923, 285-286, fig. 9; IG X, 2, 2, 82, № 166 и tab. XXII), в който е указано, че наследниците на поставилия паметника Парамон трябва да "осъществяват всяка

⁹ Б. Геров датира надписа на Аврелий Марк във втората половина на II в. (Геров 1953, 385 (183), № 513), но формите на правоъгълната сигма, омега и юпсилон с пресечка в средата са характерни по-скоро за времето на Северите в надписите от Никополис.

година, на 18 ден от месец Панем, носене на рози при стеличката”: ποιήσουσιν δὲ οἱ διάδοχοι ἐμοῦ Παραμόνου ῥοδοφόρια τῷ στηλίῳ κατὰ ἔκ[αστ]ον ἔτος, [Πανή]μου ὀκτω[καιδ]εκάτη. Размерите на паметника са: вис. 46, шир. 32 и деб. 25 см, като първоначалната височина е неизвестна поради отчупване отгоре (липсват горният край на релефа и поне един ред от надписа) и отдолу, но ширината и дебелината са оригиналните.

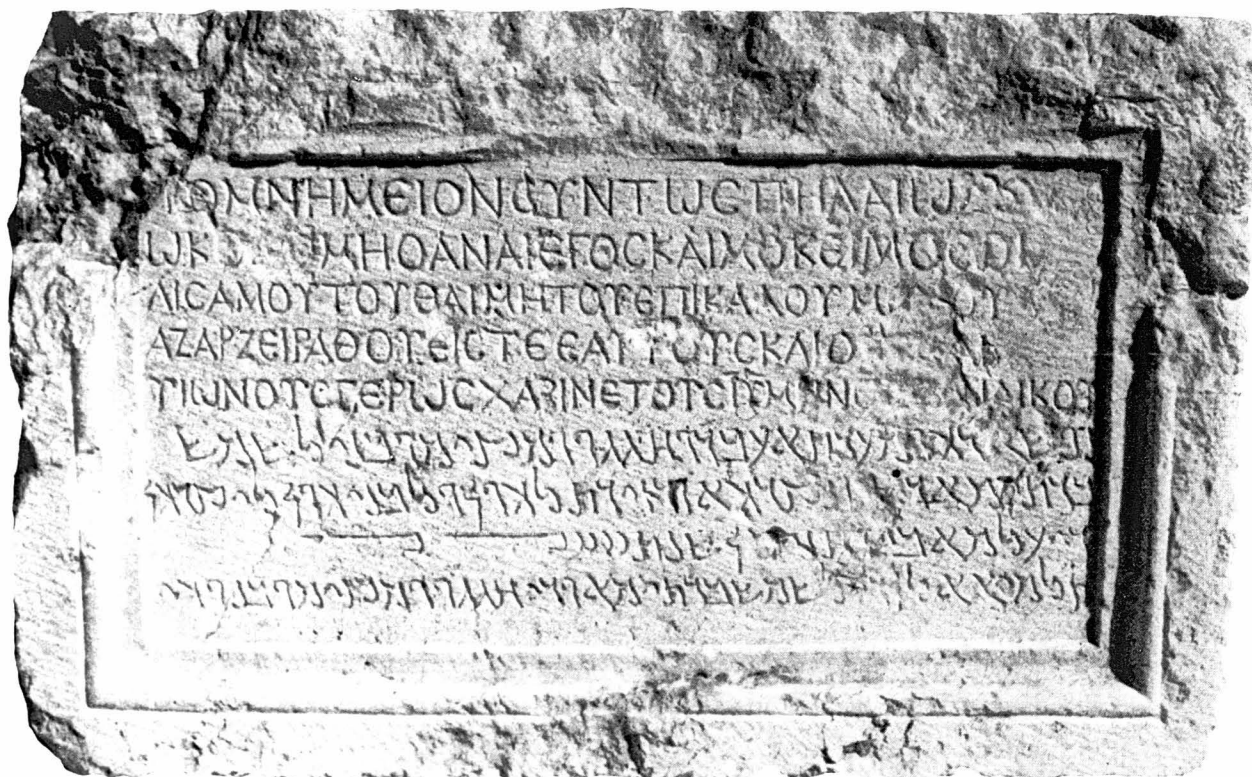
Втора употреба на думата - във варианта στήλεον - открих в надгробен надпис от Бусинци, Трънско (обр. 6; IGBulg IV, № 2112), който досега е бил четен и интерпретиран неправилно¹⁰. Надписът (размери: вис. 180, шир. 58 и деб. 17 см) е издаден най-напред от В. Бешевлиев, който на р. 9 разчита ЕΠΛΕΟΝ и предполага, че това е означение за времето, когато е издигнат паметникът - ἐπὶ Λεον(τίου), “във времето на Леонтий” (Бешевлиев 1952, 10-11, № 3 и обр. 1/2-3). Ж. и Л. Робер отхвърлят тълкуването на Бешевлиев и оставят мястото като неясно - “ἐπλεον (?)” (Robert, Robert 1954, 149, № 73). Г. Клафенбах въз основа на публикуваните от Бешевлиев снимки поправя четенето на СПΛΕΟΝ, т. е. σπῖλεον = σπήλαιον, без да

¹⁰ Редно е да уточня, че именно разчитането на думата στήλεον в надписа от Бусинци ме подтикна да потърся паралели за употребата ѝ и така стигнах до посвещението на Митра от Никополис и съответно забелязах наличието на по-ранния му надпис.

коментира неправилното изписване, и дава за думата значението “гроб”, за което препраща към старогръцко-английския речник на Лидъл-Скот-Джоунс (Klaffenbach 1955, 122, № 1). Четенето на Клафенбах е възприето от Г. Михайлов (IGBulg IV, № 2112, срв. и V, № 5784).

Наистина σπήλαιον може да означава някакъв вид гроб или по-точно гробница във форма на пещера, но не и надгробна стела, каквато представлява паметникът - носител на надписа. Не е обърнато внимание и на това, че за подобно на пещера гробно съоръжение (ако предположим съществуването и на такова освен наличната стела) употребеният в надписа глагол ἔστησεν (“постави пещера в памет на съпругата си”!) би бил изключително неподходящ, ако не и напълно неприложим. Подвеждащо е и позоваването на речника на Лидъл-Скот-Джоунс (LSJ, s. v. σπήλαιον), в който за значението “гроб” са посочени два надписа от Палмира, отнасящи се за специфични гробници¹¹, както и място от Евангелието на Йоан [11:38] с описание на гроб - пещера. Всъщност всички епиграфски паметници, в които думата

¹¹ SEG 7, № 160, 67 г. сл. Хр.: τὸ σπήλαιον καὶ τὸ ἐπὶ τοῦτῳ μνημεῖον ὠκοδόμησεν - “изгради пещерата и паметника върху нея”; и SEG 7, № 166, 179 г. сл. Хр.: τὸ σπήλαιον τοῦ ταφαιῶνος ὠρυξεν καὶ ὠκοδόμησεν - “изкопа и изгради от собствени средства пещерата в гробището” (срв. за същия израз и Cantineau 1938, 160, № 39 - σπήλαιον ταφῶνος ὠρυξαν).

Обр. 7. Двуезичен надпис за гробница-“пещера” от Палмира, 99 г. сл. Хр. (no al-As'ad, Teixidor 1985, 272, fig. 2)
Fig. 7. Bilingual inscription for a “cave” tomb in Palmyra, AD 99 (after al-As'ad, Teixidor 1985, 272, fig. 2)

е свързана с гробни съоръжения, са от Палмира и обозначават характерни за този град гробници; при двуезичните надписи на гръцкото σπήλαιον в палмирските текстове съответства M'RT', чието основно значение също е “пещера”, т. е. вероятно става дума за буквален гръцки превод на названието на местна реалия¹². В много от текстовете освен “пещерата” изрично се споменава и “паметник” - напр. в двуезичен надпис от 99 г. сл. Хр. (обр. 7; al-As'ad, Teixidor 1985, 273-274, № 2, fig. 2; SEG 35, № 1503): τὸ μνημεῖον σὺν τῷ σπηλαίῳ ὡκοδ[ό]μη<σ>αν, “изградиха паметника заедно с пещерата” (в палмирския текст - “и пещерата”, WM'RT'); употребените глаголи са най-често ὀρύσσω “изкопавам” и οἰκοδομέω “изграждам”, среща се и ποιέω “правя”¹³.

Внимателният оглед на надписа от Бусинци (НАМ - София, инв. № 4734) показва, че проблематичното място на р. 9 съвсем ясно се чете като ΣΤΗΛΕΟΝ (обр. 6-2) - втората буква е тау, чиято хоризонтална хаста дори не достига до следващата вертикална хаста, принадлежаща на ета (при която, както при останалите букви ета в надписа, междинната хаста е доста плитко врязана):

Ροῖμος | Ταρσου Ζαί|πα συμβί|ω τῇ καλ| | ὥς
συνζ|σάση ἔτη | ἰδ' ἡμέρας | ε' ἔστησεν | στήλεον
||¹⁰ μνήμης | χάριν.

“Роймос, син на Тарсас, постави стеличка в памет на съпругата си Зайпа, която съжителства прекрасно с него 14 години и 5 дена.”

Формата στήλεον представлява фонетичен вариант на στήλιον с промяна на [ε] в [i] в позиция след [l] и пред [o]; идентичен случай има при етникона, образуван от името на град Παυταλία, който срещаме в надписите и монетните легенди както в облик Παυταλιώτης, така и като Παυταλεώτης (Mihailov 1943, 15, срв. и 20-21; за монетите с легенда Παυταλεωτῶν вж. Ruzicka 1933, 5 и №№ 465, 486, 496, 728, 786, 802, 822, 827, 830, 843).

Ако “стеличката” от Мелница е със сравни-

Обр. 8. Олтар с надпис от Августа Траяна - IGBulg III, 2, № 1592. Изглед от страни

Fig. 8. Inscribed altar from Augusta Traiana - IGBulg III, 2, No. 1592. Side view

телно малки размери, то тази от Бусинци показва, че στήλιον би могло да означава и не толкова малък паметник. Но употребата на умалителни имена в надгробен надпис може да има и чисто психологическо обяснение; умалителните също така са характерни за по-късния гръцки език, като в много случаи напълно изместват съответните основни (неумалителни) форми.

С оглед на тези два паралела е възможно в надписа от Никополис “стеличка” да е била наречена както допълнително прикрепена плочка, така и целият каменен блок с първоначалния релеф и надпис. Все пак втората възможност не изглежда особено вероятна - не толкова заради големите размери на камъка, колкото защото това би означавало присвояване на чужд паметник.

По-съществена за разбирането на надписа

¹² За резултатите от разкопките на подобна гробница и архитектурата ѝ вж. Аму, Seyrig 1936. Един двуезичен надпис от гробницата, датиран в 240 г. сл. Хр., споменава съоръжението като σπήλαιον/M'RT' (Cantineau 1938, 155-156, № 36с; Аму, Seyrig 1936, 259-261 и Pl. XLVIII-3).

¹³ Със σπήλαιον (но не в значение на гробница) в един случай се среща и универсалният глагол κατασκευάζω “съоръжавам”, “подготвям” (SEG 36, № 1277: [ἀ]νοικοδομήσεν καὶ ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ πανδοκείον καὶ φρ[ε]αρ καὶ] σπήλαια κατασκεύασεν ἵνα οἱ διεῖόντες ἀνάψυ[ε] [ἴ]ν-κ[αὶ ἀνά]λ[η]ψιν ἔχωσιν – (Аврелий Дазий, управител на провинция Озроена) “съоръжи на това място странноприемница, кладенец и пещери, за да могат преминаващите да се разхлаждат и отпочиват”). Подобни са и употребите на σπήλαιον, съответно spelaeum в латинските надписи, като означение за култово място, обикновено митреум.

е думата *ζωγραφία*. Авторите на досегашните изследвания, не знаейки за по-ранния надпис и пренебрегвайки следите от допълнителни намеси върху паметника, свързват *ζωγραφία* с релефната тавроктония, която според тях е била оцветена и затова наречена “живопис”. Още Фр. Кюмон обръща внимание на “употребата на *ζωγραφία* за обозначаване на барелеф с полихромия” (Cumont 1896, 469, № 223a)¹⁴; същата забележка е повторена в IGRR I, № 567 (“ζ. - рисуван релеф (anaglyphum pictum)” с позоваване на Кюмон) и IGBulg II, № 679 (“στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ означава рисуван релеф”, също с препратка към Кюмон). Подобни са коментарите на М. Вермасерен: “над и встрани от главната сцена има надпис, според който плочата трябва да е била оцветена (should have been painted). От това оцветяване (painting) обаче не са останали никакви следи” (CIMRM II, 355, № 2264) и на М. Клаус: “релефът е запазен, но оцветяването му е загубено” (Clauss 1990, 62 и бел. 66; същото и в английското издание, Clauss 2000, 52). Сякаш единствено в своето по-късно¹⁵ изследване от 1992 г. М. Клаус правилно разграничава запазения релеф от обозначената в надписа “*ζωγραφία*”, която според него е била в пространството под релефа: “в горната 1/3 е изсечен релеф на Митра; картината, за която става дума в надписа: τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ, вероятно се е намирала под него, но не се е запазила” (Clauss 1992, 224)¹⁶.

В. Добруски пише: “в този надпис твърде интересно е названието на паметника - τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ = стълпът с живописа, сиреч барелиеф, изписан (полихромуван)”, като в бележка под линия се аргументира с текста на посветителен надпис от Августа Траяна (IGBulg III, 2, № 1592) според изданието му у Дюмон - Омол (Dumont, Homolle 1892, 353, № 61^m): “подобни *ζωγραφίαι* поменува надпис на един жертвеник на Зевса Капитолски от Ст.-Загора: τὸν βωμὸν σὺν τῇ τραπέζῃ καὶ κονιατικοῖς

¹⁴ Срв. и Cumont 1899, 217, бел. 5: “употребата на оцветяването [върху релефите на Митра] е била повсеместна дотолкова, че един надпис нарича *ζωγραφία*, “живопис”, една скулптирана стена”.

¹⁵ Но в Clauss 2000 (англ. издание на Clauss 1990) грешката с интерпретирането на “живописа” като оцветяване на релефа, както посочих, не е поправена; второто, преработено немско издание на Clauss 1990 от 2012 г. (под заглавие *Mithras: Kult und Mysticism*) не ми беше достъпно.

¹⁶ Въпреки че цитира надписа и според IGBulg, а не само според CIMRM, Клаус дава погрешно заглавие на Аврелий Марк като *γραφείας* (както е в CIMRM II, 355, № 2265, вместо *γραφείας*) и коментира, че думата тук означава “каменоделец”, следователно е възможно посветителят сам да е изработил паметника (Clauss 1992, 224). Подведен от печатната (?) грешка в CIMRM II, за Аврелий Марк като “скулптор” говори и Кембъл (Campbell 1968, 226).

Обр. 9. Надписът върху предната страна на олтара от Августа Траяна

Fig. 9. The inscribed front side of the altar from Augusta Traiana

καὶ ταῖς ζωγραφίαις” (Добруски 1900, 43 и бел. 1). Същото пояснение виждаме и у Ж. Сьор: “*ζωγραφία* = скулптурата, скулптираното (срв. D[umont]-H[omolle], с. 353, № 61) и без съмнение оцветено изображение (срв. Кюмон)” (Seure 1908, 54, № 55).

Използваният като паралел надпис от Августа Траяна (обр. 8 и 9; IGBulg III, 2, № 1592) обаче в никакъв случай не съдържа употреба на *ζωγραφία* в значение на “барелеф/скулптура”. Той съобщава, че жрецът на Зевс (Юпитер) Капитолийски и герусиаст Аврелий Асклепидот, наричан и Фалакрион (“Плешивец”), направил от собствените си средства “олтара заедно с масата и мазилки и живописите” (τὸν βωμὸν σὺν τῇ τραπέζῃ καὶ κονιατικοῖς καὶ ταῖς ζωγραφίαις). Още А. Дюмон по повод на разчитането на рядката дума *κονιατικοῖς* отбелязва, че надписът говори за стенописи - “може би *κονιατικοῖς*, нова дума, обозначаваща мазилките, върху които е била живописа” (Dumont 1878, 402, № 2 и бел. 1). Друга възможност е с *κονιατικά* да е означена релефна декоративна мазилка, шукатура (такова е значението, предпочетено в LSJ, s. v.)¹⁷, доколкото в текста

¹⁷ Това значение на думата е очевидно при споменатите в документ върху папирус (POxy 20, 2272) “изваяния от мазилка”, *κονιατικὰ πλάσματα*.

Обр. 10. Долен десен ъгъл от релеф на Митра от Новае (по IGLNovae, 241, Pl. 15, № 38)

Fig. 10. Lower right part of a relief of Mithras from Novae (after IGLNovae, 241, Pl. 15, No. 38)

“мазилките” и “живописите” изглеждат равнопоставени. Но която и интерпретация да възприемем, споменаването на мазилки показва, че става дума за украсяване на стени на помещение (навярно част от култова сграда), а не просто за посвещаване на отделни предмети. Мнението на Е. Калинка, че всичко, изброено в надписа, е представлявало общо съоръжение – “олтар с положен отгоре плот за жертвена маса и изрисувана варова мазилка на страничните стени” (Kalinka 1906, 123-124, № 132), е неприемливо с оглед на размерите на олтара и обработката на повърхността на страниците, върху които няма никакви следи от полагане на мазилка (обр. 8). Изразът “направи олтара заедно с масата и мазилките и живописите” едва ли може да бъде аргумент, че става дума за един обект, тъй като подобно свързване се среща и когато очевидно се изброяват отделни предмети, напр. в надпис върху олтар (IGBulg III, 2, № 1538, Братя Даскалови): “съоръжи олтара заедно с храма” (κατεσκεύασεν... τὸν βωμὸν σὺν τῷ ναῶ); или в надписа на декана на колегията на измервачите Хрест, син на Телесфор (IGBulg III, 1, № 1401 bis, Ягодово), който посветил “(статуята на) Хераклѐа заедно с масата” (ἀνέθηκα τὸν Ἡρακλέα σὺν [τῇ] τραπέζῃ).

Подробното проучване на употребите на думата ζωγραφία в литературните, епиграф-

ските и папирусните текстове показва, че думата се употребява само във връзка с рисуване/живопис (включително в един случай за оцветяване на релеф), но не и за скулптура, а навсякъде, където става дума и за скулптурни, и за живописни работи, те са изрично споменати и добре разграничени. Например в надпис от Панамара, Кария (Laumonier 1938, 167): “посветиха ... и настилната от ... камък и входа с боядисването и живописта” (ἀνέθηκαν ...] καὶ τὸ στρώμα [----λι]|θον καὶ τὴν εἰσο[δον σὺν καὶ τῇ ἐπὶ]|χρώσει καὶ ζωγραφ[φαίαι]); в надгробен надпис на епископ от първата половина на IV в. от Лаодикея в Ликаония (ΜΑΜΑ I, № 170): “след като изгради цялата църква от основи и направи цялата ѝ украса, тоест портици, зали с четири реда колони, стенописи, мозайки, басейн, преддверие и всички каменоделски работи и въобще всичко” (ἀνοικοδο[μ]ήσας ἀπὸ θεμελίων καὶ σύνπαντα τὸν περὶ αὐτὴν κόσμον τοῦτ' ἐστὶν στοῶν τε καὶ [ε]τραστόων καὶ ζωγραφίῳ[v] καὶ κεντήσεων κὲ ὑδρείου καὶ προπύλου καὶ πᾶσι τοῖς λιθοξοικοῖς ἔργοις καὶ πᾶ[σι] ἀπ[α]ξαπλῶς κατασκευά[σας]); в надпис от 146 г. от Латополис, Египет, за скулптурно и живописно украсяване на колона (Letronne 1842, 199-205, № XVIII и Atlas 1842, Pl. VIe; IGRR I, № 1272): “направиха релефа и живописта върху колоната” (ἐπόησαν [τ]ῇ[v] γλυ[φῇ]ν καὶ τὴν ζω[γρ]αφίαν τ[ο]ῦ [σ]τ[ύλο]υ). За значението на думата в религиозен контекст могат да се привлекат и гръцко-латинските

Обр. 11. Детайл от долния десен ъгъл на релеф на Митра от Куртово Конаре

Fig. 11. Detail of the lower right part of a relief of Mithras from Kurtovo Konare

Обр. 12. IGBulg III, 2, № 1598: името Δ-εωσπουρεος е прекъснато при скулптираната върху рамката изтичаща вода (по IGBulg III, 2, tab. 30)

Fig. 12. IGBulg III, 2, No. 1598: the name Δ-εωσπουρεος is divided by the flowing water sculpted on the frame (after IGBulg III, 2, tab. 30)

разговорници от III в. сл. Хр., където в раздела “За свещените храмове” (περὶ ναῶν ἱερῶν/de aedibus sacris) виждаме съответствието αἱ ζωγραφίαι – picturae (CGL III, 238)¹⁸.

Засега липсват каквито и да било данни, че с думата ζωγραφία може да се означава релефно изображение. Единственият случай, при който евентуално може да се предложи такава интерпретация, е надпис от Пафлагония от 152 г. сл. Хр. (Marek 1993, 206, № 78; SEG 43, № 913). Там обаче от изображението не е останало нищо, тъй че е невъзможно да се каже дали то е било скулптирано или само рисувано, а и самият надпис се тълкува с оглед на надписа от Никополис, т. е. попадаме в порочен кръг. При това текстът е поетичен (макар и не особено умело съставен и с граматически грешки), което предполага много по-свободна употреба на понятията, отколкото в прозата. Паметникът, намерен при Гюнешли, е с форма на колона, отгоре и отдолу отчупена, а интересувашото ни място от текста е стихът (хекзаметър), в който се споменава майсторът: [ζ]ωγραφίας δ' ἐποίησ' Ἐπιθέρσης φίλτατος ἀνδρῶν, “изображенията (букв. живописите) направи Епитерс, най-обичен измежду хората”. Според издателя на надписа “ζωγραφίαι обозначават фигурални или декоративни релефи или живопис. Една мраморна плоча от Никополис ад Иструм показва релеф и посветителен надпис за Хелиос и [!] Митра, в който се казва: τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ [...], а един надгробен надпис от

Августа Траяна [надписът е посветителен!] дава τὸν βωμὸν σὺν τῇ τραπέζῃ καὶ κονιατικοῖς καὶ ταῖς ζωγραφίαις [...]. Върху самия камък от Гюнешли не се различават никакви следи от изображения. Те може наистина да са се отчупили или, ако са били живописни, да са се изличили, обаче с оглед на сравнимите надгробни паметници от региона, които всички са без украса, това едва ли може да се приеме”. Затова авторът, навярно правилно, предполага, че “изображенията са били върху друга част на надгробното съоръжение”, но - което вече изглежда доста неправдоподобно - е склонен да ги съпостави с два големи каменни блока с релефи, запазени в Гюнешли, “само на около един километър” от местонамирането на надписа, и заключава, че те са “непосредствен пример” (!) за това какъв вид надгробна украса би могъл да се нарече ζωγραφίαι (Marek 1993, 101-102). Действително четем същото име на майстор в края на друг надгробен надпис с близко местонамиране (Marek 1993, 207, № 80; SEG 43, № 912): “изработих аз, Епитерс” (ἡργασάμην Ἐπιθέρσης), но това отново не доказва нищо, тъй като не е уточнено какво е изработено - дали само стелата с надписа, чието единствено украшение е неясно релефно изображение (плуг?) под текста, или по-голямо надгробно съоръжение, което би могло да включва както скулптурна, така и рисувана украса¹⁹. Позволих си да се спра по-подробно на епитафията от Гюнешли, тъй като тя е показателен пример как неправилното тълкуване на един паметник (в случая този от Никополис) може да повлече след себе си нови пресилени или дори погрешни интерпретации.

Уточнението, че ζωγραφία няма значение “релеф”, по никакъв начин не оспорва факта, че голяма част от релефите на Митра някога са били оцветени (макар и да изключва надписа от Никополис от сигурните свидетелства за това). Както отбелязва още Кюмон, коментирайки не особено високото качество на някои от релефите, “не трябва обаче да се забравя, когато оценяваме тези паметници, че след скулптора е идвал художникът и че четката е можела да постигне това, което длетото само е загатнало. Върху голия мрамор или върху камъка, покрит с гипс, са били полагани ярки тонове: зелено, синьо, жълто, черно и всички нюанси на червеното са били употребявани без никаква сдържаност” (Cumont 1899, 217).

¹⁸ Срв. и zoграфия(i) - pictur(a)e в раздела “жертвоприношения” (perithysion/de sacrificiis: CGL III, 171), както и picturae - ζωγραφίαι в раздела за жилищата (de habitatione/περὶ οἰκησέως: CGL III, 365).

¹⁹ Също така е напълно възможно един майстор/ателие, особено в по-малки селища, да съвместява дейностите на архитект, скулптор, каменоделец и живописец.

1

2

3

4

Обр. 13. Думи, разделени заради вода, която е била изрисувана върху рамката: 1) IGBulg III, 1, № 1255: Επτα-λον (по IGBulg III, 1, tab. 136); 2) IGBulg III, 1, № 1206: στρατιώ-της (по IGBulg III, 1, tab. 119); 3) IGBulg III, 1, № 967: Ζορ-δεγονος (по Добруски 1900, 18, фиг. 8); 4) IGBulg III, 1, № 929: Οὐ(α)λέρ-ιος (по IGBulg III, 1, tab. 25)

Fig. 13. Words divided because of water which was once painted on the frame: 1) IGBulg III, 1, No. 1255: Επτα-λον (after IGBulg III, 1, tab. 136); 2) IGBulg III, 1, No. 1206: στρατιώ-της (after IGBulg III, 1, tab. 119); 3) IGBulg III, 1, No. 967: Ζορ-δεγονος (after Добруски 1900, 18, фиг. 8); 4) IGBulg III, 1, No. 929: Οὐ(α)λέρ-ιος (after IGBulg III, 1, tab. 25)

В редица случаи върху релефите са запазени следи от бои²⁰, например тавроктониите от Дура Европос (CIMRM I, 63, № 37, и 65, № 40) и Куртово Конаре (CIMRM II, 376-377, № 2338), а имаме и надписи, изрично съобщава-

щи за оцветяване, като двата идентични надписа от митреума в Кьонигсхофен при Страсбург, чийто посветител “пребоядисал изваянието със собствени средства” - *tyrum de suo repinxit* (CIMRM II, 136-137, № 1361-1362 = CIL 13, № 11608-11609; Forrer 1915, 69-74 и Taf. XXV; Forrer 1923, 149 и pl. V). Понякога в култовите помещения се съчитават релефи и стенописи, както е в Дура (CIMRM I, 57-69, № 34-52

²⁰ За оцветяването в паметниците на Митра срв. Forel 1923; Campbell 1968, 39-40; Clauss 2000, 52. Понякога било прилагано и позлатяване, или дори, както личи например от дупчиците по релефа от Кониц (Patsch 1897, 642, sl. 5-6), имало метални инкрустации.

Обр. 14. Стела с ниша за поставяне на оброчна плочка - IGBulg II, № 868

Fig. 14. Stele with a niche for placing a votive plaque - IGBulg II, No. 868

и fig. 7-24), а има и митреуми, като този в Капуа (CIMRM I, 106-107, № 181, fig. 52), в които централното изображение на тавроктонията е само живописно.

Има дори паметници, върху които напълно липсват следи от боите, макар да сме уверени, че някога те са били оцветени. Като пример (а и като компенсация за изключването на надписа от Никополis от доказателствата за оцветяването на релефите на Митра) ще посоча фрагмент от оброчна плочка на Митра от Нове (ILNovae, 46, № 20 = IGLNovae, 75-76, № 38). В надписа върху долната рамка - [---? Mu]catralu(s) | [---?]

Обр. 15. Стела и прикрепена в нея оброчна плочка с посвещения на "Паладинския бог" - IGBulg II, № 832 (по IGBulg II, tab. 119)

Fig. 15. Stele and a votive plaque fixed in it with dedications to "theos Paladeinenos" - IGBulg II, No. 832 (after IGBulg II, tab. 119)

ex v(oto) p(osuit) - на първия ред между буквите CA и TRALV има значително празно място (обр. 10), което е озадачило издателите на паметника²¹ и дори е довело до предлагане на неправилно тълкуване на текста²². Всъщност раз-

²¹ "Въпреки че има разстояние на р. 1 между CA и TRALV, можем да твърдим, че става дума за твърде разпространеното тракийско име Мукатралис" (ILNovae, 46, № 20); "въпреки че на р. 1 Јса, tralu и и [sic] са разделени, може да се предположи, че става дума за тракийското име Мукатралис, твърде разпространено" (IGLNovae, 76, № 38).

²² "Това четене [в IGLNovae] в първия ред създава известни проблеми, тъй като след първите две запазени букви ("ca") има твърде

Обр. 16. Релеф на Митра от Хедернхайм с двустранно подвижно централно пано (неправилно свързано с рамката при реставрацията): 1) тавроктония; 2) угощение на Митра и Сол (по Cumont 1896, Pl. VII-VIII)
Fig. 16. Relief of Mithras from Heddernheim with a rotating two-sided central panel (incorrectly connected with the frame during the restoration): 1) tauroctony; 2) feast of Mithras and Sol (after Cumont 1896, Pl. VII-VIII)

стоянието в средата на името се дължи на това, че върху рамката на плочката е била нарисувана стичаща се вода. Над проблемното място виждаме “възнесението” на Митра, качващ се в колесницата на Сол, характерно за десния край на долния регистър допълнителни сцени при тавроктонията от дунавските провинции. Тази сцена обикновено е съчетана с образа на Океан и съд с изтичаща вода²³ под Океан или под колесницата (Cumont 1899, 176-179; Campbell 1968, 324-334 и особено 325-326; Clauss 2000, 152-153, fig. 111; Кацаров 1911, 63), например в релефите от Таваличево (Кацаров 1911, 48-51, № 1, фиг. 1; CIMRM II, 350-351, № 2244, fig. 620; Campbell 1968, pl. XL), Русе (Кацаров 1911,

51-52, № 2, фиг. 2 = CIMRM II, 357, № 2272, fig. 632) и Куртово Конаре (обр. 11; CIMRM II, 376-377, № 2338 и fig. 650; Campbell 1968, pl. XLV), а понякога Океан липсва и има само вълни или урна с вода под коня/колесницата, например в един от релефите от Сармизегетуса (Cumont 1896, 303-304, № 180, fig. 161; CIMRM II, 306, № 2052 и fig. 543) или във фрагмента от Радомир (Велков 1933, 422; CIMRM II, 371, № 2316).

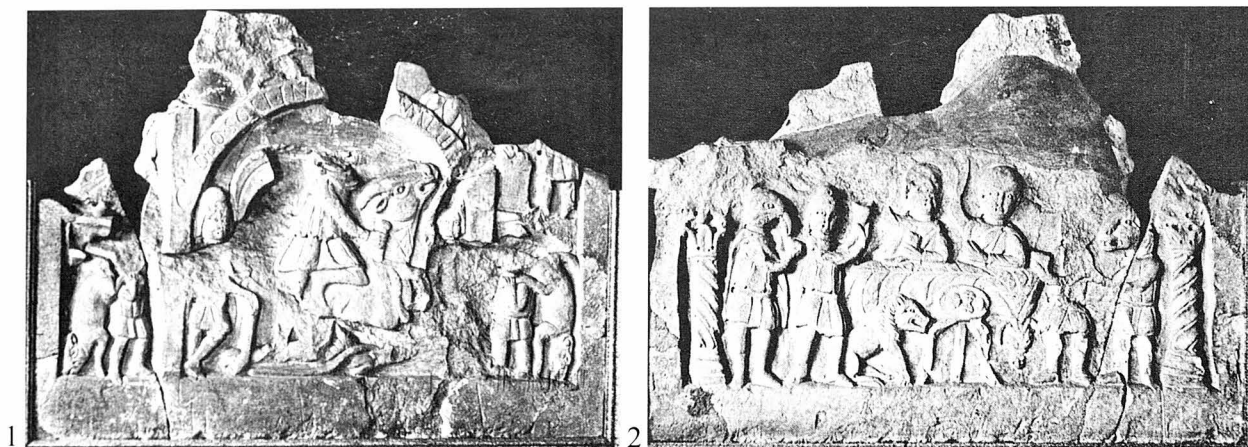
Изпълнението на оброчната плочка от Нове не е особено прецизно и урната е схематично изобразена или по-точно съвсем бегло загатната под колесницата, но стичащата се от нея вода очевидно е продължавала (само изрисувана) и върху рамката и това е предизвикало празното място в надписа. Паралелите за подобно прекъсване на текста заради скулптирана или нарисувана лееща се вода са многобройни, особено при оброчни плочки на Тракийския конник или Нимфите (обр. 12 и 13)²⁴. Тази практика не е рядка, но въпреки че за нея се е досетил още В. Добруски²⁵, понякога изследователите

голямо разстояние, което поставя под съмнение възможността те да образуват заедно със следващите букви тракийското име *Miscatralus* (-is). Свободното място между “a” и следващото “i” показва, че тук могат да се вмъкнат най-много три букви. Може да се предположи, че “ca” означава *Cautes* (макар че известните съкращения за името са само “C”). Ако е така, пред *Cautes* трябва да имаме относително кратка дума, така че разположението на формулата на втория ред да може да съответства на средата на първия ред. Най-вероятна е думата “*deo*”, т. е. бихме могли да предложим четене: [Deo] Ca(uti) [Mi]trae | ex v(oto) p(osuit)” (Naydenova 1999, 118).

²³ Водата имала голямо значение за култа на Митра и митреумите понякога били изграждани при извори или били снабдявани с течаща вода. Една от обичайните сцени върху релефите и стенописите на Митра е “чудото с водата”, при което богът със стрелата си предизвиква извиране на вода от скала. От митреум в Рогула, Дакия, дори произхожда скулптура, представяща раждането на Митра от скалата, с кръгъл отвор в долната част, в който изглежда е била вложена тръба с течаща вода (Clauss 2000, 72-74 и 67, fig. 27).

²⁴ Освен от стичаща се вода подобни прекъсвания на надписите са предизвиквани и от скулптирани или изрисувани змийски опашки (срв. Sharankov 2005, 68 и fig. 10).

²⁵ Във връзка с оброчната плочка, посветена от тракиеця Долепо-рис (обр. 13-3, IG Bulg III, 1, № 967): “Внимание заслужава предметът до предните крака на двете кучета, заради който нарочно е прекъснат надписът под него, очевидно с цел, да остане там малко празно място; не би ли могъл този предмет да се счита за повалена, недоработена от каменоделеца урна, из която се излива вода?” (Добруски 1900, 17, № 25).

Обр. 17. Двустранен релеф на Митра от Конџиц: 1) тавроктония; 2) угощение на посветените (по CIMRM II, fig. 490-491)

Fig. 17. Two-sided relief of Mithras from Konjic: 1) tauroctony; 2) feast of initiates (after CIMRM II, fig. 490-491)

не я отчитат и това води до колебания и дори неточности при тълкуването на надписите²⁶. Стичаща се вода изглежда е била изрисувана и в споменатия по-горе релеф от Куртово Конаре със запазени следи от оцветяване, тъй като червената линия покрай долната рамка прекъсва тъкмо на мястото, където би трябвало да “преминава” изливащата се от урната вода (обр. 11).

Най-вероятно и тавроктонията от Никополис е била оцветена, но това не е съобщено в надписа, нито са останали видими следи от боите.

Какво е посветил Аврелий Марк?

Паметникът от Никополис ад Иструм по всяка вероятност е бил централното култово изображение, вградено в стената на митреума, което по правило представя тавроктонията²⁷. Съобразяването на надписа на Аврелий Марк с единия от трите жлеба показва, че неговото посвещение е било свързано с металната конструкция, прикрепена в жлебовете. Вероятно размерите на тази конструкция са били приблизително същите като на вдлъбнатината с релефа, т. е. около 37,5 x 35 см. Възможно е височината да е била малко по-голяма, тъй като първият ред на надписа на Аврелий Марк е разположен на известно разстояние над горния край на вдлъбнатото поле; ширината не е надвишавала тази на полето с тавроктонията, тъй като в противен случай би се закрил надписът вдясно. Изработването на релефа на Галерий във вдлъбнатото поле може да се свърже с обичайното поставяне на централния култов

релеф с тавроктония в ниша и съответно да се интерпретира като символ на пещерата, която често е загатната или изобразена и в самите тавроктонии (обикновено като свод); то би могло да се отдаде и на местната традиция за посвещения, състоящи се от стела с издълбана ниша (обр. 14 - IGBulg II, № 868; също №№ 808, 841; ILBulg, № 388), в която била поставяна оброчна плочка (обр. 15 - IGBulg II, № 832, с надписи върху стелата и върху плочката), а понякога и само имитиращи стела с вложена плочка (напр. IGBulg V, № 5360). Отглас от подобна практика би могло да е и поставянето на “живописиста” на Аврелий Марк върху паметника с помощта на специална метална конструкция. Тази “живопис/картина” може да е била изрисувана върху дърво или по-вероятно върху каменна (мраморна) плоча. Би могло да се мисли и за прикрепена плоча с релеф, който на свой ред е бил изрисуван, но вече посочих, че думата ζωογραφία не е засвидетелствана с такова значение²⁸; характерът на металната конструкция, дълбочината и размерите на жлебовете и особено дебелината на запазената част от долния железен щифт също изглеждат по-подходящи за по-тънка плоча - основа за картина, отколкото за релефно изображение, предполагащо по-голяма дебелина и съответно тежест на плочата.

Най-напред може да се предположи, че нещо е наложило първата тавроктония да се замени с нова, като старият релеф естествено е трябвало да се съхрани, макар и скрит. Примерите от други митреуми показват, че култовите изображения са били обновявани при повре-

²⁶ Срв. напр. коментара на Г. Михайлов към IGBulg III, I, № 1255.

²⁷ Размерите и формата на паметника според мен изключват определянето му като “голям олтар” (Najdenova 1991, 142).

²⁸ Не бихме могли обаче да изключим значение “стеличка с релеф” за στήλιον.

ди²⁹ или изличаване на цветовете, както става ясно от цитираните по-горе надписи от Кьонигсхофен за преоцветяване и от наличието на няколко слоя боя върху някои релефи (напр. тези от Дура). В надпис от митреум в Рим се съобщава за подмяна на рисувано изображение със скулптурно - "Бога, който поради старостта на почитането му беше изобразен върху платно и поради влагата беше помътнял, Секст Помпей Максим направи мраморен заедно с трона и всички украси..." (CIMRM I, 120, № 233 = CIL 14, № 4314: *Deum vetustate religione in velo formatum et umore obnubilatum marmoreum cum throno omnibus(ue) ornamentis ... fecit Sex(tus) Pompeius Maximus ...*). Запазената тавроктония от Никополис обаче е съвсем традиционна като иконография³⁰, а и в изпълнението не се забелязват никакви недостатъци или повреди, които биха изисквали подмяна³¹; разликата във времето между двата надписа и съответно

²⁹ Срв. и случая с митреум в Рим, където повреден олтар на Херкулес е бил преобърнат и преизползван за олтар на Митра с нов надпис (CIMRM I, 116, № 219-220).

³⁰ Наистина в първия от надписите богът е наречен само "Господарят Митра", а във втория вече е "вслушващият се бог Слънце Митра", но според мен би било пресилено да интерпретираме това като аргумент за сериозна промяна в култа, изискваща съответно и различна иконография на тавроктонията.

³¹ Единственото увредено място от релефа е горната част на Каутопатес, но липсата на изветряне на мрамора там показва, че вероятно става дума за много по-скорошно отчупване.

между първото и второто изображение също не е голяма.

Възможно е Аврелий Марк да е искал да посвети изображение с по-добра изработка, с повече подробности или включващо и други сцени освен тавроктонията - но както се вижда от разположението на надписа, новото изображение върху металната конструкция не би могло да има много по-големи размери, освен на височина (т. е. с по един ред допълнителни сцени отгоре и отдолу, както е характерно за по-късните тавроктонии?).

Втората възможност, може би по-вероятна, е "живописта" на Аврелий Марк да е била с различно изображение и евентуално подвижно прикрепена върху металната конструкция. Основания за подобна хипотеза виждам в наличието на двустранни релефи, някои от които приспособени да се завъртат върху ос, явно в определени моменти от свещенодействията (Cumont 1899, 64 и бел. 3; Clauss 2000, 52), като тези от митреум I в Хедернхайм (с въртящо се двустранно централно пано, обр. 16; Cumont 1896, 364-366, № 251d-e и Pl. VII-VIII; CIMRM II, № 1083 и fig. 274-275), от Кониц (обр. 17; Patsch 1897, 635-643 и tab. II-III; Cumont 1899, 176 и fig. 10; CIMRM II, № 1896 и fig. 490-491) и от Дибург (обр. 18; CIMRM II, № 1247 и fig. 323-324). Обикновено предната страна е с тав-

1

2

Обр. 18. Двустранен релеф на Митра от Дибург: 1) Митра - ловец и по-малки сцени наоколо; в долната част при отчупването личи мястото на оста; 2) Хелиос-Сол на трон, около него Фаетон и олицетворения на сезоните (по CIMRM II, fig. 323-324)

Fig. 18. Two-sided relief of Mithras from Dieburg: 1) Mithras as a horseman and smaller scenes around; the hole for the pivot is seen at the lower edge; 2) Helios-Sol on a throne, around him Phaeton and representations of the seasons (after CIMRM II, fig. 323-324)

роктония, а задната - с угощение на Митра и Слънцето (Хедернхайм I, също Фиано Романо - CIMRM I, № 641 и fig. 179-180) или на посветените (Кониц), но се срещат и други сцени и комбинации³². За закриване и показване на определени сцени по време на митраистките ритуали свидетелстват и данните за покривала върху култови изображения (Claus 2000, 50), например надпис от митреум в Рим (CIL 6, № 746; Cumont 1896, 102, № 51; CIMRM I, 218, № 563): “Марк Улпий Максим, както беше обещал, даде в дар на Непобедимото Слънце Митра олтар с неговите украси и покривалата с инсигниите/символите на Господаря (bela (= vela) domini insicnia habentes), на брой четири”; като част от приспособление за окачване на завеса са интерпретирани и шестте симетрично разположени отвора над централния релеф с тавроктонията от Дура Европос (CIMRM I, 65, № 42); можем да добавим и цитирания по-горе надпис от Рим за “бога, изобразен върху платно” (deum... in velo formatum).

Все пак оскъдността на наличните данни не ми позволява да предположа с по-голяма увереност какво точно е било изображението от “живописиста” на Аврелий Марк, поставена над тавроктонията на Галерий.

От Никюп е известно още едно посвещение на Митра³³ - олтарче с изображение на тавроктония и надпис (обр. 19; IGBulg V, № 5229; Naydenova 1996; Александров 2006, 149, № 2): [Θ]εῷ Μίθρα δ(ῶρον) || Μάρκος ἀνέ|στῆσα - “В дар на бог Митра издигнах аз, Марк”³⁴. Макар и римски, единичните имена на Галерий и на посветителя на олтарчето Марк показват, че

Обр. 19. Олтар на Митра от Никополис ад Иструм (по IGBulg V, tab. 31, № 5229)

Fig. 19. Altar of Mithras from Nicopolis ad Istrum (after IGBulg V, tab. 31, № 5229)

двамата не са римски граждани; показателно е и това, че единственото име на първия е римски гентилициум, а на втория даже преномен; за съвсем слабата и скорошна романизация говори и гръцкото име на бащата на Галерий Протей³⁵. Името Аврелий Марк, в което като когномен е използван преномен, най-вероятно подсказва, че неговият носител първоначално е имал единичното име Марк, но е получил римско гражданство (навярно след едикта на Каракала) и така първоначалното му единствено име е заело мястото на когномен. Точно затова е много вероятно Марк от надписа върху олтара и Аврелий Марк от по-късния надпис върху стелата с тавроктонията да са едно и също лице. В такъв случай надписът върху

³² В релефа от Дибург едната страна е с ловуващия Митра, заобиколен от различни по-малки сцени, а другата е с Хелиос, Фаeton (Митра), четирите сезона и олицетворения на елементите. Срв. и фрагмента от двустранен релеф Cumont 1896, 266-267, № 114 = CIMRM I, 259-260, № 723-724, fig. 198-199.

³³ Едва ли е правилно категоричното твърдение на Съор, че и посвещението на θεὸς Ὀσίος καὶ Δίκαιος от Паскалевец (IGBulg II, № 680) може да се свърже с култа към Митра в Никополис (Seure 1908, 54, № 56). Още Кюмон (на когото Съор некоректно се позовава) определя отъждествяването на θεὸς Ὀσίος καὶ Δίκαιος с Митра за несигурно и съмнително (Cumont 1896, 172, № 548); освен това в IGBulg II, № 680 множественото число θεοὶς показва, че тук Ὀσίος и Δίκαιος са две отделни божества.

³⁴ Давам надписа според Г. Михайлов, с чието четене на последната буква на р. 1 като Δ, т. е. δ(ῶρον), се съгласявам. В. Найденова и О. Александров четат буквата като Α и съответно Α(ῶρηλιος), предполагайки идентичност на този посветител с Аврелий Марк от другото посвещение. Михайлов пък е склонен да отъждестви посветителя на олтарчето с лицето, посветило надпис на неизвестно “вслушващо се” божество (IGBulg V, № 5230). Според мен обаче тълкуването на буквения комплекс ΚΟΣΜΟ в последния надпис като [Μα]ρκος Μο[] не е съвсем сигурно - това би могло да е и част от думата κόσμος [v] “украса” (във винителен падеж), указваща какво е било посветено.

³⁵ За значението на странните римски имена и вероятната им връзка с източните провинции вж. Геров 1952, 107-108.

олтара ще трябва да се датира преди, а вторичният надпис върху релефа - след получаването на гражданство, евентуално с едикта на Каракала през 212 г., което не противоречи на палеографските особености на надписите. Възможно е Марк да е участвал в първоначалното изграждане и оборудване на митреума, като е допринесъл с олтарчето (определено в текста като "дар"), чийто надпис впрочем показва известни палеографски сходства с надписа на Галерий върху релефа³⁶. Впоследствие - и след като вече е станал римски гражданин с името Аврелий Марк - той е добавил върху тавроктонията на Галерий своята "стеличка с живопис" и е поръчал да бъде гравирани вторичният надпис. В текста богът е наречен ἐπὶκοός, "вслушващ се, отзивчив", а самият паметник е означен като εὐχαριστήριον, "благодарствен дар", т. е. Аврелий Марк по всяка вероятност е бил отдавнашен поклонник на Митра, който се е уповавал на бога, отправял му е молитви, явно съпроводени с обещания за доукрасяването на храма, и когато е сметнал, че молитвите му са изпълнени, се е отблагодарил подobaващо на "отзивчивия" бог³⁷.

³⁶ Размерите на олтарчето (вис. 60 см) изглеждат подходящи да е било поставено пред тавроктонията на Галерий.

³⁷ На това обръща внимание още Добруски: "стълът..., поставен на Слънце Митра от Аврелий Марка, защото богът го изслушал и изпълнил молбата му (θεῶ ἐπὶκοῶ)" (Добруски 1900, 43). За "вслуш-

Прави впечатление, че и двамата посветители от релефа с тавроктонията принадлежат към един и същи занаят³⁸. Изграждането и поддържането на митреума изглежда са намерили значителна подкрепа сред тепавичарите и е възможно дори самата идея за въвеждането на култа към Митра в Никополис ад Иструм да се е зародила в техния професионален кръг. Така новооткритият надпис на Галерий е още едно потвърждение на извода, че в районите без концентрация на войски митраизмът не е проникнал чрез войници и ветерани, както в градовете по лимеса, а е свързан с цивилни лица - занаятчии, търговци, роби и освободенци, често произхождащи от източните провинции (Кацаров 1911, 47-48; Тодоров 1928, 147, 162-163; Тачева-Хитова 1982, 449-450; Александров 2006, 142-143).

вация се" Митра срв. Clauss 2000, 144 и 180, бел. 156, а общо за употребата на епитета ἐπὶκοός (особено чест в надписите от нашите земи) вж. Weinreich 1912. Твърде неубедително изглежда отъждествяването от Кембъл на Agatha [!] Tyche и theos epēkoos в нашия надпис с иранските божества Ašiš Vanguhi и Sraoša като съпътници на Митра Колесничаря (Campbell 1968, 226); за употребата на характерната формула ἀγαθὴ τύχη в посвещения на Митра вж. Тачева-Хитова 1982, 443 (в изследването надписът от Никополис е № XIII, 14).

³⁸ Длъжността на Галерий ἐπιτυχεύς категорично показва, че τυχεύς в надписа на Аврелий Марк не може да се възприема като лично име, както е било предложено от някои изследователи (срв. коментара на Михайлов, който отхвърля тази погрешна интерпретация в JGBulg V, № 5225).

Цитирана литература:

Александров 2006: О. Александров. За култа към Митра в Nicopolis ad Istrum. - Societas Classica, 2006, 141-149.

Бешевлиев 1952: В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.

Велков 1933: И. Велков. Новооткрити старини. - Известия на Българското археологическо дружество, 7, 1932-1933, 402-422.

Геров 1952: Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 47, 1952, 17-121.

Геров 1953: Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики (Продължение). - Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, 48, 1953, 309-415.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16-17, 1900, 3-146.

Кацаров 1911: Г. И. Кацаров. Нови паметници на Митра в България. - Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1911 [1912], 46-69.

Лукиан 2004: Лукиан. Роби-бегълци (превод от старогръцки Н. Шаранков). - Годишник на Археологически музей - Пловдив, 9/2, 2004, 100-121.

Тачева-Хитова 1982: М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. - IV в. от н. е.). София, 1982.

Тодоров 1928: Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.

al-As'ad, Teixidor 1985: Kh. al-As'ad, J. Teixidor. Quelques inscriptions palmyréniennes inédites. - Syria, 62, 3-4, 1985, 271-280.

Amy, Seyrig 1936: R. Amy, H. Seyrig. Recherches dans la nécropole de Palmyre. - Syria, 17, 3, 1936, 229-266.

Atlas 1842: Recueil des inscriptions grecques et latines

de l'Égypte. Atlas. Paris, 1842.

Campbell 1968: L. A. Campbell. Mithraic iconography and ideology (= Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 11). Leiden, 1968.

Cantineau 1938: J. Cantineau. Tadmora (suite). - Syria, 19, 2, 1938, 153-171.

CGL III: Corpus glossariorum Latinorum. Vol. III: Hermeneumata Pseudodositheana, edidit G. Goetz. Lipsiae, 1892.

Clauss 1990: M. Clauss. Mithras. Kult und Mysterien. München, 1990.

Clauss 1992: M. Clauss. Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes. Stuttgart, 1992.

Clauss 2000: M. Clauss. The Roman cult of Mithras: The God and his mysteries. Translated by Richard Gordon. New York, 2000.

CIMRM: M. J. Vermaseren. Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae. I-II. Hagae comitis, 1956-1960.

Cumont 1896: Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, publiés avec une introduction critique par F. Cumont. Tome II: Textes et monuments. Bruxelles, 1896.

Cumont 1899: Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, publiés avec une introduction critique par F. Cumont. Tome I: Introduction. Bruxelles, 1899.

Dumont 1878: A. Dumont. Inscriptions grecques de l'Hémos. - Bulletin de correspondance hellénique, 2, 1878, 401-412.

Dumont, Homolle 1892: Mélanges d'archéologie et d'épigraphie par A. Dumont, réunis par Th. Homolle. Paris, 1892.

Forrer 1915: R. Forrer. Das Mithra-Heiligtum von Königshofen bei Strassburg. Strassburg, 1915.

Forrer 1923: R. Forrer. Deux écoles de peinture mithriaque: Strasbourg et l'Esquelin. - Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1923, 145-156.

IG X, 2, 2: Inscriptiones Graecae, 10, pars 2, fasc. 2. Inscriptiones Macedoniae Septentrionalis. Sectio prima: inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi, ediderunt F. Papazoglu, M. Milin, M. Riel, adiuvante K. Hallof. Berolini - Novi Eboraci, 1999.

IGBulg: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, edidit G. Mihailov. I² - V. Serdicae, 1958-1997.

IGLNovae: J. Kolendo, V. Božilova (éd.). Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure). Bordeaux, 1997.

IGRR I: Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes. T. I, edendum curavit R. Cagnat auxilantibus J. Toutain et P. Jouguet. Paris, 1906.

ILBulg: B. Gero. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. Serdicae, 1989.

ILNovae: Inscriptions latines de Novae, par V.

Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz. Poznań, 1992.

Kalinka 1906: E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien (= Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung 4). Wien, 1906.

Kazarow 1923: G. I. Kazarow. Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale (régions de Mariovo et de Prilep). - Bulletin de correspondance hellénique, 47, 1923, 275-300.

Kienast 1996: D. Kienast. Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 1996.

Klaffenbach 1955: G. Klaffenbach. Zu zwei jüngst veröffentlichten griechischen Inschriften. - In: Studie z antiky. Antonínu Salačovi k sedmdesátinám. Praha, 1955, 122-124.

Laumonier 1938: A. Laumonier. Complément aux recherches sur la chronologie des prêtres de Panamara. - Bulletin de correspondance hellénique, 62, 1938, 167-179.

Letronne 1842: M. Letronne. Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte. Tome premier. Paris, 1842.

LSJ: A Greek-English lexicon, compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the cooperation of many scholars. With a revised supplement. Oxford, 1996.

MAMA I: W. M. Calder. Eastern Phrygia (= Monumenta Asiae Minoris antiqua, I). London, 1928.

Marek 1993: C. Marek. Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia (= Istanbuler Forschungen, 39). Tübingen, 1993.

Mihailov 1943: La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia, 1943.

Najdenova 1989: V. Najdenova. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. - In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. 2: Prinzipat, Bd. 18, 2: Religion (Heidentum: Die religiösen Verhältnisse in der Provinzen). Berlin, 1989, 1397-1422.

Najdenova 1991: V. Najdenova. Les autels mithriaques de la Mésie inférieure et de la Thrace. - In: L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient, Lyon, 4-7 juin 1988. Lyon, 1991, 141-145.

Naydenova 1996: V. Naydenova. À propos du culte de Mithra à Nicopolis ad Istrum (Mésie inférieure). - In: J. Mangas, J. Alvar (eds.). Homenaje a José Mª Blázquez. 3. Historia de Roma (= Antigüedad: Religiones y Sociedades, 2). Madrid, 1996, 219-222.

Naydenova 1999: V. Naydenova. Le culte de Mithra à Novae (Mésie inférieure). - In: Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 117-120.

Patsch 1897: K. Patsch. Mithraeum u Konjicu. - Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 9, 4, 1897, 629-656.

Robert, Robert 1954: J. Robert, L. Robert. Bulletin

épigraphique. - Revue des études grecs, 67 (314-315), 1954, 95-193.

Ruzicka 1933: L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. - Известия на Българския археологически институт, 7, 1932-1933, 1-216.

SEG: Supplementum epigraphicum Graecum. Leiden.

Seure 1908: G. Seure. Nicopolis ad Istrum. Étude historique et épigraphique. (Troisième article). - Revue archéologique, 4ème série, 12, 1908, 33-95.

Sharankov 2005: N. Sharankov. Statue-bases with honorific inscriptions from Philippopolis. - Archaeologia Bulgarica, 9, 2, 2005, 55-71.

Slavova 2004: M. Slavova. Phonology of the Greek inscriptions in Bulgaria (= Palingenesia, 83). Stuttgart, 2004.

Weinreich 1912: O. Weinreich. Θεοὶ ἐπήκοοι. - Mitteilungen des Kaiserlich deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, 37, 1912, 1-68.

A dedication to Mithras from Nicopolis ad Istrum (Abstract)

Nicolay Sharankov

The paper examines a dedication to Mithras from the village of Nikyup near ancient Nicopolis ad Istrum (Fig. 1; CIMRM II, 2264-2265), which has been known since 1896 and commented by numerous scholars, and yet an earlier inscription on the stone appears to have remained unnoticed until now. The monument is a stone block with relief tauroctony and two Greek inscriptions. The earlier inscription, published here for the first time, is engraved on the inner frame around the relief (Fig. 2). It is a dedication to Lord Mithras by a certain Galerius, son of Proteus: “Κυρίῳ (!) Μίθρα εὐχ[ή]ν | Γαλέριος Προτέως (!) ἐπιγναφ[α]-εὺς.” The trade of the dedicant, ἐπιγναφεύς (‘assistant fuller’), is a hitherto unattested Greek noun which, as we can infer from a passage in Lucian’s “Runaways” containing the corresponding verb ἐπιγνάπτω (Luc. *Drap.*, 28), designates the person who shears off the excessive nap on clothes.

The later inscription (IGBulg II, 679), which was hitherto incorrectly associated with the relief tauroctony, is engraved above and to the right of the field with the relief. It is a dedication to the “listening god Helios Mithras” (Ἡλίῳ Μίθρα θεῷ ἐπηκόῳ) by the fuller (γναφεύς) Aurelius Marcus who, according to the text, made “the small stele with the painting” - τὸ στήλιον σὺν τῇ ζωγραφίᾳ. Previous authors, who have commented on the text associating it with the relief and without knowing about Galerius’ inscription, arbitrarily suggested that ζωγραφία meant ‘painted relief’ and designated the existing tauroctony. However, three rectangular slots around the relief,

one of which still containing part of a leaded iron bar (Fig. 4), clearly show that there was a metal structure/frame which was attached over the relief and apparently supported some plate-like object. Aurelius Marcus’ inscription is actually later than the three slots, since its line 7 is adjusted to one of them (Fig. 5), and therefore its text should have referred to the object which was mounted in these slots and not to the relief.

The author examines the use of the words στήλιον and ζωγραφία in epigraphic and literary texts. Στήλιον, a diminutive form of στήλη ‘stele’, is only attested in two more inscriptions, one of which, the stele IGBulg IV, 2112 (Fig. 6) shows the phonetic variant στήλεον, hitherto incorrectly read as σπίλεον (i.e. σπήλαιον ‘cave’!). Ζωγραφία has numerous attestations, but always with the meaning ‘painting’ and not ‘relief’. It is therefore suggested that the dedication of Marcus Aurelius was only a painting on flat surface (wooden or marble plaque) and not a relief. It could have represented another tauroctony, replacing the older relief due to some damage (although the only damage to the relief seems rather recent) or changes in the iconography. Another possibility - considering the existence of two-sided reliefs turning on pivots (Figs. 16-18) and the evidence of painted curtains placed over images in mithraea - is to think of a plaque with different scene which was moveably attached to the metal construction.

The inscription of Galerius could be dated to the second half of the second century AD or the beginning of the third century AD, while that of Aurelius Marcus belongs to the end of the second

century AD or the first half of the third century AD (probably after AD 212 because of the gentilicium Aurelius). It has been suggested that Aurelius Marcus was the same person as the dedicant of a small mithraic altar from Nicopolis ad Istrum (Fig. 19; IGBulg V, 5229), whose name is only Marcus (i.e. before he was granted Roman citizenship with the

Constitutio Antoniniana). Both Galerius and Aurelius Marcus belonged to the same trade; therefore, it is not impossible to suppose that the mithraeum where the tauroctony was dedicated, and probably the introduction of the cult itself in Nicopolis ad Istrum, could have been connected with the professional community of fullers in the city.

Старобългарски огледала от Северното и Западно Черноморие

Боян Тотев, Олга Пелевина

След навлизането на християнството в Източна Европа, традиционните типове огледала постепенно отпадат от бита на местното население. Центровете, откъдето идват основните модни импулси, се изместват към Кавказ, Централна Азия и Китай, а присъствието на огледала във византийския културен кръг е белег на чуждо, обикновено номадско влияние. Тази специфика определя и местонамирането на огледалата главно в северната и западната част на Черноморския басейн. На територията на Балканите те се срещат изключително във варварска среда, или в райони на активно културно взаимодействие, а находките са предимно от няколко периода:

Федератски (V-VII в.): Огледалата наследяват късноантични образци, разпространени между различни племена и етноси от империята на хуните (обр. 1 1, 2). Носител на модата е военизираното население в пограничните райони на Византия (Балабанов 2010, 349-362; Стоева 2013, 354-369)¹.

Старобългарски (VII-X в.): Представени са от две групи. Част от огледалата са повлияни от традициите на аланската култура (Тотев, Пелевина 2009, 43-60) (обр. 1 7-8). Различни от тях, а и от другите типове ранносредновековни огледала, са сериите находки, декорирани с орнаменти от долно-дунавския растително-зооморфен стил (обр. 1 3-6) (Тотев, Пелевина 2014, под печат).

Къснономадски (XI-XII в.): известните образци продължават традицията на типове и форми от Хазарския каганат (Тотев, Пелевина 2009, 43-60) и Северен Кавказ (обр. 1 9-11), а към края на периода се появяват единични екземпляри с азиатски произход.

Монголски (XIII-XIV в.): от Изток навлизат неголеми серии оригинални и по-многобройни подражания на китайски и централно азиатски образци (обр. 1 12-14)².

Предмет на настоящето изследване са огледалата с растителна украса от старобългарския период. Единични екземпляри от тях вече са били обект на предишни публикации. Представените в тях огледала са смятани за салтовско влияние в старобългарската материална култура (Василчин 1989, 205; Даскалов 1997-99, 146), а „силно ограниченото разпространение на тези предмети“ се определя като белег за „използването им само в аристократичните среди“ (Рашев 2008, 262). Основа на нашето изследване ще бъде единствената досега публикация, в която е направен реалистичен, но твърде бегъл опит за типологологията на старобългарските огледала (Тотев, Пелевина 2002, 19-23)³.

Класификация

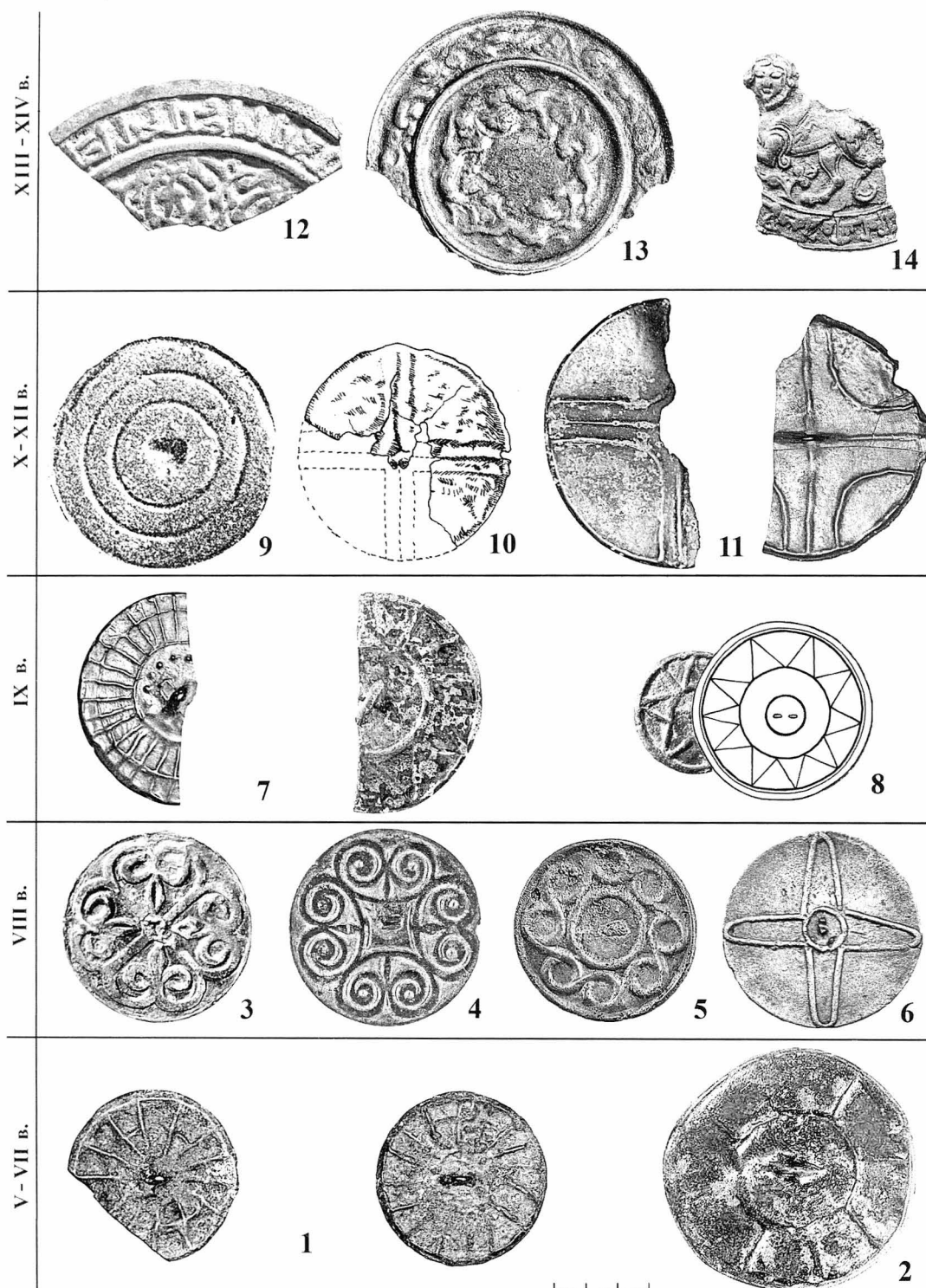
Видът на обектите - огледала, е определен съобразно неговата основна функция. Огледалата са обособени в група, следвайки посочените характеристики: форма – кръгла; материал - бронзова или сребърна сплав; работна повърхност – полирана, често с посребряване или калайдисване; опако декорирано от получена при леенето симетрична композиция с елементи на долно-дунавския растително-зооморфен стил; техника на изработка - лее-не, шлайфане, резба; начин на окачване - миниатюрен петлик или полукръгла пластинка, припоени в центъра; размери - D 6,0-6,5 см; дебелина - 0,2-0,3 см⁴. Огледалата от групата

¹ Благодарим на уредника в музея „Велики Преслав“ Кремена Стоева за предоставената ни снимка на огледало от Хан Крум.

² Благодарим на проф. д-р Валентин Плетньов за предоставените ни снимки на огледалата от Кастрици.

³ Централно внимание в нея е отделено на друг вид паметници.

⁴ Няколко огледала имат по-малки - 4,8-4,9 см (от типа "Красно-

Обр. 1. Хронологична таблица на средновековни огледала в България: 1, 2 – федератски огледала; 3-6 – огледала от Старобългарската група; 7-8 – огледала от IX в.; 9-11 – къснономадски огледала от X-XII в.; 12-14 – огледала от XIII-XIV в. 1 – Североизточна България; 2 – Хан Крум, Шуменско, гр. 3 от базилика 4; 3 – Североизточна България; 4 – Русенско; 5 – с. Черна, Добричко, гр. 3; 6 – Платонеци, Румъния, гроб 70; 7, 8 – Североизточна България; 9 – Диногетия, Румъния; 10 – Пъкуйол луй Соаре, Румъния; 11 – Североизточна България; 12, 13 – Евсиноград, Варна, крепостта Кастрици; 14 – Североизточна България (по Балабанов 2010, обр. 8; България и техните съседи 2004, 42, обр. 17 4; Ștefan et al. 1967, 289, Fig. 171 21; Diaconu, Vilceanu 1972, 140, Fig. 56 10)

Fig. 1. Chronological table of medieval mirrors in Bulgaria: 1, 2 – foederati mirrors; 3-6 – mirrors of the Old Bulgarian group; 7-8 – 9th c. mirrors; 9-11 – late nomadic mirrors of 10th-12th c.; 12-14 – 13th-14th c. mirrors. 1 – Northeast Bulgaria; 2 – Han Krum, Shumen region, Grave No. 3 in Basilica No. 4; 3 – Northeast Bulgaria; 4 – Ruse region; 5 – Cherna, Dobrich region; Platonești, Romania, Grave No. 70; 7-8 – Northeast Bulgaria; 9 – Dinogetia, Romania; 10 – Păcuil lui Soare, Romania; 11 – Northeast Bulgaria; 12-13 – Evksinograd, Varna, Kastritsi fortress; 14 – Northeast Bulgaria (after Балабанов 2010, обр. 8; България и техните съседи 2004, 42, обр. 17 4; Ștefan et al. 1967, 289, Fig. 171 21; Diaconu, Vilceanu 1972, 140, Fig. 56 10)

са разделени на типове и варианти според украсата им. Поради ограниченото количество материал и случайния произход на голяма част от находките, с които разполагаме, предлагаме отворена класификационна схема, която може да бъде допълвана и коригирана.

Името на групата Старобългарски огледала отразява културния ареал и археологическата среда на повечето находки, а имената на типовете - географското разположение на археологическите комплекси.

Поради субективния фактор на графичните изображения при изработката на таблиците са използвани фотографии. Рисунки са приложени при невъзможност основни характеристики на обекта (украса и профили) да бъдат фотодokumentирани качествено.

Тип Топола⁵

За украсата му е характерна релефна композиция от четири палмети с насочени към центъра на огледалото върхове. От този тип са известни, цели или частично запазени, 14 броя огледала, разделени на 7 варианта.

Вариант 1. Известни са два екземпляра.

I.1.1. Огледало (обр. 2 1). Сплав. Лято. Реставрирано е от три части. Има кръгла, деформирана при горене форма с неправилна дупка в средата. Лицето е било полирано. Гърбът има подчертана чрез ръб периферия и декор от четири кръстовидно разположени трилистни палмети с насочени към центъра на огледалото върхове. Всяка от тях е оградена от сърцевидна рамка, образувана от двойка симетрични ластари, излизащи от основите на палметите. Украсата в нисък, плосък релеф, е получена при леенето. Размери: D 6,5 см, деб. 0,2 см. Некропол Топола, гроб 378. НИМ № 32366.

I.1.2. Огледало (обр. 2 2). Бронзово, с покритие от калай. Лято. Лицето е полирано. Украса като при I.1. В средата - легло за липсваща сега полукръгла пластинка или петлик. Размери: D 6,2 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от територията на Североизточна България.

Вариант 2. Известни са четири екземпляра: два цели и два - частично запазени.

I.2.1. Огледало (обр. 2 4). Бронзово. Лято. Кръгла форма. Лицето е полирано. Гърбът е опасан с релефен ръб и бордюр с релефна украса „рибна кост“. В така оформеното декоративно поле е разположена композиция от четири

трилистни палмети с насочени към центъра на огледалото върхове. Те са оградени от сърцевидни рамки, образувани от двойка симетрични ластари, излизащи от основите на палметите. Украсата в нисък, плосък релеф, е получена при леенето. В центъра е припоена полукръгла пластинка. Размери: D 6,5 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от района на Несебър.

I.2.2. Огледало (обр. 2 3). Като 2.1, със слабо деформирана от напреднала корозия форма. Окачвано с припоен в центъра трапецовиден плосък петлик с малък отвор. Размери: D 6,6 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от района на производствения център до Надарево. РИМ Търговище № 4327.

I.2.3. Огледало (обр. 2 6). Запазена приблизително половината от кръглата форма. Реконструира се като 2.1 и 2.2. В центъра му е припоена плоска полукръгла пластинка. Размери: D 6,43 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Шуменско.

I.2.4. Огледало (обр. 2 5). Запазена част от кръгла форма. Реконструира се като предходните от вариант 2. В центъра има следа от припоен петлик или полукръгла пластинка. Размери: D 6,8 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Шуменско.

Вариант 3. Известен е един екземпляр.

I.3.1. Огледало (обр. 3 1). Бронзова сплав, с посребряване или калаено покритие. Лято, с кръгла форма. Лицето е полирано. Украсата е релефна. След ръба на периферията следва широк, гладък бордюр и пояс от плетеница. В така оформеното декоративно поле е разположена композиция от четири трилистни палмети, оградени от сърцевидни рамки, с върхове, насочени към обособено ромбовидно централно поле. Линията на получения при леенето декор е тънка, образувана от отделни „точки“. Окачвано с липсващ сега припоен в центъра петлик или полукръгла пластинка. Размери: D 8,3 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от района на Прикубанието (<http://domongol.org/>).

Вариант 4. Известни са два, частично запазени екземпляра.

I.4.1. Огледало (обр. 3 2). Бронз, калаено покритие. Лято, с кръгла, запазена на две трети форма. Лицето е полирано. Гърбът има подчертана чрез ръб периферия и декор от четири кръстовидно разположени палмети с малък, елипсовидно оформен връх и големи, широки, силно завити навътре листа. Палметите са вписани в овални медальони, пресичането на които, образува в средата на огледалото ромб с конкавни страни. Украсата в нисък, плосък

дар”) или по-големи - 8,3 см (тип „Топола“, вариант 3) размери.

⁵ Носи името на село в Североизточна България, край което се проучва биригуален ранносредновековен некропол, в гроб 378 от който е открито огледало с украса от четири срещуположни палмети (Даскалов 1997-99, 146; Българите и техните съседи 2004, 89, обр. 16 1).

релеф, е получена при лееето. Въпреки напълно запазената централна част, липсват следи от петлик или полукръгла пластинка. Размери: D 6,2 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от района на Южна Добруджа.

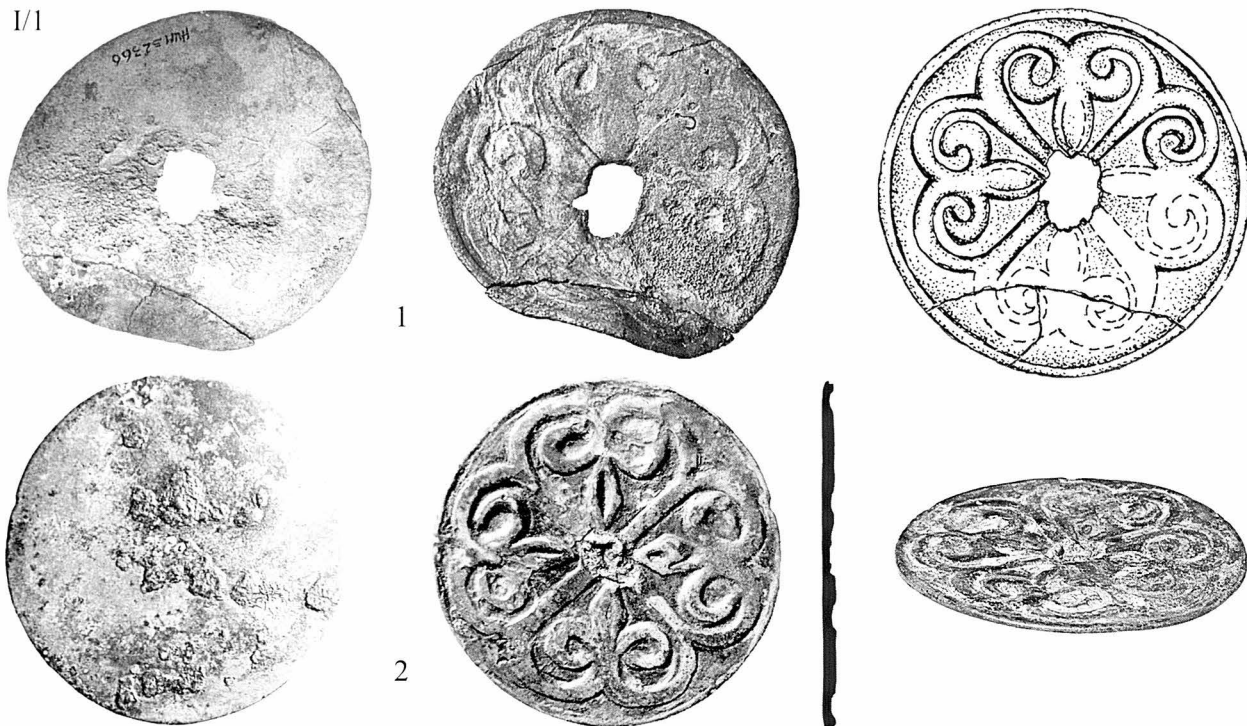
I.4.2. Огледало (обр. 3 3). Запазена част от

кръгла форма. Реконструира се като 4.1. Размери: D 6,3 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Варненско.

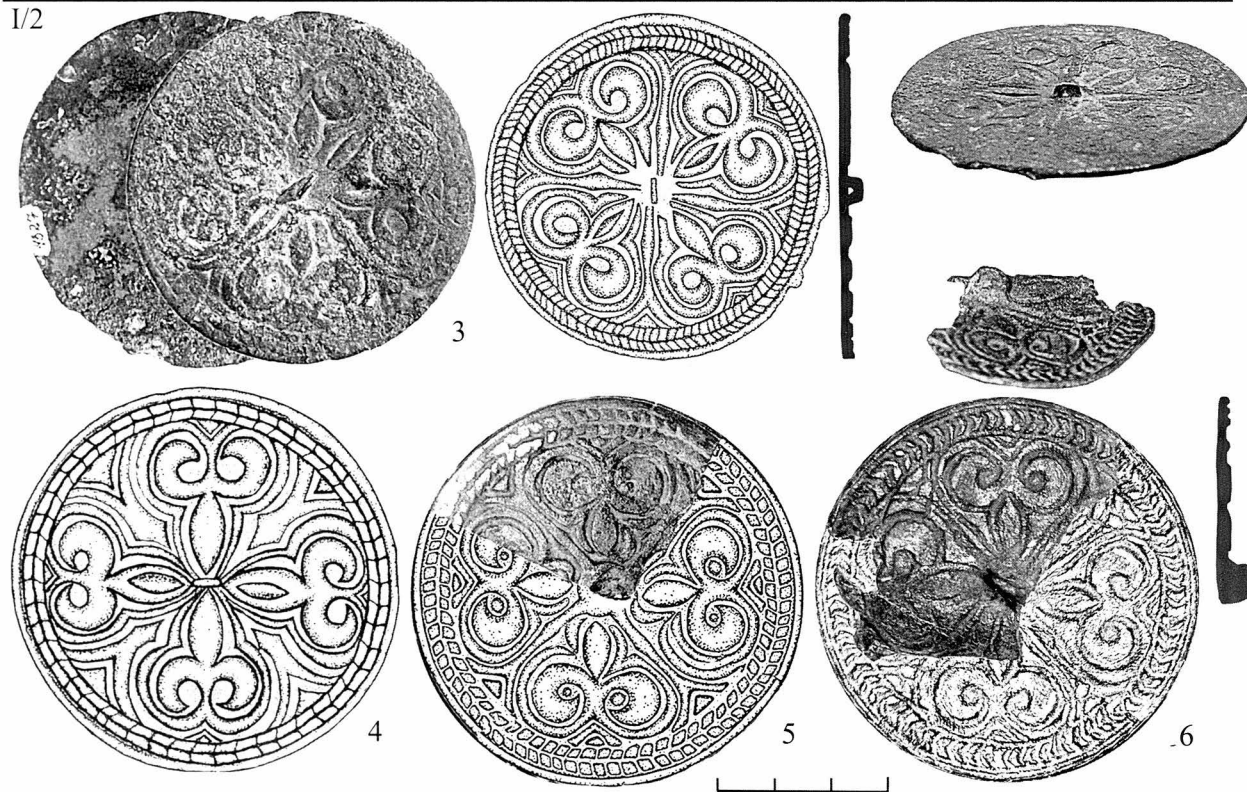
Вариант 5. Включва един екземпляр.

I.5.1. Огледало (обр. 3 4). Бронз, с калаено покритие. Лято. Лицето е полирано. Гърбът е

I/1

I/2

Обр. 2. Огледала от I тип Топола: 1, 2 - вариант 1, кат. I.1.1, I.1.2; 3-6 - вариант 2, кат. I.2.1-I.2.4 (по Българите и техните съседи 2004, 38, обр. 16 1; Рашев 2008, 540, табл. LXXXVII 8).

Fig. 2. Mirrors of Type I, Topola: 1, 2 - Variant 1, Cat. I.1.1, I.1.2; 3-6 - Variant 2, Cat. I.2.1-I.2.4 (after Българите и техните съседи 2004, 38, обр. 16 1; Рашев 2008, 540, табл. LXXXVII 8)

украшен от четири кръстовидно разположени палмети с малък, ромбовиден оформен връх и големи и завити навътре в двойна спирала листа, изпълнени с тънка линия. Палметите са вписани в овални медальони, пресичането на които образува в средата на огледалото ромб с конкавни страни. Украсата в нисък, плосък релеф е получена при леенето. В централната

част е припоена плоска полукръгла пластинка. Размери: D 6,25 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Русенско.

Вариант 6. Известен е един екземпляр.

I.6.1. Огледало (обр. 3 5). Бронз, с калаено покритие. Лято, с кръгла, запазена на половинна форма и дупка с неправилни очертания в центъра. Лицето е полирано. Гърбът има под-

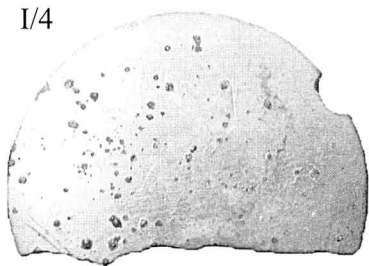
I/3

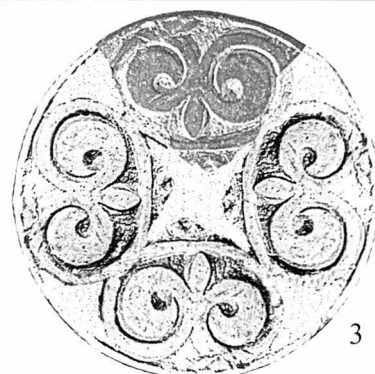
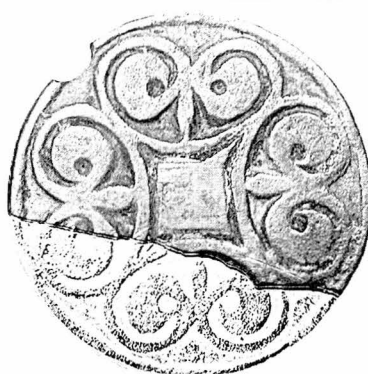
1

I/4

2

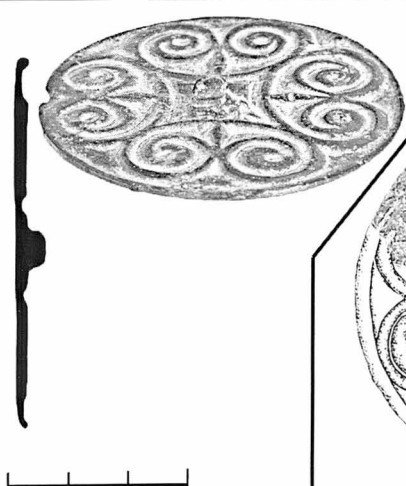

3

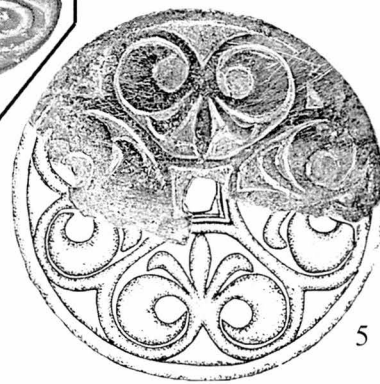
I/5

4

I/6

5

Обр. 3. Огледала от I тип Топола: 1 - вариант 3, кат. I.3.1; 2, 3 - вариант 4, кат. I.4.1, I.4.2; 4 - вариант 5, кат. I.5.1; 5 - вариант 6, кат. I.6.1 (<http://domongol.org/>)

Fig. 3. Mirrors of Type I, Topola: 1 - Variant 3, Cat. I.3.1; 2, 3 - Variant 4, Cat. I.4.1, I.4.2; 4 - Variant 5, Cat. I.5.1; 5 - Variant 6, Cat. I.6.1 (<http://domongol.org/>)

чертана чрез ръб периферия и декор от четири кръстовидно разположени петлистни палмети с елипсовиден връх, фланкиран от чифт, симетрично разположени сърповидни листа. Палметите са вписани в овални медальони, пресичането на които образува в средата на огледалото ромб с конкавни страни. Украсата е в нисък, плосък релеф, получен при леенето. В средата - дупка, вследствие некачествено припоена пластинка или петлик. Размери: D 6,35 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Разградско. Музейна сбирка „Стара България” - Варна, № Б-190.

Вариант 7. Известни са три екземпляра: единият е напълно запазен и фрагменти от други два.

1.7.1. Огледало (обр. 4 1). Бронз, с калаено покритие. Лято, с кръгла форма и дупка с неправилни очертания в центъра. Лицето е полирано. Гърбът има подчертана чрез ръб периферия и декор от четири петлистни, кръстовидно разположени палмети с елипсовиден връх, фланкиран от чифт големи сърповидни странични листа с извити нагоре краища. Между палметите се намират четири гирлянди, развиващи се от върховете на двоен ромб в центъра на огледалото и свързани с ластари с палметите. Украсата в нисък, плосък релеф с тънка линия, е получена при леенето. В централната част, вероятно, била припоена пластинка или петлик. Размери: D 6,4 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Шуменско.

1.7.2. Огледало (обр. 4 2). Незначителен фрагмент. Реконструира се като 7.1.

Размери: 1,9 x 1,8 см. Случайна находка от Варненско.

1.7.3. Огледало (обр. 4 3). Незначителен фрагмент. Реконструира се като 7.1.

Размери: 2,35 x 1,38 см. Случайна находка от Търговишко.

II. Тип Дубовой⁶

За украсата му са характерни четири, симетрично разположени дъговидни ластари с плътни волути в краищата. В рамките на типа се разграничават три варианта.

Вариант 1: Известен е един екземпляр.

II.1.1. Огледало (обр. 4 4). Сребърна сплав⁷. Запазени са две трети от кръгла форма. Окачвано е посредством петлик в центъра. Релефната украса се състои от централен ромб с прави страни, виеш се по периферията повлек с четири елипсовидни листа, опрени до ъглите

му. Дъговидни ластари с тънки листа, извити нагоре и навътре, с плътни волути в краищата обграждат елипсовидните върхове. Размери: D 6,3 см; деб. 0,25 см. Открито в единичен гроб край с. Дубовой, Ростовска област (Бакушев 2009, 209, рис. 7 2)⁸.

Вариант 2. Известен е един екземпляр.

II.1.2. Огледало (обр. 4 5). Сплав. С кръгла форма. Окачвано е чрез петлик в центъра. Релефната украса е получена при леенето. Композиционно е много близко до вариант 1 с разликата, че дъговидните ластари с листа-волути са разположени не под елипсовидните върхове, а между тях, като самостоятелен елемент. Размери: D 6,4 см; деб. 0,2 см. Неизвестно местонамиране в Южна Русия⁹.

Вариант 3. Фрагмент от един екземпляр.

II.1.3. Огледало (обр. 4 6). Бронзова сплав. Лято. Запазен е фрагмент от кръгла форма. Лицето е полирано. Украсата е изпълнена в плосък релеф. Четири допиращи се дъговидни фигури завършват със завити навътре широки листа. В центъра те образуват ромб с конкавни страни, а на мястото на допира си - двулистни палмети. Няма данни за начина на окачване. Размери: D 6,0 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Силистренско.

III. Тип Черна¹⁰

Характерна за него е отлятата върху гърба му украса от вписан между две релефни окръжности орнамент от осем „скачени кръгчета“. Спираловидния орнамент представлява своеобразна и оригинална преработка на виеш се ластар. Засега в рамките на типа не се отделят варианти.

Известни са три екземпляра

III.1. Огледало (обр. 5 1). Бронз, посребвяване. Лято. С леко деформирана от висока температура, кръгла форма. Лицето е полирано. Периферията на гърба е подчертана с удебелен кант. По същия начин е ограничено и кръгло поле в центъра. Между тях са плътно разположени в непрекъснат ред осем скачени кръгчета. Украсата е получена при леенето. В центъра на огледалото – следа от припоена пластинка или петлик. Размери: D 6,0 см; деб. 0,3 см. Открито в некропол край с. Черна, гроб 3. РИМ Добрич, № Ас 2528.

⁸ Благодарим за оказаното съдействие на колегите З. Х. Албегова от ИА РАН – Москва и М. А. Бакушев от "Археологическое общество Кубани".

⁹ За предоставената информация, помощ и съдействие благодарим на Ю. В. Оборин от Красноярск.

¹⁰ Носи името на село в Североизточна България, край което има частично проучен старобългарски некропол, от който в гроб 3 е открито огледало (Василчин 1989, 207-208, обр. 3).

⁶ Носи името на село в Приазовието, край което е проучен гроб с фрагментирано огледало.

⁷ Визуално определение на разкопача (Бакушев 2009, 210).

III.2. Огледало (обр. 5 2). Като 1.1. Размери: D 6,0 см; деб. 0,25 см. Случайна находка от Североизточна България.

III.3. Огледало (обр. 5 3). С деформирана от висока температура кръгла форма и неправилна дупка в центъра. Като 1.1 и 1.2. Размери: D 6,18 см; деб. 0,3 см. Случайна находка от райо-

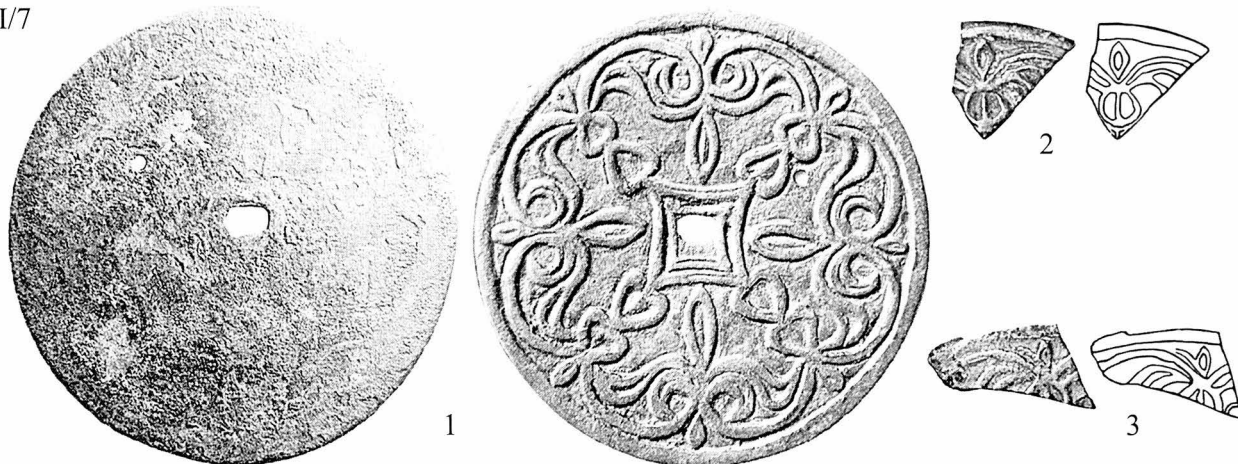
на на Разград.

IV. Тип Краснодар¹¹

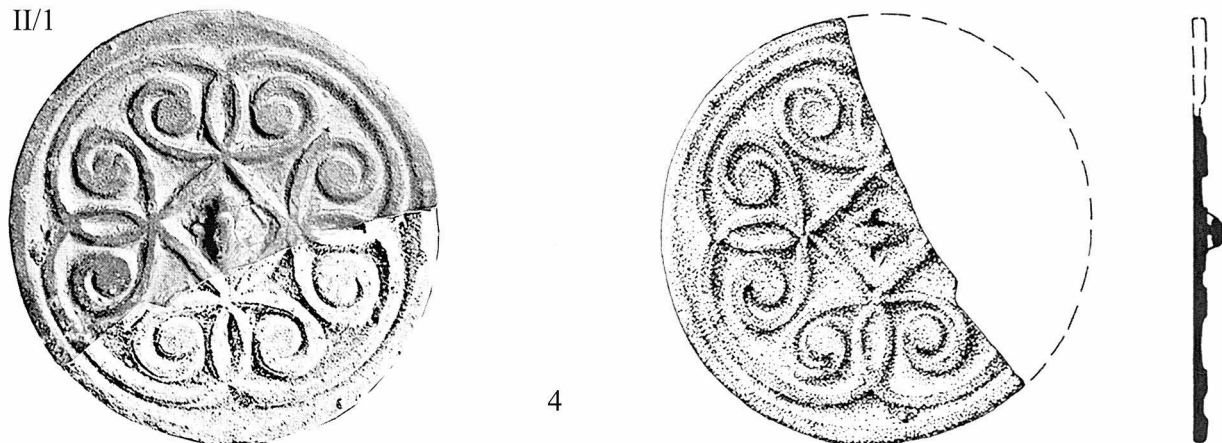
За украсата на огледалата от този тип е характерна розета с четири големи, кръстовидно разположени елипсовидни листа. За археоло-

¹¹ Носи името на областния център в Руската федерация, в района на който са открити няколко огледала от този тип.

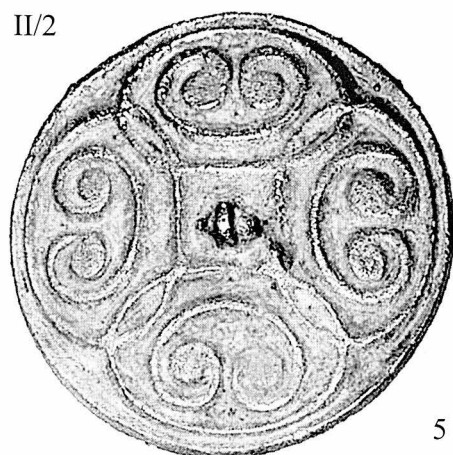
I/7

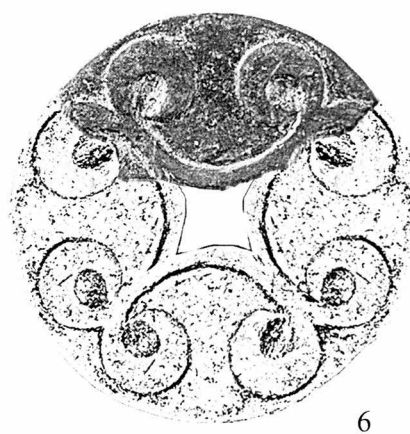
II/1

II/2

II/3

Обр. 4. Огледала от I тип Топола и II тип Дубовой: 1-3 - тип Топола, вариант 7, кат. I.7.1-I.7.3; 4 - тип Дубовой, вариант 1, кат. II.1.1; 5 - тип Дубовой, вариант 2, кат. II.1.2; 6 - тип Дубовой, вариант 3, кат. II.1.3 (по България и техните съседи 2004, 61, обр. 47; Бакушев 2009, рис. 7 2; <http://underground-history-su.com/>)

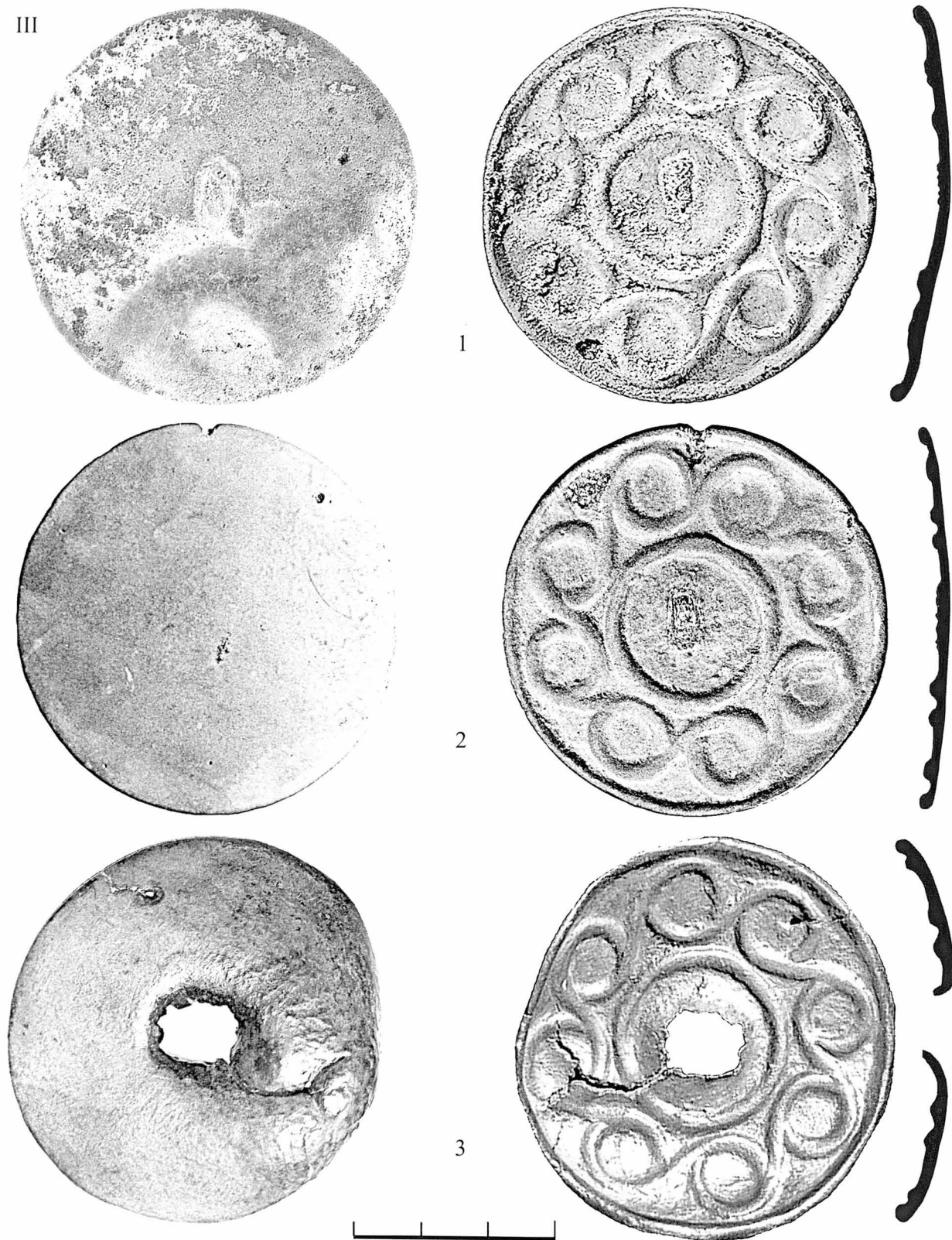
Fig. 4. Mirrors of Type I, Topol, and Type II, Dubovoj: Topola Type, Variant 7, Cat. I.7.1-I.7.3; 4 - Dubovoj type, Variant 1, Cat. II.1.1; 5 - Dubovoj type, Variant 2, Cat. II.1.2; 6 - Dubovoj type, Variant 3, Cat. II.1.3 (after България и техните съседи 2004, 61, обр. 47; Бакушев 2009, рис. 7 2; <http://underground-history-su.com/>)

гическата среда на намиране не разполагаме със сигурни данни. По тази причина, включването на типа в групата на старобългарските огледала носи известен риск, който ще бъде оправдан или отхвърлен от бъдещите находки.

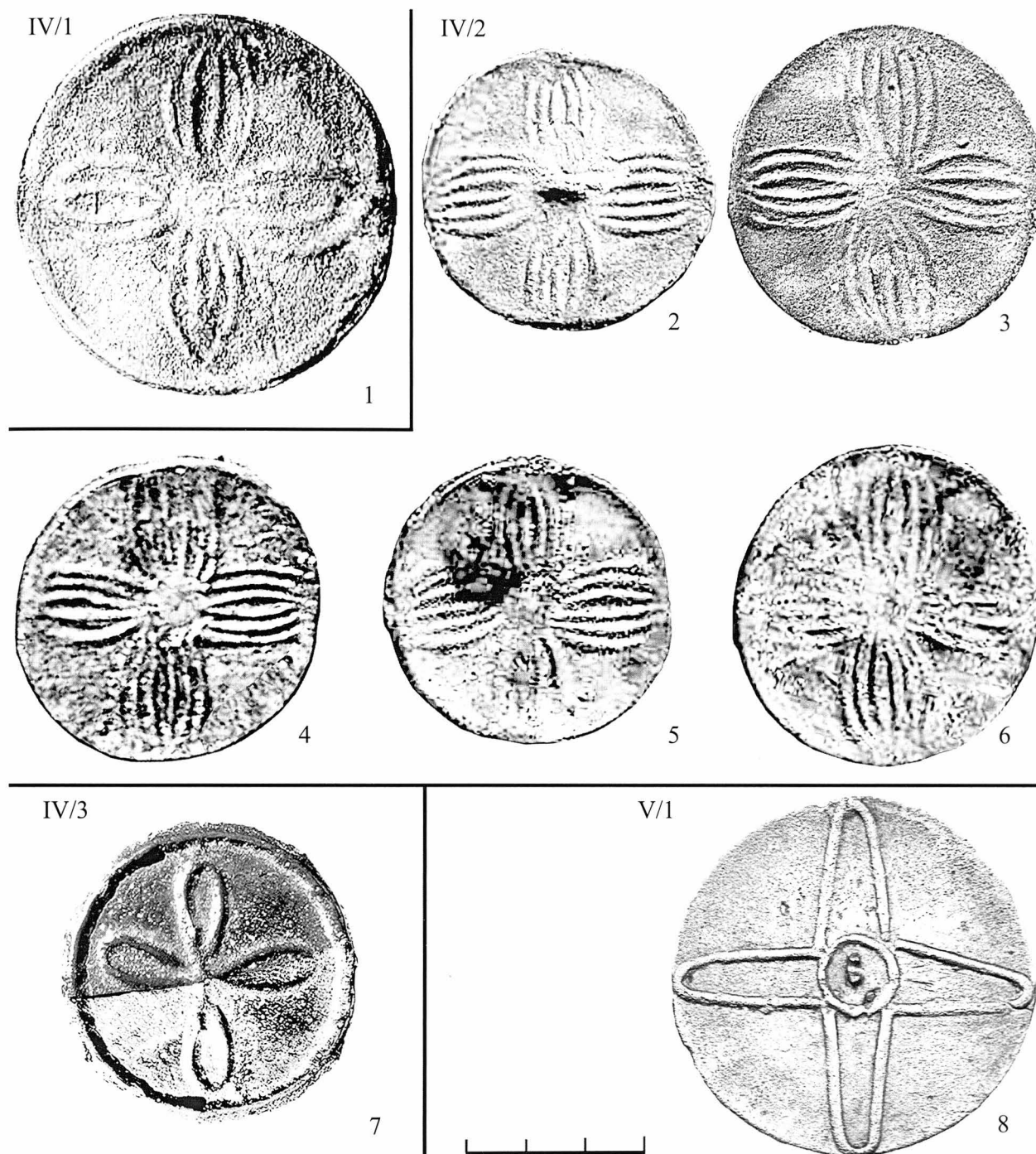
Вариант 1. Известен е един екземпляр.

IV.1.1. Огледало (обр. 6 1). Сплав. Лято с кръгла форма. Лицето е полирано. Гърбът е украсен с флорална розета с четири големи, кръстовидно разположени елипсовидни листа,

III

Обр. 5. Огледала от III тип Черна: 1-3- вариант 1, кат. III.1.1-III.1.3 (по Българите и техните съседи 2004, 42, обр. 17 4)
Fig 5. Mirrors of Type III, Cherna: 1-3 – Variant 1, Cat. III.1.1-III.1.3 (after Българите и техните съседи 2004, 42, обр. 17 4)

Обр. 6. Огледала от IV тип Краснодар и V тип Платонеști: 1 - тип Краснодар, вариант 1, кат. IV.1.1; 2-6 - тип Краснодар, вариант 2, кат. IV.2.1-IV.2.5; 7 - тип Краснодар, вариант 3, кат. IV.3.1; 8 - тип Платонеști, вариант 1, кат. V.1.1 (<http://domongol.org/viewtopic.php?f=83&t=16161>; <http://underground-history-su.com/viewtopic.php?f=652&t=354662>)

Fig. 6. Mirrors of Type IV, Krasnodar, and Type V, Platonești: 1 - Krasnodar Type, Variant 1, Cat. IV.1.1; 2-6 - Krasnodar Type, Variant 2, Cat. IV.2.1-IV.2.5; 7 - Krasnodar Type, Variant 3, Cat. IV.3.1; 8 - Platonești Type, Variant 1, Cat. V.1.1 (<http://domongol.org/viewtopic.php?f=83&t=16161>; <http://underground-history-su.com/viewtopic.php?f=652&t=354662>)

изпълнени с тънка двойна линия. Украсата е получена при леенето. В центъра на огледалото - следа от припоена полукръгла пластинка или петлик. Размери D 6,25 см; деб. 0,2 см. Открито в района на Краснодар (<http://domongol.org/>).

Вариант 2. Известни са 5 екземпляра

IV.2.1. Огледало (обр. 6 2). Като 1.1. Листата на розетата са изпълнени с тънки тройни линии. В центъра е припоена полукръгла пластинка. Размери: D 4,9 см; дебелина 0,2 см. Открито в района на Краснодар (<http://domongol.org/viewtopic.php?f=83&t=16161>).

IV.2.2. Огледало (обр. 6 3). Като 2.1. В цен-

търа на огледалото – следа от припоена полукръгла пластинка или петлик. Размери: D 5,32 см; деб. 0,2 см. Открито в района на Краснодар (<http://underground-history-su.com/>).

IV.2.3. Огледало (обр. 6 4). Като 2.1 и 2.2. Размери: D 5,00 см; деб. 0,2 см. Неизвестно местонамиране (<http://underground-history-su.com/>).

IV.2.4. Огледало (обр. 6 5). Като 2.1-2.3. Размери: D 4,8 см; деб. 0,2 см. Северен Кавказ (<http://underground-history-su.com/viewtopic.php?f=652&t=354662>).

IV.2.5. Огледало (обр. 6 6). Като 2.1-2.4. Размери D 5,2 см; деб. 0,2 см. Северен Кавказ (<http://underground-history-su.com/viewtopic.php?f=652&t=354662>).

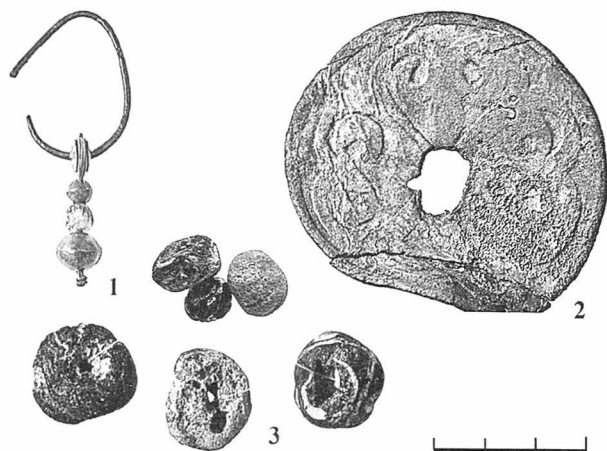
Вариант 3. Известен един екземпляр.

IV.3.1. Огледало (обр. 6 7). Лято. Бронзова сплав. Частично запазена кръгла форма. Полирано лице. Украсата върху гърба се възстановява като розета с четири големи, кръстовидно разположени елипсовидни листа, изпълнени с тънка единична линия. Начинът за окачване е неясен. Размери: D 4,85 см; деб. 0,2 см. Случайна находка от Североизточна България.

V. Тип Платонещи¹²

Според приетите за критерии белези попада в групата, а както ще видим по-нататък съответства и като географско положение, културна зона и археологическа среда. Най-вероятно украсата със силно геометризирана четирилистна розета е повлияна от тази на огледалата

¹² Носи името на село в Южна Румъния, край което е проучен старобългарски биритуален некропол (Gheorghe 1994).

Обр. 7. Инвентар от гроб 378 от некропола край Топола: 1 - обеца; 2 - огледало; 3 - мъниста. 1 - бронз, стъкло; 2 - бронзова сплав; 3 - стъкло (по Българите и техните съседи 2004, 38, обр. 16 1)

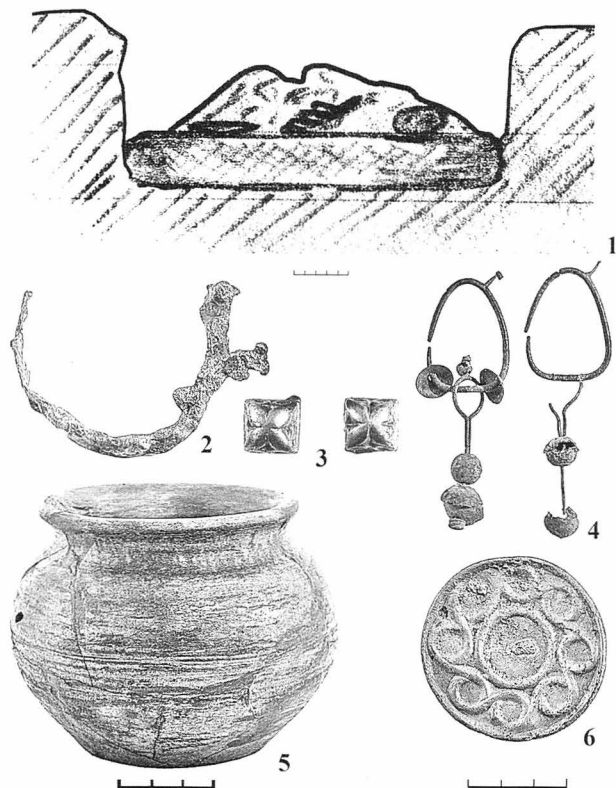
Fig. 7. Inventory of Grave No. 378 at Topola: 1 - earring; 2 - mirror; 3 - beads. 1 - bronze, glass; 2 - bronze alloy; 3 - glass (after Българите и техните съседи 2004, 38, обр. 16 1)

от типа Краснодар, чийто вариант 3 (обр. 6 7) се явява преходна форма между тях. Известен е само един екземпляр.

V.1. Огледало (обр. 6 8). Бронз. Лято, с кръгла форма. Лицето е полирано. Гърбът е украсен с четирилистна силно стилизирана розета със симетрично разположени листа около ограничен от релефна окръжност център. Украсата е получена при леенето. Окачвано е чрез счупен сега петлик в центъра. Размери: D 6,3 см; деб. 0,25 см. Открито в некропола край Платонещи (Gheorghe 1994).

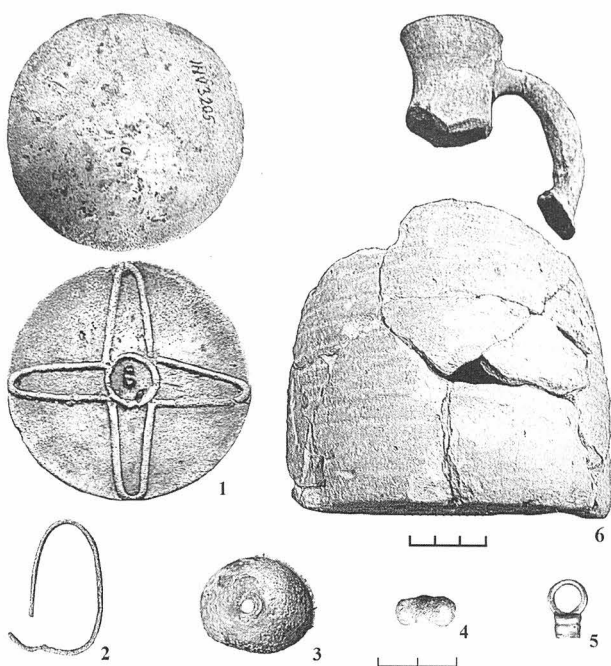
Археологическа среда на находките

Старобългарският биритуален некропол край Топола се намира в приморската част на Южна Добруджа, между градовете Каварна и Балчик (обр. 17 1). Проучени досега са 511 гроба, от тях 257 с трупополагане и 254 с трупои́згаряне (Дончева-Петкова, Даскалов и др. 2011, 379-381). Гроб № 378 е разкрит на дълбочина 20 см. Безурново трупои́згаряне в обикновена кръгла яма с диаметър 0,70 м и дълбочина око-

Обр. 8. Инвентар от гроб 3 от некропола край Черна: 1 - разрез на гроба; 2 - гривни; 3 - апликации от гривни; 4 - обеци; 5 - гърне; 6 - огледало. 2, 3 - сребро; 4 - бронз; 5 - глина; 6 - бронз с посребяване (Българите и техните съседи 2004, 42, обр. 17 1-4)

Fig. 8. Inventory of Grave No. 3 from the necropolis at Cherna: 1 - cross-section of the grave; 2 - bracelets; 3 - bracelet appliques; 4 - earrings; 5 - jar; 6 - mirror. 2, 3 - silver; 4 - bronze; 5 - pottery; 6 - gilded bronze (after Българите и техните съседи 2004, 42, обр. 17 1-4)

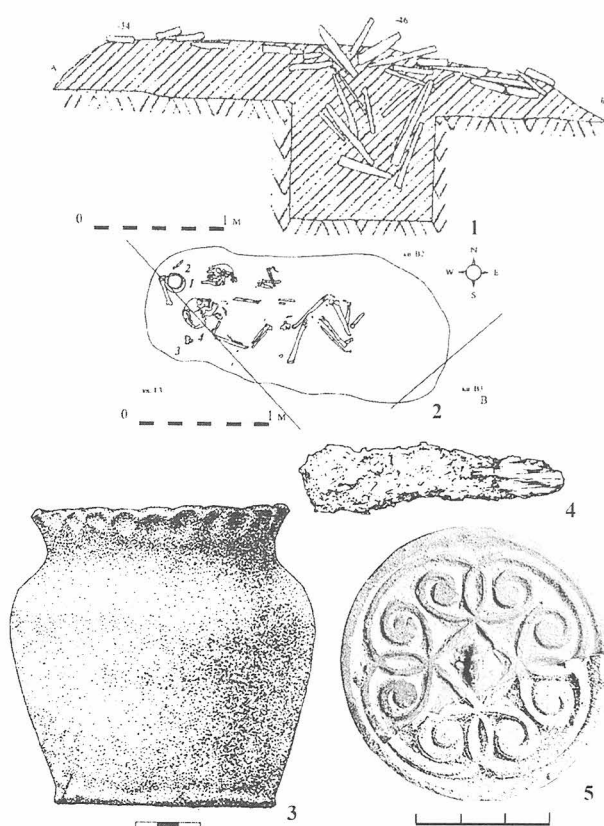

Обр. 9. Инвентар от гроб 70 от некропола край Платонещи: 1 - огледало; 2 - кръжило от обеца; 3 - звънец; 4 - мънисто; 5 - халка; 6 - стомна. 1-3, 5 - бронз; 4 - стъкло; 6 - глина

Fig. 9. Inventory of Grave No. 70 from the necropolis at Platonești: 1 - mirror; 2 - earring hoop; 3 - bell; 4 - bead; 5 - ring; 6 - jug. 1-3, 5 - bronze; 4 - glass; 6 - pottery

ло 1 м. В центъра на ямата, върху горелите кости е поставен камък. Под него, на североизток са намерени огледало (обр. 7 2), мъниста (обр. 7 3), обеца (обр. 7 1) и фрагмент от горяло дъно на стъклена чашка (ранновизантийска). Югозападно и отчасти под камъка е намерен напълно разложен съд от сиво-черна пречистена глина. Над камъка - фрагменти от глинена купа, животински кости и струпване на въглени. Погребана е жена¹³.

Село Дубовой се намира в долината на река Кундрючя, в долното течение на Северският Донец (обр. 17 4). В непосредствена близост до средновековно селище е открит единичен подмогил гроб с крепида от местни камъни. Размери на струпването 3,60 на 3,20 м (Бакушев 2009, 208-209, рис. 4-7). Гробната яма е запълнена с камъни. Върху главата на скелета лежи голяма плоча. Погребана е жена на 40-45 години (обр. 10 1-2). Ориентация запад-изток (с главата на запад). Над главата отляво е намерено изработено на ръка гърне от черна глина с пръстова украса по устието и загладена повърхност (обр. 10 3). До него е открит фрагмент от железен нож (обр. 10 4). Отляво на черепа е положена жертвена храна или чу-

Обр. 10. Инвентар от подмогил гроб край Дубовой: 1 - разрез на погребално съоръжение; 2 - план на гроба; 3 - гърне; 4 - нож; 5 - огледало. 3 - глина; 4 - желязо; 5 - сребърна сплав (по Бакушев 2009, рис. 4, 6, 7)

Fig. 10. Inventory of tumular grave at Dubovoj: 1 - cross-section of the burial structure; 2 - plan of the grave; 3 - jar; 4 - knife; 5 - mirror. 3 - pottery; 4 - iron; 5 - silver alloy (after Бакушев 2009, рис. 4, 6, 7)

чело на овца (глава, предни и задни крайници в анатомичен ред). Отдясно на черепа е намерено счупено наполовина огледало (обр. 10 5), с лежаща върху него кожена каишка с 4 дупки. С нейна помощ огледалото или се прикрепвало към дрехите, или тя е затваряла торбичката, в която е слагано самото огледало.

Биритуалният некропол край Черна се намира в Южна Добруджа, в средната част на долината на Суха река (обр. 17 2). Проучени са 21 гроба в западната част на некропола. От тях с трупополагане са 7, а с трупозгаряне - 14 гроба. От тях безурнови са 6, а урнови - 8 гроба (Василчин 1989, 198-202). Гроб 3 е разкрит на дълбочина 20 см (Василчин 1989, 205, 208, обр. 3). Безурнова кремация в символична камера с размери 0,40x0,40 м. На дъното е положена цяла антична тухла с размери 0,34 x 0,34 x 0,05 м, върху която са поставени изгорелите човешки кости (обр. 8 1). До тухлата е намерено малко гърне (обр. 8 5). Между костите са открити: посребрено огледало (обр. 8 6), железен нож, чифт бронзови обеци (обр. 8 4), чифт стопени

¹³ Информацията за гроб № 378 от некропола при Топола ни бе предоставена от покойната доц. Стефка Ангелова.

и прилепнали една за друга сребърни гривни (обр. 8 2) и принадлежащите им две кухи сребърни апликации с пирамидална форма (обр. 8 3) (Тотев, Пелевина 2002, 19-23).

Биритуалният некропол край Платонешти се намира в централната част на Южна Румъния (обр. 17 3). Проучени са 627 гроба, от тях 543 с трупозгряне и 93 с трупополагане. Гроб № 70 е безурнова кремация в кръгла яма с дълбочина 50 см и диаметър 30 см (Gheorghe 1994). Освен огледалото (обр. 9 1), между костите са открити: бронзово кръжило от беца (обр. 9 2), половинка от звънец (обр. 9 3), отчупена от по-голям предмет халка (обр. 9 5), стъклено мънисто (обр. 9 4) и по-голяма част от фрагментите на стомна с жълто-червен цвят и украса от релефни хоризонтални линии (обр. 9 6)¹⁴.

Всички открити в гробове огледала от Долния Дунав произхождат от безурнови кремации в биритуални некрополи. Дали в тази културна зона, огледалата от този тип са полагани при инхумации? Подмогилният гроб от Дубовой подсказва такава възможност. Косвено тя се потвърждава и от факта, че всички елементи

на положения заедно с огледалата гробен инвентар се откриват и в гробове с трупополагане от старобългарските некрополи. Общото между различните съоръжения, в които са извършени погребенията, са положените останки на жени и инвентар, включващ керамика и украшения. Видно спрямо степента на изгаряне е, че беците от Топола и Черна не са пребивавали на кладата както другите предмети (обр. 7 1; 8 4). Неясно засега е доколко това е характерна особеност на обряда.

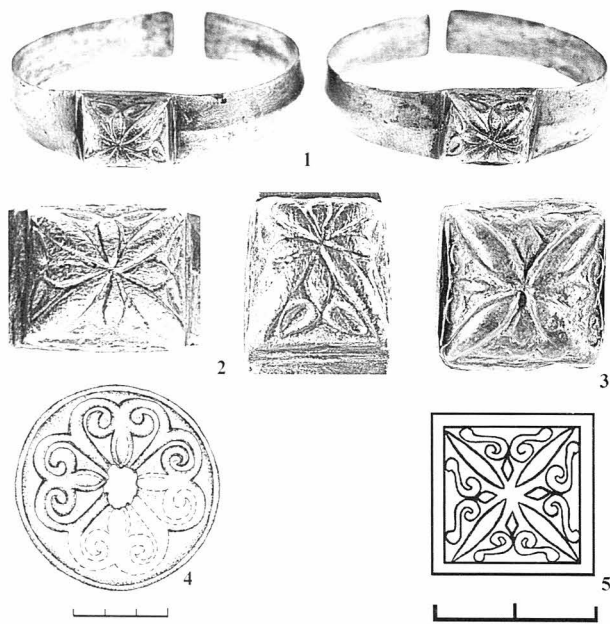
За археологическата среда на останалите „случайни“ находки няма сигурни сведения. Огледалото от „Надарево“ (обр. 2 3) е част от музейна откупка, включваща и елементи със сборен характер¹⁵. В случай, че действително е от производствения център, то не е синхронно на разкритите там археологически и производствени структури, а е използвано като суровина за преработка. Две от огледалата (от Разградско (обр. 3 5) и Шуменско (обр. 4 1)) носят видими следи от горене при висока температура. Възможно е те да са били част от гробен или жертвен инвентар.

Въпреки многобройните находки с неясна археологическа среда на намиране, има достатъчно данни, позволяващи огледалата от старобългарската група да бъдат използвани като хронологически и етнокултурни индикатори.

Географско разпространение

Голямата част от находките са концентрирани на територията на Североизточна България. В многобройните и добре проучени паметници от синхронните култури на дунавските номади не са известни подобни предмети. Напротив, в типичните за втория аварски каганат погребения, находки на огледала липсват. В класическата за Хазарския каганат Салтово-Маяцка култура огледалата с централно разположен петлик са известни основно от катакомбни некрополи, като масовата продукция е плод на развитие на по-стари алански (Иченская 1982; Плетнева 1989, 100-105) или северокавказки традиции (Ковалевская, Албегова и др. 2006; Албегова 2001, 83-96) и се различава значително от представителите на групата старобългарски огледала.

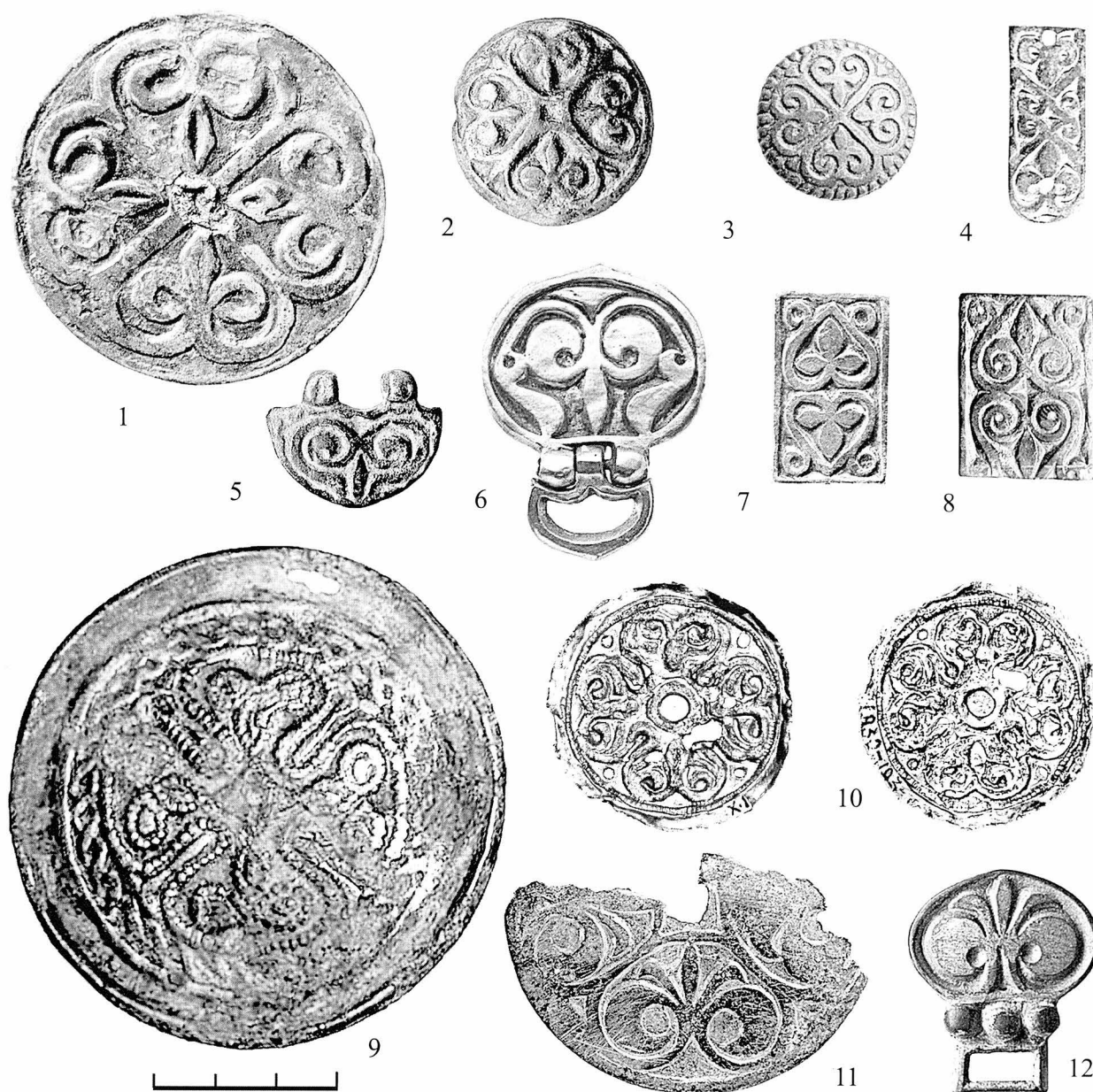
Най-вероятно през втората половина на VIII в. на територията на каганата се появява една, макар и малобройна група, украсени с лотоси огледала (Крым, Северо-Восточное Причер-

Обр. 11. Паралели на орнаменталната схема на огледала тип Топола: 1 - гривни; 2, 3 - апликации от гривни; 4 - рисунка на огледало от Топола; 5 - орнаментална схема на апликация от гривна. 1, 2 - гроб до с. Хърсово, Шуменско; 3, 5 - Североизточна България. 1-3 - сребро (Българите и техните съседи 2004, 43, обр. 18; Раиев 2008, 540, табл. LXXXVII 8)

Fig. 11. Parallels of the ornamental composition of mirrors of Topola type: 1 - bracelets; 2, 3 - bracelets appliqués; 4 - drawing of the mirror from Topola; 5 - ornamental composition of a bracelet. 1, 2 - grave at the village of Harsovo, Shumen region; 3, 5 - Northeast Bulgaria. 1-3 - silver (after Българите и техните съседи 2004, 43, обр. 18; Раиев 2008, 540, табл. LXXXVII 8)

¹⁵ В приписваните на металургичния център находки се срещат и такива от османския период. Благодарим на колежата Ангел Конаклиев от ИМ Търговище за оказаното съдействие и предоставената ни възможност за публикуване на огледалото.

Обр. 12. Орнаментални паралели на огледала тип Топола сред коланните детайли от типа Врп-Ерсеке: 1, 9, 11 -огледала; 2, 3, 5, 6, 12 - коланни апликации; 7, 8 - лицеви части на гайки; 4 - накрайник; 10 - апликация. 1, 2, 4, 5, 8, 11, 12 - Североизточна България; 3 - Украйна; 6, 7 - Врп, Албания; 10 - Малая Перещепина, Украйна. 1- 5, 8, 9, 11, 12 - бронз; 6, 7, 10 - злато (Werner 1989, Taf. 26, 19, 25; http://www.metmuseum.org/works_of_art/; Залеская, Львова, Маршак и др. 1997, 284. Кам. 16; <http://auction.violity.com/1806179>)

Fig. 12. Parallels of the ornamentation of Topola Type mirrors on belt fittings of Vrap-Erseke Type: 1, 9, 11 - mirrors; 2, 3, 5, 6, 12 - belt fittings; 7, 8 - front parts of loops; 4 - end-piece; 10 - appliqué. 1, 2, 4, 5, 8, 11, 12 - Northeast Bulgaria; 3 - Ukrain; 6, 7 - Vrap, Albania; 10 - Malaya Pereshchepina, Ukrain. 1- 5, 8, 9, 11, 12 - bronze; 6, 7, 10 - gold (after Werner 1989, Taf. 26, 19, 25; http://www.metmuseum.org/works_of_art/; Залеская, Львова, Маршак и др. 1997, 284. Кам. 16; <http://auction.violity.com/1806179>)

номорье 2003, 231, табл. 64 I; 236, табл. 69 I). Техните особености, украса и композиционни характеристики ги доближават до старобългарската група. Разликата е в растителните мотиви - лотоси¹⁶ и палмети¹⁷ и разположението им спрямо централното поле.

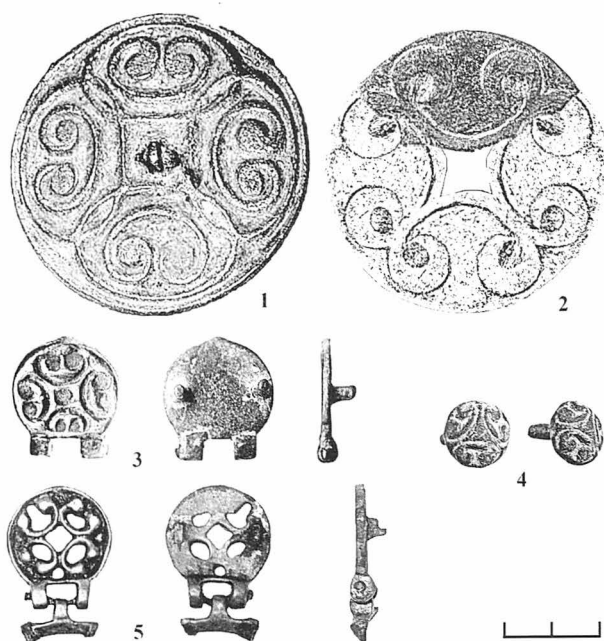
¹⁶ Нехарактерен мотив за долно-дунавския растително-зооморфен стил.

¹⁷ Специфични за огледалата от старобългарската група.

Засега единствените находки от групата старобългарски огледала, открити извън североизточната част на Балканския полуостров, произхождат от старата територия на Кубратова България - Прикубанието и долното течение на Северский Донец.

Датировка. Тя може да бъде прецизирана по два начина.

Анализ на затворените комплекси. Досега

Обр. 13. Орнаментални паралели на огледала тип Дубовой сред коланни детайли от долнодунавския растителен стил: 1, 2 - огледала; 3, 5 - шарнирни апликации; 4 - апликация. 1 - Южна Русия; 2 - Силистренско; 3-5 - Североизточна България. 1-4 - бронз; 5 - сребро

Fig. 13. Parallels of the ornamentation of Dubovoj Type mirrors on belt fittings: 1, 2 - mirrors; 3, 5 - hinged appliques; 4 - appliqué. 1 - South Russia; 2 - Silistra region; 3-5 - Northeast Bulgaria. 1-4 - bronze; 5 - silver

няма възприета относителна хронология на старобългарските некрополи (Даскалов 1995, 5-12; Даскалов 1997-99, 137-154), а определянето на различни хоризонти е извършено частично само за аристократическите гробове (Тотев, Пелевина 2010, 58-77; 2011, 32-52; 2011a: 174-179). Поради това, основна датировка на огледалата от групата е периода на съществуването на биритуалните некрополи (краят на VII - втората половина на IX в.). За конкретизирането и може да помогнат предмети от инвентара. Хронологически индикатор в гроб № 378 от Топола е обецата (обр. 7 1). Подобни украси от VIII в. са известни от територията на Подонието (Трубников 2013, 214-216, рис. 6 4-5) и Северен Кавказ (Jerusalimskaja 1996, Taf. XLV, Abb. 106, 108). В гроб № 3 от Черна хронологически маркери са сребърните гривни (обр. 8 2, 3) от датирания в първата половина на VIII в. тип Хърсово-Черна (Тотев, Пелевина 2002, 19-23), в чиято украса се повтарят композиционните схеми на огледалата от типа Топола (обр. 11 1-3, 5), както и чифт обеци (обр. 8 4), които принадлежат към един от най-характерните за старобългарските некрополи образци (Тотев, Пелевина 2002, 21-22). Кръжило от подобна обеца (обр. 9 2) може да

помогне и за уточняване датировката на гроб 70 (Платонещи), а откритата там половинка от звънец (обр. 9 3) има аналогии в комплекса от Геленовка (Rulikowski, 1880, 22-30). Наличните към момента типо-хронологически схеми на старобългарската керамика (Дончева 1977, Fiedler 1992) не дават основа за точно датиране на фрагментите от купа и кана от гр. 378, гърнето от гроб 3 и стомната от гроб 70. Съдът от Дубовой (обр. 10 3) е сходен с гърнета, открити в селища и гробове от края на VII-IX в. в Крим и Приазовието. Според И. А. Баранов направените на ръка съдове с украса от пръстови отпечатъци от раннобългарските селища в Крим се отнасят към втората половина на VII - първата половина на VIII в. (Баранов 1990, 89, рис. 6 3-5; 29; Baranov 1990, 29-30, Abb. 1, Taf. 1 1-14; 2).

Показателно е наличието във всеки един от гробовете на хронологически маркери, насочващи датировката им към първата половина - средата на VIII в. Те показват и синхронното използване на различните типове и варианти на огледалата от групата.

Стилов анализ. Методът е един от основните в изкуствознанието. В средновековната българска археология е прилаган твърде често, поради коментираното вече състояние на изследванията. В тази връзка, резултатите от него не бива да бъдат пренебрегвани, особено при работата със случайни находки.

Украсата на типа Топола и различните му варианти има преки аналогии в елементите, характерни за коланите от групата Врап (обр. 12 6, 7) и долно-дунавския растително-зооморфен стил (обр. 12 2, 4, 8, 12), произвеждани в края на VII и първата половина на VIII в. Близки аналози на украсата могат да бъдат открити и в серия шамповани апликации, срещани в комплекси с трупоизгаряне в Прикубанието и Северен Кавказ (http://vk.com/club9934843?z=photo-9934843_130431768%2Falbum-9934843_93401764).

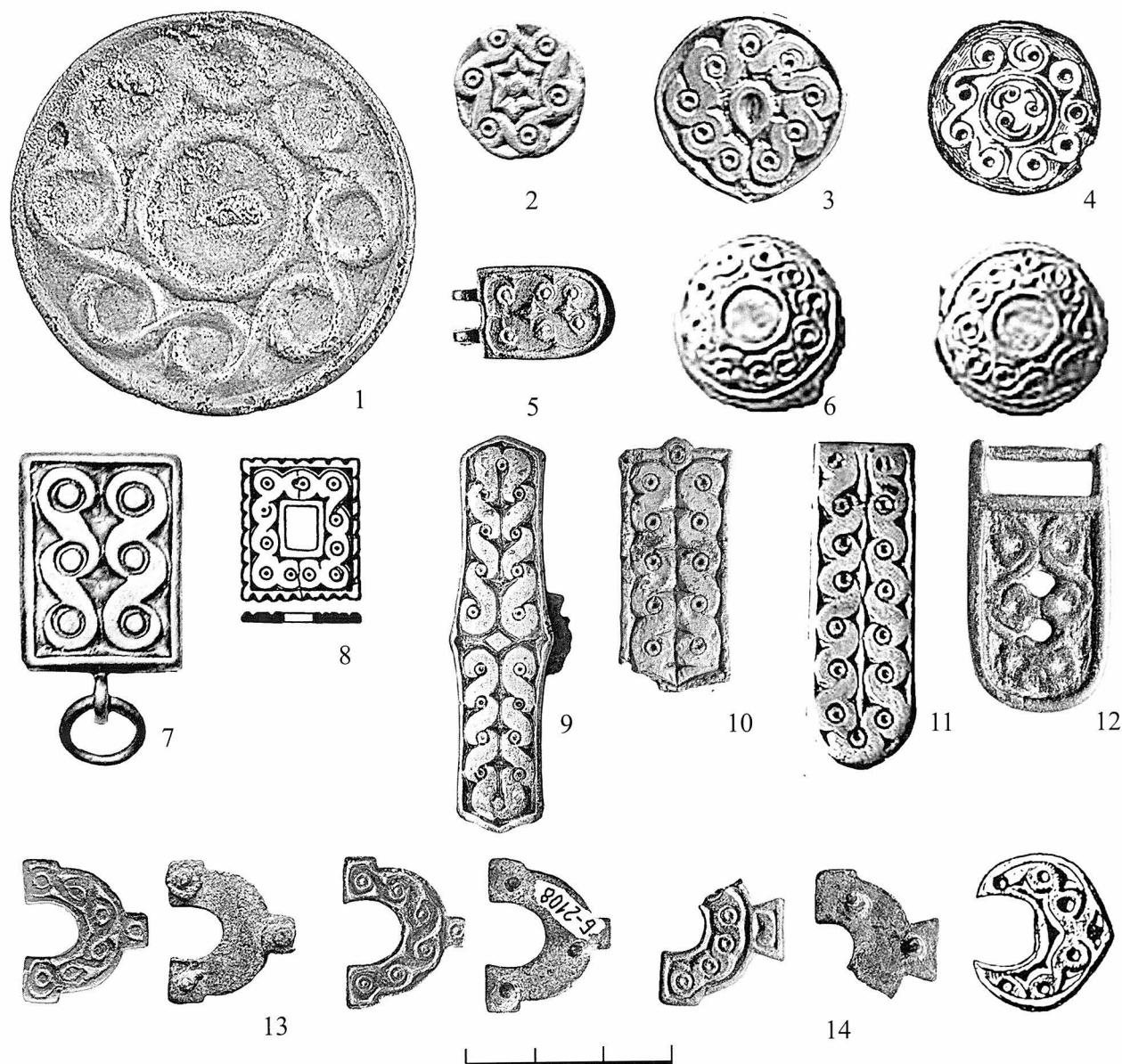
Подобни констатации важат и за украсата на огледалата от типа Дубовой (обр. 13). Композиционната му схема се среща в долно-дунавския растително-зооморфен стил, а неговите, завършващи с „топки“ листа намират преки паралели в старобългарските коланни апликации от групата Врап (обр. 13 3-5).

Украсата от реалистични или стилизирани четирилистни розети, характерна за типовете Краснодар и Платонещи се среща при част от прототипите на долно-дунавския растително-зооморфен стил, както и при синхронните му

коланни детайли от Северен Кавказ и Прикубанието (<http://domongol.org/viewtopic.php?f=55&t=16182>) (обр. 15).

Характерната за типа Черна декорация от „скачени кръгчета“ е стилизация на растителния мотив - виешо се стъбло със завити навътре ластари (обр. 14 12). Той има аналози сред

коланните детайли в съкровището от Ерсеке (обр. 14 7) и долно-дунавския растително-зооморфен стил (обр. 14 2, 3, 5, 8-11, 13), произведени в края на VII и първата половина на VIII в. Кръгли детайли от конска амуниция с подобна на огледалата от типа Черна украса са открити в някои алански комплекси

Обр. 14. Орнаментални паралели на огледала тип Черна сред коланните детайли от типа Вран-Ерсеке: 1 - огледало; 2, 3, 6 - апликации; 4 - фалера; 5 - плочка от тока; 7, 8 - гайки; 9, 10 - апликации „пропелери“; 11, 12 - накрайници; 13, 14 - фиксатори на дупки. 1 - гроб 3, Черна; 2, 5, 10, 12, 13 - Североизточна България; 3, 9, 11 - мог. 4, Кабиюк; 6 - Краснодар, Русия; 7 - Ерсеке, Албания; 8 - Преслав; 14 - Ески-Кермен, Крим. 1 - бронз с посребряване; 2, 5, 8, 12-14 - бронз; 3, 4, 7, 9, 11 - сребро; 10 - олово (Рашиев 2007, рис. 13; Плетнева 1989, 85, рис. 40; Даскалов, Тонкова 2010, обр. 11; Станилов 1994, обр. 3 6; Айбабин 1982, рис. 4 2; Catalogue of The Avar Treasure 1981, Lot. 173 c; http://vk.com/club_9934843?z=photo-9934843_130431768%2Falbum-9934843_93401764)

Fig. 14. Parallels of the ornamentation of Cherna Type mirrors on belt fittings of Vrap-Erseke Type: 1 - mirror; 2, 3, 6 - appliques; 4 - phalera; 5 - plate of belt buckle; 7, 8 - loops; 9, 10 - "propeller-appliques"; 11, 12 - end-pieces; 13, 14 - grommets. 1 - Grave No. 3, Cherna; 2, 5, 10, 12, 13 - Northeast Bulgaria; 3, 9, 11 - Tumulus 4, Kabiyuk; 6 - Krasnodar, Russia; 7 - Erseke, Albania; 8 - Preslav; 14 - Eski-Kermen, Crimea. 1 - silver-plated bronze; 2, 5, 8, 12-14 - bronze; 3, 4, 7, 9, 11 - silver; 10 - lead (after Рашиев 2007, рис. 13; Плетнева 1989, 85, рис. 40; Даскалов, Тонкова 2010, обр. 11; Станилов 1994, обр. 3 6; Айбабин 1982, рис. 4 2; Catalogue of The Avar Treasure 1981, Lot. 173 c; http://vk.com/club_9934843?z=photo-9934843_130431768%2Falbum-9934843_93401764)

(Плетнева 1989, 85, рис. 40) (обр. 14 4) и на територията на Прикубанието (http://vk.com/club9934843?z=photo-9934843_130431768%2Falbum9934843_93401764). При коланните елементи, характерните за огледалата от Черна „скачени кръгчета“ и растителните орнаменти от Топола, се срещат заедно в съкровището от Ерсек (Catalogue of The Avar Treasure 1981), което показва едновременно изработка и употреба на двата типа.

Много от елементите на долнодунавския растително-зооморфен стил не присъстват в украсата на старобългарската група огледала. Липсата на сцени и изобщо на животински или митични персонажи показва, че те са били чужди на семантиката, с която са натоварени огледалата. Ограниченията присъстват не само в орнаменталните решения, но и в композиционните схеми, като палметите и стилизираните кръгчета са представяни само в конкретни съчетания. Този консерватизъм показва, че елементите на декора са само външна проява на добре известен на притежателя си код.

Резултатите, получени от стилиовия анализ и анализът на археологическите комплекси съвпадат в рамките на края на VII или първата половина - средата на VIII в. Без достатъчно информация от затворени комплекси, данните от стилиовия анализ не позволяват изготвянето на сигурна вътрешна хронология на огледалата от старобългарската група, но се вижда развитие на орнамента при отделните варианти. Краят на производството им трябва да се търси във втората половина на VIII в. заедно с отмирането на растително-зооморфния стил в коланните украси.

Функционални характеристики на огледалата от Старобългарската група

Утилитарни функции. Под влияние на съхранените в аланския културен кръг късноантични традиции, на територията на Източна Европа огледалата са част от женски козметични комплекти. Често те включват нанизани на халка инструменти за почистване на уши (копоушки) и нокти. Такива комплекти са откривани в България, но през късноантичния период IV-VI в. (Стоева 2013, рис. 6, 10). В по-късно време подобни артефакти не са познати между „салтовските“ находки на Долния Дунав¹⁸.

Възможно е в редки случаи, старобългарските огледала са били използвани при из-

вършването на медицински интервенции.

Семантична натовареност

В различните култури с огледалото се асоциират и различни митологични представи. Те са изразени чрез формата, която е определена не само от функционална потребност, а е натоварена със символично значение. Защитно, а не просто естетическо значение има и декора. Огледалото във вид на диск, блестящо от едната страна и украсено от другата, символизиращо божеството - слънце, на което от древни времена са покланяли племена и цивилизации. (Токарев 1976, 39, 267). Подобни представи са характерни за народите на Изтока, особено в Сибир, Китай и Япония (Хазанов 1964, 96), където, огледалото не се използва единствено като предмет на тоалета. Окачено над главата на спящия си собственик, то играе ролята на

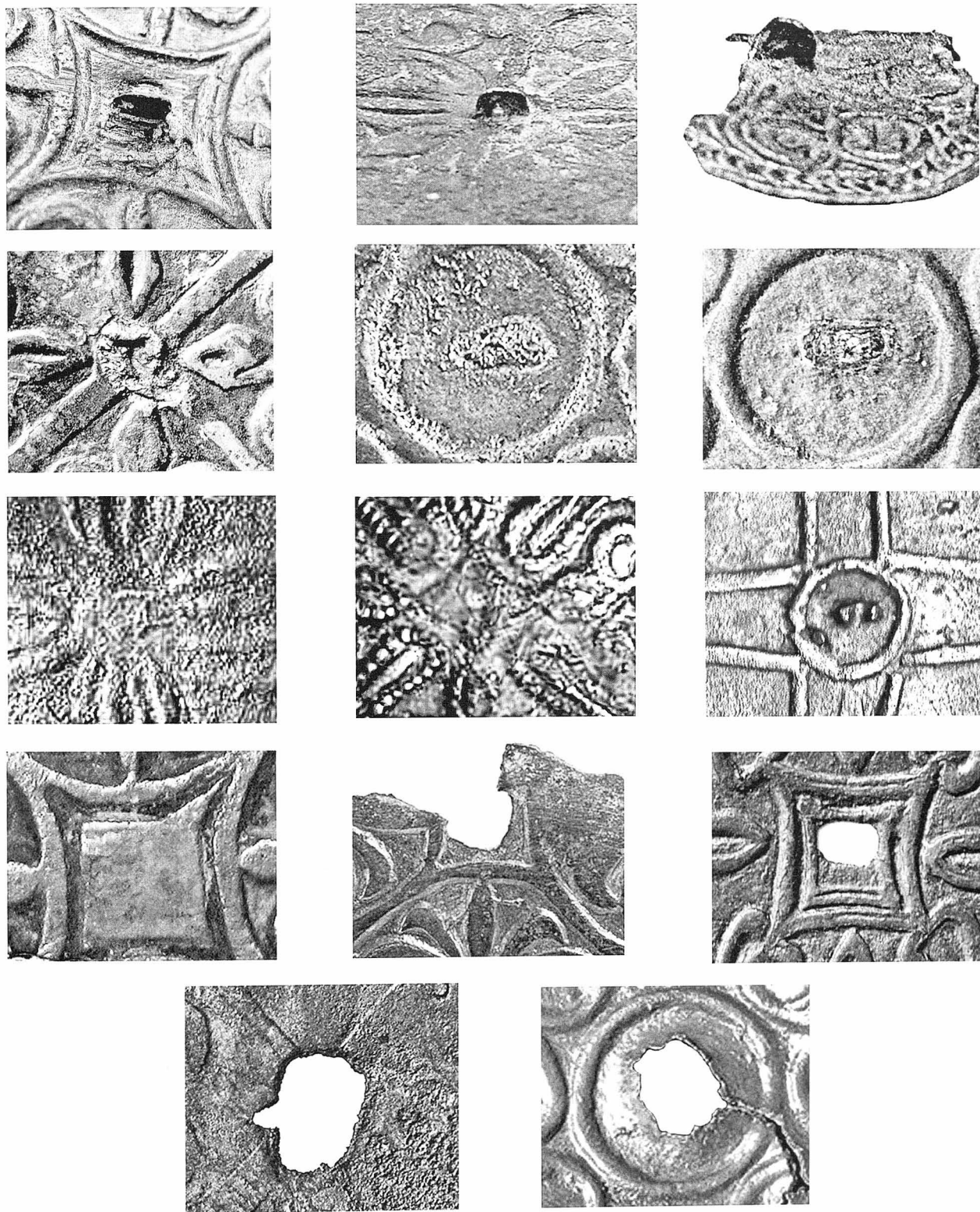
Обр. 15. Орнаментални паралели на огледала тип Краснодар сред коланните детайли: 1 - огледало; 2, 3 - апликации от гривни; 4 - тока; 5 - коланна гарнитура; 6, 7 - апликации от колан. 1 - Краснодар, Русия; 2 - Североизточна България; 3 - гр. 3, Черна; 4 - Скалистински некропол, Крим; 5 - не знам; 6 - Алтай; 7 - Карачаево-Черкесия, Русия. 1, 4, 6 - бронз; 2, 3 - сребро; 7 - сребро с позлата (Самашев, Ермолаева, Куц 2008, 105)

Fig. 15. Parallels of the ornamentation of Krasnodar Type mirrors on belt fittings: 1 - mirror; 2, 3 - bracelet appliques; 4 - belt; 5 - belt fittings; 6, 7 - belt appliques. 1 - Krasnodar, Russia; 2 - Northeast Bulgaria; 3 - Grave No. 3, Chernia; 4 - Skalistoe necropolis, Crimea; 6 - Altai; 7 - Karachevo-Cherkesiya, Russia. 1, 4, 6 - bronze; 2, 3 - silver; 7 - gilded silver (after Samashov, Ermolaeva, Kutz 2008, 105)

¹⁸ Изключение правят самостоятелно срещащите се пинцети (Тотев, Пелевина 2009, 44, рис. 2 5, 6), а имитациите на амулетикопоушки от къснономадския период са лишени от функционална стойност.

прогонващ злите духове апотропей. Предпазно значение е имало огледалото и за душите на мъртвите (Стратанович 1961, 67). То е важна ритуална принадлежност в сибирския шаманизъм: дава възможност да се виждат и гонят злите духове, да се гледа в бъдещето (Хазанов

1964, 91) и в миналото. Според вярванията на други народи в огледалата се въплъщавала душата на починалия (Литвинский 1964, 100). С това, вероятно, е свързан обичаят на сарматите, древните ферганци и тюрки да се повреждат огледалата, положени в гробове, което

Обр. 16. Технологични особености и начин на прикрепване
Fig. 16. Technological specifics and ways of attachment

символизира смъртта на човека (Хазанов 1964, 92; Литвинский 1978, 105). Често в подобни случаи втората половина на огледалото е оставала при жив роднина или съпруг, за да могат близките да се намерят в отвъдното. Практикувало се е и умишлено счупване на огледало с цел защита от поява душата на починалия между живите (Литвинский 1978, 108). С вярването, че огледалото осветява гроба, замествайки слънцето, се свързва полагането им в гробове на древните китайци (Литвинский 1978, 110). При погребенията на ранносредновековните алани на Кавказ и в Приднепровието по-голямата част от огледалата са откривани цели, част - счупени, а в редки случаи - само фрагменти (Иченская 1982, 152).

Досегашните наблюдения разкриват, че на територията на Балканите при погребенията са поставяни цели огледала, което явно е част от спецификите на обряда. Извън гробовете, цели са запазени 100% от огледалата тип Черна, а фрагментираните от типа Топола са над 50%. Колкото и да са непълни данните, с които разполагаме, показаните проценти едва ли са плод на случайност. Те имат връзка с тяхното символично и култово значение. Най-вероятно, огледалата от типа Топола са счупвани при някакъв

ритуал, вследствие на което губят основната си функционална стойност, но обогатяват символическото си значение, запазвайки култовата си натовареност. В гробовете с инхумация, вероятно, се полагат по-рядко, или не се полагат огледала. Основните типове огледала може да са продукт на различни ателиета, но не и знак за етническа или религиозна принадлежност. Те вероятно показват различна символика в една културна общност¹⁹.

Каква семантична натовареност носи декоративният мотив, съставен от четирите палмети, е трудно да се определи. Композиционният похват - кръстовидна фигура, съставена от палмети, произхожда от скитското време (Кызласов, Король 1990, 74). Тази фигура е вариант на основната композиция при растителната украса, произхождаща от дървото на живота. Мотивът е основно средство на организацията на митологичното пространство: горе - долу, дясно - ляво, небе - земя, мъжко - женско. Дървото на живота има различни форми на изобразяване. Една от тях е палметата, а други - ромб и сърцевидна фигура са свързани с

¹⁹ Неясно е, доколко подобна констатация може да бъде направена за паметниците от Приазовието и Прикубанието.

Обр. 17. Карта на разпространение на огледала от Старобългарската група
Fig. 17. Map of distribution of mirrors of the Old Bulgarian group

магията на плодородието (Кызласов, Король 1990, 74). Основните детайли на орнамента в подобна, или разгъната композиция, са характерни за традиционната култура на повечето номадски племена. Известни под името кошкар муйъз (овчи рога), те са символ на богатство и процъфтяване. Четирите, разположени на кръст черепи на овни, са устойчив символ при ритуала за благоденствие „на бялата пътека“, извършван в началото на източната нова година²⁰. В силно стилизирания растителен повлек на типа Черна, символично значение има числото осем. Осемте „скачени кръгчета“ напомнят семантично осемте лъча и полуперлите, характерни за огледалата от китайските династии Хан и Суй. Осем са „спиците“ при използваните като амулети от членовете на старобългарската аристокрация златни колелца, наподобяващи будисткия символ „колелото на съдбата (Дхарма)“. Числото 8 - „ва“ се смята за щастливо число в Китай, означава целокупността, всички възможности в проявен вид, късмет. Счита се за основа на световния ред. Осем са ветровете и страните на света, заедно с междинните посоки. Символиката му свързва квадрата (земята) и кръга (небесния купол). При будистите осем е пълнотата, съвкупността от всички възможности. Осем планети се въртят около Слънцето, а осемте триграми и двойки противоположности, подредени в кръг, символизират времето и пространството (Влайков 2003, 174-175).

Технологични особености

Основна техника при изработката на огледалата е леенето. Досега не са открити калъпи или части от тях, но е вероятно е имало каменни такива. Основен похват е репродуцирането в леярска пръст. Леярските форми са изработвани чрез отпечатване на оригинала. Този метод значително улеснявал производството. Повечето отливки се отличават с добро качество, но въпреки това за подчертаване на украсата е извършвана дообработка с резец и понякога със свредел. Огледалната повърхност е постигана чрез шлайфане и полиране с различни видове абразиви. Повечето от огледалата са били калайдисани. По този начин се е постигал визуален ефект имитиращ сребро или характерния за продукцията на много от развитите производствени центрове – бял (огледален) бронз. Огледалата от Топола²¹ и Дубовой

са изработени от бели или сребърни сплави, а огледалото от Черна е с много дебело посребряване. Подобни екземпляри липсват между многобройните случайни находки. Може да се направи извод, че в гробовете са полагани голям процент луксозни огледала. В тях са погребвани представители на аристокрацията, но огледалата са използвани и от обикновеното население.

Основен недостатък при производството на групата старобългарски огледала е неумението на майстора да отлее петлика в центъра на огледалото (обр. 16). След окончателната му изработка (дооформяне на украсата и полиране) върху централната част на гърба е припояван петлик с малък отвор, или заменяща го полукръгла пластинка. Малкият размер прави слабо вероятно нейното ефективно използване.

Място в традиционния костюм

Технологичните особености показват, че повечето огледала от старобългарската група са носени в кесия, калъф или чантичка. Тяхното място в облеклото е неизвестно, но най-вероятно са окачвани към колана, или са висели на шията. При стационарно положение е възможно съхранението им в кутия или провесването им. Вероятно притежанието или спецификите при носенето на огледалата са били етнокултурен, религиозен, възрастов или социален индикатор.

Произход на модата

Находките от старобългарската група са първите огледала с растителен орнамент, появили се на територията на средновековна Европа. Сложният им декор и симетрични композиции правят силно впечатление в сравнение със схематичната и небрежно изпълнена геометрична украса на другите типове от този период. Появата им, вероятно, не е самобитно локално явление, а следва да бъде търсена връзка с утвърдени традиции, производствени центрове и цивилизации в района на Кавказ, Централна Азия или Северен Китай. Много белези на старобългарската групата ги сближават с украсата на огледалата от Поднебесната Империя. Такива са релефният ръб, ограждащ огледалото, поясет с украса „рибна кост“ или „плетеница“, четириделната композиция, ограниченото правоъгълно поле в центъра. Китайски първообрази лежат в основата на украсата и композицията на салтовските огледала с типичните за

²⁰ Благодарим за предоставените сведения на Сергей Ханов.

²¹ Според визуално извършеното от реставратора определение то е изработено от оловна сплав. Направата на огледала от олово е крайно непрактична поради специфичните физико-химически свойства на метала. Най-вероятно металът, от който е отлято

огледалото от Топола, е така нареченият бял бронз, от който през VIII в. са произвеждани голяма част от кавказките огледала. За състава на тази сплав е характерно присъствието на голямо количество олово от 2 до 40%, или калай - от 12 до 38%.

династия Танг лотоси (Иченская 1982, рис. 2 2, 3; Плетнева 1989, рис. 52 56, 168). Доколко такава констатация е възможна и за огледалата от стробългарската група, е трудно да се каже. Освен с долно-дунавския растителен стил, огледалата от групата имат сходство и с неговия кавказки вариант, а като първообрази на украсата ѝ най-близко стоят предмети от тюркско-согдийския стил на групата Малая Перещепина и синхронните ѝ Прикубански комплекси

(Тотев, Пелевина 2005, 91, рис. 9) (обр. 12 10). Тази връзка, както и фактът, че на територията на Балканите огледалата от старобългарската група нямат свои прототипи, разкриват произхода на една традиция, донесена от територията на Старата Велика България традиция.

Предвид появата на старобългарската група огледала в края на VII - началото на VIII в., най-вероятна е нейната пряка връзка с преселението на Аспаруховите българи на Дунав.

Цитирана литература:

Айбабин 1982: А. И. Айбабин. Погребения конца VII - первой половины VIII вв. в Крыму. - В: Древности эпохи переселения народов. Москва, 1982, 165-192.

Албегова 2001: З. Х. Албегова. Палеосоциология аланской религии VII-IX вв. - Российская археология, 2, 2001, 83-96.

Бакушев 2009: М. А. Бакушев. Поселение и могильник Дубовое на реке Кундリュчей. - Археологические записки, 6. Ростов-на-Дону, 2009, 206-210.

Балабанов 2010: Т. Балабанов. Отново за готите и епископския център от IV-V в. до с. Хан Крум, Шуменско. - В: Великотърновският университет "Св. Св. Кирил и Методий" и българската археология, 1, Велико Търново, 2010, 349-362.

Баранов 1990: И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990.

Българите и техните съседи 2004: Българите и техните съседи през V-X век. Каталог на изложба. Варна, 2004.

Василчин 1989: И. Василчин. Двубреден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1. София, 1989, 198-213.

Влайков 2003: С. Влайков. Книга на символите. Велико Търново, 2003.

Даскалов 1995: Племето севери в Североизточна България и Украйна. Автореферат. София, 1995.

Даскалов 1997-99: М. Даскалов. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. - В: Сб. Добруджа, 14-16, 1997-99, 137-154.

Даскалов, Тонкова 2010: М. Даскалов, М. Тонкова. Ранносредновековен колективен гроб със сребърни коланни гарнитури от Гледачево, Радневско. - Археология, 3-4, 2010, 78-102.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI - края на X в.). София, 1977.

Дончева-Петкова, Даскалов и др. 2011: Л. Дон-

чева-Петкова, М. Даскалов, Т. Димов, Ч. Лалов, М. Христова, М. Попова, К. Клисуранов, К. Апостолов. Проучвания на биритуалния некропол при с. Топола, Добричко. - Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, 379-381.

Залеская, Львова, Маршак и др. 1997: В. Н. Залеская, З. А. Львова, Б. И. Маршак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997.

Иченская 1982: О. В. Иченская. Орнаментация зеркал Салтовского могильника. - В: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1982.

Коматарова-Балинова 2014: Е. Коматарова-Балинова. Аспаруховите българи и северите - археологически срещи исторически свидетелства. В: Юбилеен сборник в чест на проф. Ст. Станилов (под печат).

Ковалевская 1979: В. Б. Ковалевская. Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки. - САИ, Е1-2, Москва, 1979.

Ковалевская, Албегова и др. 2006: В. Б. Ковалевская, З. Х. Албегова, А. В. Пьянков, А. Н. Евсюков. Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. - Археология и геоинформатика. Вып. 3. Москва, 2006.

Крым, Северо-Восточное Причерноморье 2003: Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV-XIII века. / Серия: Археология. Москва, 2003.

Кызласов, Король 1990: Л. Р. Кызласов, Г. Г. Король. Декоративное искусство средневековых хакасов. Москва, 1990.

Литвинский 1964: Б. А. Литвинский. Зеркало в верованиях древних ферганцев. - Советская этнография, 1964, 3, 97-104.

Литвинский 1978: Б. А. Литвинский. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы (Археологические и этнографические материалы по исто-

рии культуры и религии Средней Азии). - В: Могильники западной Ферганы, 4. Москва, 1978.

Плетнева 1989: С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989.

Рашев 2007: Р. Рашев. Праболгары на юго-западной окраине евразийской степи. - В: Средневековая археология евразийских степей. Т. I. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. Серия "Археология евразийских степей". 1. Казань, 2007, 104-117.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.

Самашев, Ермолаева, Куш 2008: З. Самашев, А. Ермолаева, Г. Куш. Древние сокровища Казахского Алтая. Алматы, 2008.

Станилов 1994: Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, с. 177-190.

Стоева 2013: К. Стоева. Гробна находка от времето на Великото преселение на народите от раннохристиянска църква № 1 в аула до с. Хан Крум, община Велики Преслав. - Преслав, 7, 2013, 354-369.

Стратанович 1961: Г. Г. Стратанович. Китайские бронзовые зеркала: их типы, орнаментация и использование. - В: Восточно-азиатский этнографический сборник. Вып. 2. Москва, 1961, 47-78.

Токарев 1976: С. А. Токарев. Религия в истории народов мира. Москва, 1976.

Тотев, Пелевина 2002: Б. Тотев, О. Пелевина. Сребърните накити от гроб № 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. - Acta musei Varnaensis, 3-2, 2002, 19-23.

Тотев, Пелевина 2005: Б. Тотев, О. Пелевина. Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. - В: Античная древность и средние века, 36. Екатеринбург, 2005, 85-82

Тотев, Пелевина 2009: Б. Тотев, О. Пелевина. Археологически данни за контакти на населението от Хазарския каганат и Дунавските българи. - В: Степи Европы в эпоху средневековья, 7. Хазарское время. Донецк, 2009, 43-60.

Тотев, Пелевина 2010: Б. Тотев, О. Пелевина. „Находките” от Велино и Златари и аристократическите гробове на дунавските българи» съвместно с Б. То-

тев/Добрич - В: Археология, 3-4, 2010, 58-77.

Тотев, Пелевина 2011: Б. Тотев, О. Пелевина. Съкровището от Врап и елитарната култура на дунавските българи”. - Археология, 2, 2011, 32-52.

Тотев, Пелевина 2011а: Б. Тотев, О. Пелевина. Съкровище из Малой Перещепины и элитарная култура болгар Нижнего Дуная» съвместно с Б. Тотев/Добрич - В: Археология евразийских степей. Вып. 13. Казань, 2011, 174-179.

Тотев, Пелевина 2014: Б. Тотев, О. Пелевина. Старобългарски коланни детайли със зооморфна украса. - В: Средновековният човек и неговият свят (Сборник в чест на 70 годишния юбилей на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов). В. Търново, 2014 (под печат).

Трубников 2013: В. В. Трубников. Новый грунтовый могильник VIII-IX вв. В низовьях Северского Донца. - В: Хазарские древности. Аксай, 2013, 210-226.

Хазанов 1964: А. М. Хазанов. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. - Советская Этнография, 1964, № 3, 89-96.

Baranov 1990: I. A. Baranov. Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur in der Krim. - In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Varia archaeologica Nungarica. III. Budapest, 1990, 23-43.

Catalogue of The Avar Treasure 1981: Catalogue of The Avar Treasure. Sothrbay Parke Bernet & CO. London, 1981.

Diaconu, Vilceanu 1972: P. Diaconu, D. Vilceanu. Păciul lui Soare. Cetatea bizantină. 1. București, 1972.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Bonn, 1992.

Gheorghe 1994: M. Gheorghe. Platonești, archeological report on 1993. - Cronica Cercetărilor Arheologice, CIMEC. București, 1994.

Ierusalimskaja 1996: A. Ierusalimskaja. Gräber der Moščevoj baka. München, 1996

Rulikowski 1880: E. Rulikowski. Mogiła w Helenówce w powiecie Wasylkowskim na Ukrainie w roku 1879 zbadana // ZWAK. IV. Kraków, 1880, 22-30.

Ștefan et al. 1967: G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa. Dinogetia 1. Așezarea feudală timpurie de la Biserița-Garvăn. București, 1967.

Werner 1989: J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. - In: Studien zur Archäologie der Awaren. 2. Wien, 1989, 7-104.

Old Bulgarian mirrors from the North and West Black Sea region (Abstract)

Boyan Totev, Olga Pelevina

The present study is dedicated to the mirrors with floral decoration from the Old Bulgarian Period. They are set apart as an individual group because of their shape, material, working surface, technique of manufacture, manner of hanging, and size. Typical of the group is the back side, decorated with a symmetrical composition of elements of the Lower Danube floral-animal style, made by casting. The name of the group, Old Bulgarian mirrors, reflects the cultural milieu and the archaeological context of most finds, and the types are named after the geographical location of the archaeological complexes.

Topola type of mirrors. They are named after a village in Northeast Bulgaria, where a mirror, decorated with four opposite palmettes with their tips turned to the centre, was found in a biritual necropolis (cremation grave No. 378). Fourteen entirely or partially preserved mirrors are known of this type with seven variants.

Dubovoj type of mirrors. They are named after a village in the Azov Sea area, where a tumular grave was excavated, containing a fragmentary mirror. Its decoration consists of four symmetrical arched tendrils with solid volutes at their ends. Three variants are distinguished.

Cherna type of mirrors. They are named after a village in Northeast Bulgaria, where a mirror was discovered in a partially investigated Old Bulgarian necropolis (cremation grave No. 3). Typical of its cast decoration is the ornament of eight "linked circles", inscribed in two concentric relief circles. The spiral-like ornament is an original rendering of the twisting tendril. So far, three mirrors of one variant are known.

Krasnodar type of mirrors. They are named after a regional centre in the Russian Federation, in the surroundings of which six mirrors of this type were discovered. They are decorated with a large floral, cross-like rosette of four large, ellipsoid leaves. The type has three variants.

Platonești type of mirrors. The type is named after a village in South Romania, where a mirror,

decorated with highly stylized four-leaf rosette, was discovered in cremation grave No. 70 in Old Bulgarian biritual necropolis. Most probably, the decoration was influenced by Krasnodar type – its Variant 3 is the transitional shape to Platonești type, which is known in only one variant.

Large portion of all finds are concentrated in present-day Northeast Bulgaria. At present, the only finds of Old Bulgarian mirrors, discovered beyond the northeastern territories of the Balkan Peninsula, come from the old territory of Khan Kubrat's Bulgaria – the Kuban area and the lower reaches of Seversky Donets.

The date of the mirrors of the Old Bulgarian group is specified by analyzing the archaeological contexts and the chronological indicators of the accompanying inventory in graves from the late 7th to the second half of the 8th c. The date is supported by the evidence, gained from the stylistic analysis that relates this group of mirrors with the decoration of the belt fittings of the Vrap group and the Lower Danube floral-animal style. However, many of their elements are absent in the decoration of the mirrors of the Old Bulgarian group. The absence of scenes and of animal and mythical figures as a whole indicates that such images were not part of the semantics, invested in the mirrors. There are limitations not only in the ornamental solutions, but also in the compositions, where palmettes and "linked circles" appear only in specific combinations. This conservatism indicates that the decorative elements are only external manifestations of a semantic code that was well known to the mirror's owner. The cross-like figure of four palmettes is a version of the main composition of floral ornaments that originated from the tree of life. Possibly, the palmettes on the Topola type of mirrors represented the motif "sheep's horns" that was well known among nomadic people and symbolized wealth and prosperity. Four rams' skulls, shaping a cross, are a traditional symbol of the prosperity ritual of the "white path", performed in the beginning of the Eastern New Year. The highly

stylized tendril on the Cherna type of mirrors has the symbolic meaning of the number eight. The eight "linked circles" hint at the semantics of the eight rays and the half-pearls, typical of mirrors of the Han and Sui dynasties. There are eight spokes on the golden wheels, used as amulets by the Old Bulgarian aristocracy and resembling the Buddhist symbol of "Dharma, the wheel of fortune". The number eight (*bā*) is considered lucky in China and has the meaning of wholeness, all realized possibilities, and luck. It is considered the base of the world order. Its symbolics connects the square (the Earth) with the circle (the Celestial Dome). Eight planets revolve around the Sun, and the eight trigrams and the pairs of opposites, arranged in a circle, symbolize time and space.

All mirrors were found in female graves, indicating that, along with their ritual functions, they were used as an item that was related to the female toilet and cosmetics.

The finds of the Old Bulgarian group are the earliest mirrors with floral decoration to appear on the territory of Medieval Europe. Their complex decoration and the symmetrical compositions are notable against the background of the schematic and carelessly executed geometric decoration of other contemporary types. Probably, their appear-

ance was not an original and local phenomenon, but one should look for connections with the established traditions and the manufacturing centers of the civilizations of Caucasus, Central Asia and North China. Some features of the Old Bulgarian group bring them closer to the decoration of the mirrors in the Celestial Empire. Chinese prototypes provided the base for the ornamental composition of "Saltovo" mirrors with lotuses that were typical of Tang Dynasty. It is difficult to say whether such a conclusion would be possible for the mirrors of the Old Bulgarian group. In addition to the Lower Danube floral style, the mirrors of the group are also related to its Caucasian variant, and the closest parallels and prototypes of the decoration are the artifacts of the Turco-Sogdian style of the Malaya Pereshchepina group and the contemporary Kuban complexes. This connection, along with the absence of Balkan prototypes of the Old Bulgarian mirrors, reveals the origins of a tradition that was brought from the territory of Old Great Bulgaria.

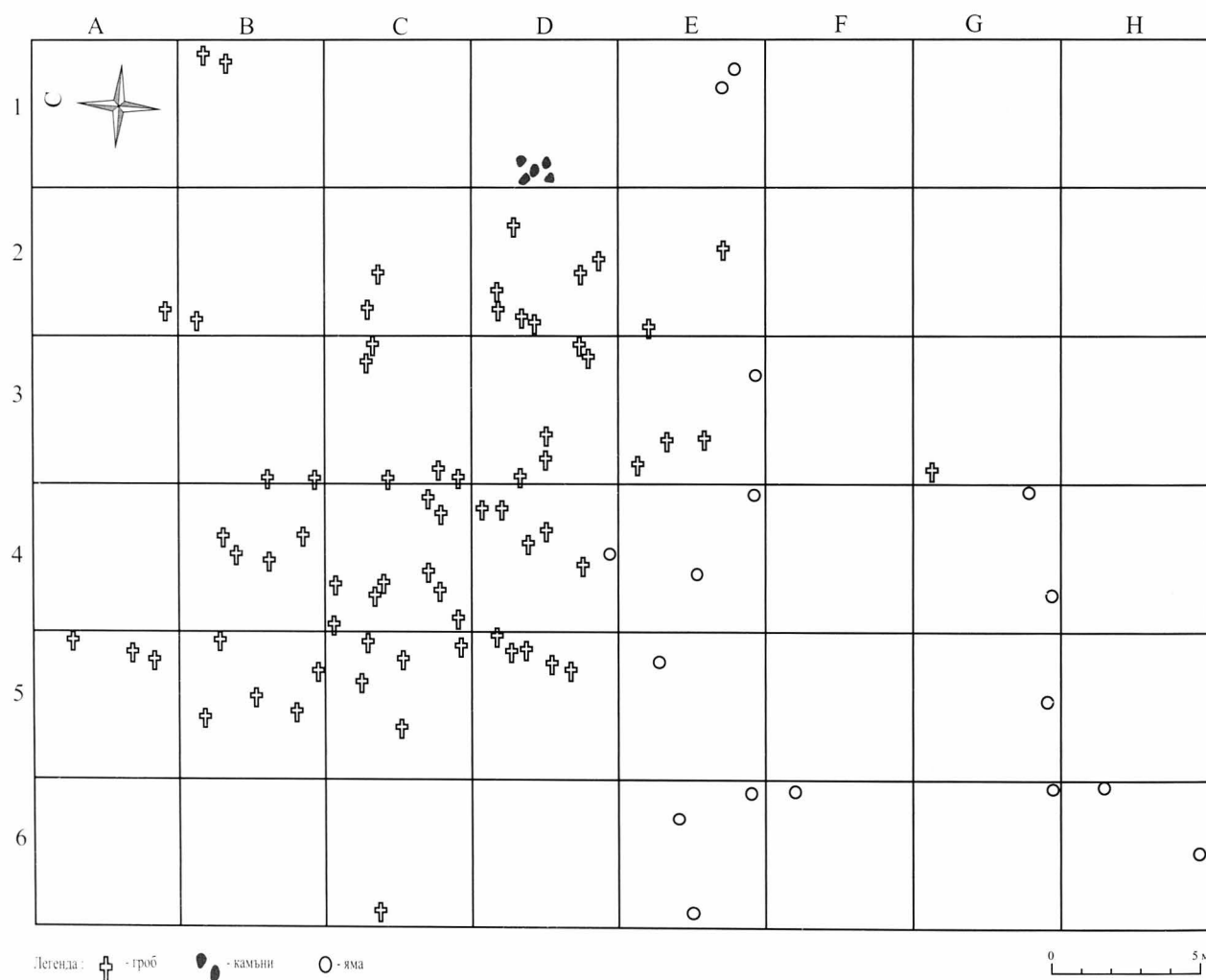
Having in mind the appearance of the Old Bulgarian group of mirrors in the late 7th - early 8th c., it seems very probable to relate them directly to the migration of Asparuh's Bulgarians to the Danube.

Средновековни обредни ями от Седлари, Момчилградско

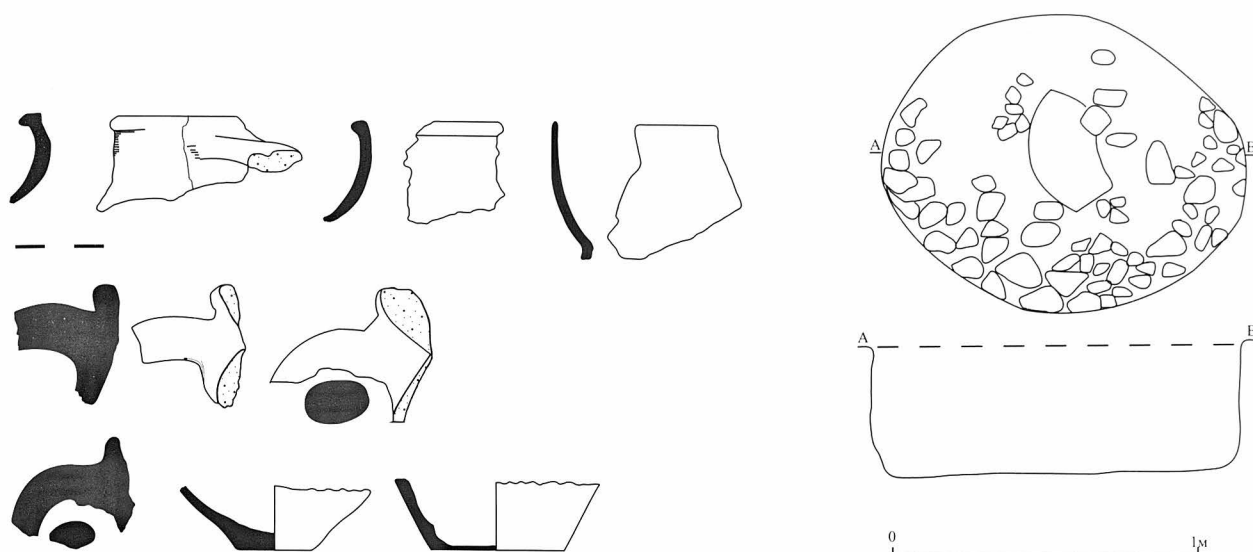
Катя Меламед

Темата за ямните светилища е широко дискутирана в българската академична литература през последните двадесетина години. В нея са включени изследователи на праисторията. През 1991 г. обобщение на известния дотогава материал от края на II-I хилядолетие пр. Хр. прави Р. Георгиева (Георгиева 1991). В началото на работата си се спира и на въпроса за терминологията. Приема “обредни ями” като

определение на група археологически паметници, означени като “жертвени”, “култови” или “ритуални” ями в съответните публикации (Георгиева 1991, 1). Вече безспорно - или почти безспорно, е постигнато съгласие, че ямни светилища съществуват и са обслужвани през бронзовата (Стефанова 2013, с библиография) и желязната епоха (Тонкова 2006; Нехризов 2008). Обикновено са устройвани около изво-

Обр. 1 Седлари. План на средновековния некропол и ямите в периферията му. Разкопки през 80-те години на XX в.
Fig. 1. Sedlari. Plan of the medieval necropolis and the pits in its periphery (excavations in the 1980s)

Обр. 2. Седлари. Яма 2 /сондаж 9/2007 г.
Fig. 2. Sedlari. Pit 2 /Trench 9/2007

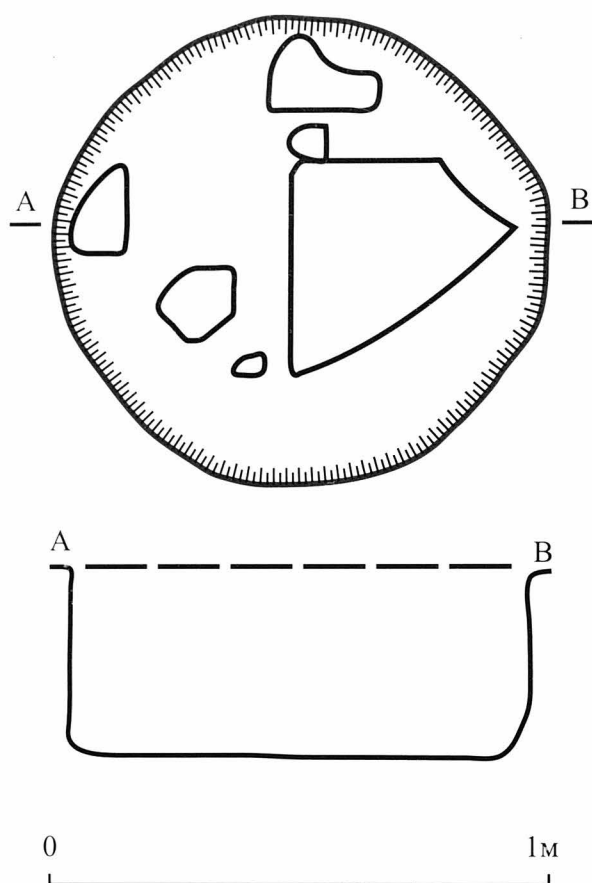
ри или реки, в близост до брод. През 2011 г. излезе програмна студия за ямни светилища и през епохата на неолита, организирани извън територията на селищата и обслужвани от семейства или родове на ранни земеделци (Николов 2011). Тези светилища също са организирани най-често около силни извори или реки и според данните са действали дълго време. Най-вероятно култовата обредност е свързана с Великата богиня-Майка и плодородието. Изследването съвсем справедливо поставя и проблематичността на традиционната интерпретация на всички ями като боклучни. Въз основа на проучените досега вкопани негативни структури, разпознати като обредни, такава интерпретация впрочем вече следва да се изостави, но да се следва диференциран подход съобразно контекста.

През 80-те години на XX век проучих и публикувах първите известни средновековни обредни ями (Меламед 1995, 119-124; Меламед 1996) в землището на Седлари, Къджалийско. И досега те останаха единствени в проучванията на Средновековието.

Седлари е разположено на около 4 км западно от Момчилград. Районът се намира в Източните Родопи, в долината на Арда. Върху широка, незаливна тераса, наклонена към левия, западен бряг на река Върбица (старо име Сютлийка), десен приток на Арда, са открити и проучени паметници от различни епохи. На юг терасата прекъсва със завой на реката и там се издига праисторическа могила, датирана към неолита и халколита. Разкопвачът предполага, че е използвана като работилница, а не като

постоянно селище (Радунчева 1997). В района липсва кремък, но присъстват обилно яспис, халцедон, ахат и други суровини, традиционно използвани за изработка на сечива и оръжия. Върху могилата е разкрито каменно укрепление и малка християнска църква, датирани към X-XII в. (Щерева 1996, 310-312, обр. 4, 5). На юг от могилата, върху източната половина на терасата, е разположен голям християнски некропол от XI - нач. на XIII в. (Melamed 1993, 32-39). През 1985-1986 г. в източната периферия на некропола бяха проучени 19 средновековни обредни ями (Меламед 1995, 119-124; Меламед 1996). По различни причини разкопките в района са прекратени през 1986 г.

Във връзка с конструкцията на път Джебел-Маказа през 2007 г., археологическите проучвания са подновени, макар и силно ограничени от трасето на пътя и съответния сервитут, който минава през западната половина на терасата. Новите разкопки установиха културен пласт, на места дебел над 2,60 м, както и убедителни следи от човешки дейности през праисторическата епоха (разкопки на Ана Радунчева, южно от описваната тук територия), през бронзовата епоха (разкопки на Георги Нехризоз на север), през желязната и късноантичната епоха (в сектора на К. Меламед). В късноантичния пласт се откриха големи фрагменти от керамични гърнета, работени на ръка и характерни за раннославянската керамична традиция от втората половина на VI в. Присъствието на ранни славяни там е подсказано още през 80-те години на XX в. Известните тогава керамични фрагменти обаче са малко на брой и открити

Обр. 3. Седлари. Яма 2 /Сондаж 5/2007 г.
Fig. 3-1 Sedlari. Pit 2 - Trench 5/2007

в насип, извън археологически контекст. Днес имам сериозни основания да приема, че славяни са достигнали терасата на Върбица и са уседнали трайно на нея. Заключение за тяхна по-трайна уседналост почива върху резултатите от един проект, работен съвместно с Живка Янакиева-Начева от Музея „Земята и хората“. На анализ са подложени керамични фрагменти от съдове със специфичен състав на глиненото тесто – освен опоснители от пясък и едри кварцови зърна, то съдържа и обилно количество талк, добиван от масивни скали в близост. Анализиранияте керамични фрагменти датират от желязната епоха до късната античност. Наред с технологичната общност, формите и особено украсите показват консервативност. В групата попада и едно гърне, работено на ръка, безспорно славянско, от втората половина на VI в. Това обстоятелство изглежда сигурно указание, че майсторът му е имал достатъчно време да възприеме и усвои тази технология.

Разнообразието от паметници и дати, разкрити на терасата над р. Върбица се обяснява посредством действието на един от основните пътища в района – старият търговски път от Егейско море през прохода Маказа към въ-

трешността на полуострова. Той е добре илюстриран с праисторическа и вносна гръцка керамика и монети от Маронея и Тракия, често намирани извън контекст (изследвани от Боряна Русева). Пътят е използван до началото на XX в., като последно по него са преминавали камилски кевани с афион, отглеждан в тази част на Родопите преди тютюна. Всъщност, плановите за строителство на път днес покриват старото трасе.

През 2010 г. разкопките отново приключват след изчерпване на сервитута и теренът беше предаден за планирания строеж. Извън него обаче останаха значителни непроучени площи.

Проучванията разкриват ями, сходни с разкритите през 1985-1986 г. Като се имат предвид и ямите, открити в обектите на юг и север, общият им брой наближава 100. С подробна документация разполагам само за ямите, проучени от мен. Можем основателно да предположим, че средновековното ямно поле се развива основно на юг и запад от средновековния некропол, като по южната му граница ями и гробове се съвместяват, без да се разрушават едни други (обр. 1). Това обстоятелство има съществено значение за интерпретацията на ямите, разположени на територията на некропола и на места между гробовете. На запад сервитутът минава значително над християнския некропол, което не позволява наблюдения върху отношението гробове - ями в западната му периферия. Най-късната керамика в ямите произхожда от XII в. и вероятно са оставени от едно и също средновековно население, с една и съща култура и са едновременни с некропола. Тук ще опиша само няколко от новоразкритите ями, които добре илюстрират обредната практика на това население.

Културните пластове са на значителна дълбочина, обичайно около метър от съвременния терен. Установена е иконфигурацията на материковата скала. Тя има силен наклон от север на юг. В южния край на проучвания терен тя лежи на дълбочина 0,50-0,60 м; на север обаче се оказва на почти 3 м. В профила се разграничават следните пластове: първите 0,40-0,60 м представляват кафяв рохкав хумус, натрупан най-вероятно от свлачища от хълма, който се издига от запад в края на терасата. Има сведения и за насипана допълнително пръст, транспортирана от другаде, за тютюневите насаждения. Този пласт е погребал древния хумус със сиво-кафяв цвят, обилно наситен с керамични фрагменти с различна концентрация и от различно време; животински кости; битови

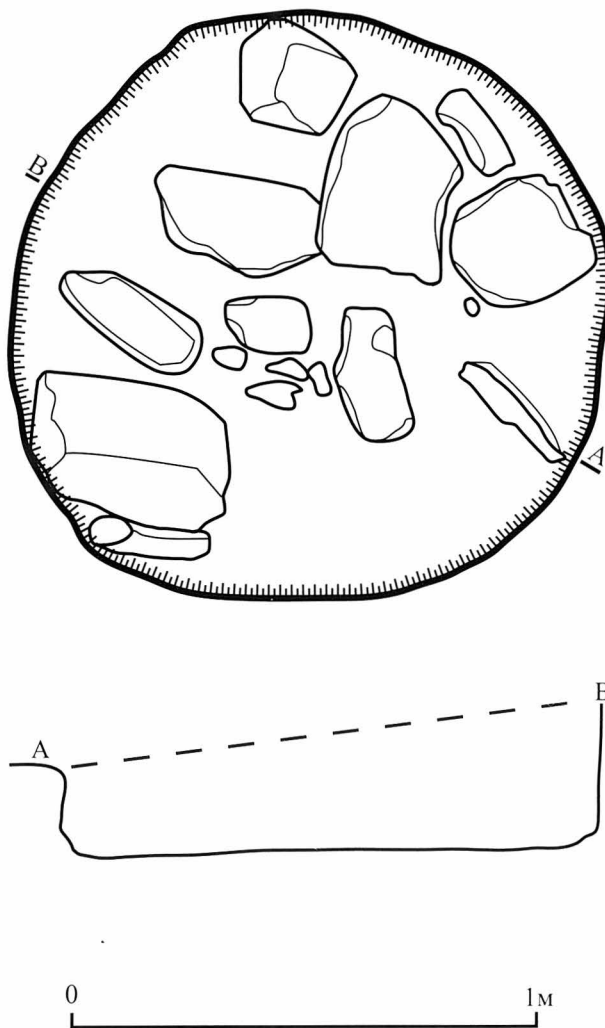
предмети, много често железни и фрагменти от стъклени гривни; едри въглени и горели клони. Следва пласт от жълта глина, обилно примесена с разложена белезникава материкова скала. В древния хумус са вкопани и разкритите структури. Повечето ями са изкопавани плитко под съвременната им повърхност. Много е възможно някои от по-големите каменни струпвания върху устията им да са се виждали на открито. Все пак поради сложната материкова конфигурация на терасата древният хумус запълва естествените вдлъбнатини. В този смисъл структурите са вкопани на различни дълбочини. Макар повечето от тях да се откриват в сиво-кафявия пласт, той не може да служи за абсолютен индикатор.

След средата на XIII в., когато най-вероятно престават да погребват в некропола, терасата е изоставена като място за някаква дейност. Не са открити никакви следи от уседнал живот или култови практики след тази дата. Не е открито и селището, на което е принадлежал некропола.

Описание на ямите

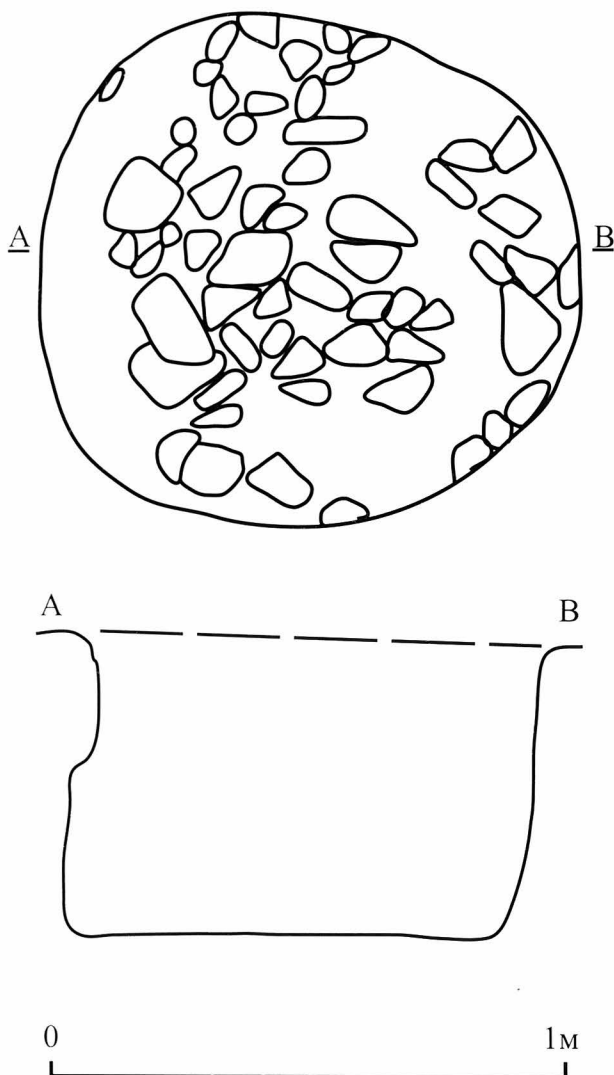
Яма 2/сондаж 9 е проучена през 2007 г. (обр. 2). Тя има почти правилна кръгла форма на устието и цилиндрична форма на тялото (диам. устие 1,30 м; диам. дъно 1,30 м; дълбочина на изчерпване от ниво на засичане 0,35 м). Засечена е на 0,81 м от съвременния терен, вкопана в древния хумус със сиво-кафяв цвят. Устието ѝ е покрито с едри и средни ломени камъни, нахвърляни без ред. Между тях се открива устие и дръжка от средновековна кана и железен предмет, силно корозирал, с правоъгълна форма, масивен, но неопределим. Площта на ямата след следващите 0,10 м от нивото на засичане също е покрита с камъни и няколко фрагмента керамика. Запълнителят ѝ е от кафява тъмна рохка пръст и едри въглени. Стените на ямата не показват следи от опалване и очевидно въглените са донесени от другаде. Наред с въглените, запълнителят е обилно смесен с ломени камъни, предимно дребни. Тази яма съдържа значително повече керамични фрагменти, в сравнение с други. В запълнителя са открити и животински кости и зъби. Те са в много лошо състояние и принадлежат на два различни вида – говедо и младо прасе. Освен големият къс желязо, открит при устието, насипът в ямата съдържа още два, по-малки железни предмета – корозирал гвоздей и друг, неопределим.

Яма 2/сондаж 5 е проучена през 2007 г.

Обр. 4. Седлари. Яма 1/ Сондаж 2/2009 г.
Fig. 4. Sedlari. Pit 1 /Trench 2/2009

(обр. 3). Тя е с правилна кръгла форма на устието и цилиндрична форма на тялото (диам. устие 0,95 м; диам. дъно 0,95 м; дълбочина на изчерпване 0,50 м от нивото на засичане). Вкопана е много плитко в древния хумус, на 0,65 м от съвременния терен. Това обстоятелство ме кара да допусна, че се е виждала на повърхността. В средата на устието има голяма каменна плоча и няколко по-дребни камъка, дребни

Обр. 5 Седлари. Яма 1 /сондаж 4/2009 г.
Fig. 5. Sedlari. Pit 1/Trench 4/2009

фрагменти средновековна керамика и кост от теле. Запълнителят е от кафява рохка пръст и съдържа още няколко дребни камъка и много въглени. По стените на ямата липсват следи от огън *in situ*.

Яма 1/сондаж 2 е проучена през 2009 г. (обр. 4). Тя има добре очертан правилен кръг на устието, запълнено с много, предимно едри необработени камъни (диам. устие 1.10 м; диам.

дно 1,00 м; дълбочина на изчерпване 0,20 м от нивото на засичане. Някои от по-дребните камъни очевидно са горели и са силно опушени и почернели. Няма следи от огън *in situ*. Не се забелязват керамични фрагменти, нито животински кости или железни предмети. Керамичните фрагменти са много малки и е възможно да са попаднали в ямата случайно, заедно със запълнителя от рохка кафява пръст. Дъното е равно и опира в жълтия глинест пласт с включения от размита белезникава скала.

Яма 1/сондаж 3 е проучена през 2009 г. Ямата е много разрушена от селскостопански дейности. Падналият обилен дъжд по време на разкопките я обезличи окончателно. Представям я тук заради разнообразието от железни предмети, участвали в обряда. Устието ѝ е покрито с камъни. Между тях се откри железен предмет, силно корозирал, с форма на малка лопатка. Вероятно е имало и друг железен предмет, от който са останали 2 много малки къса. Железните предмети са горяли много силно. Липсват следи от огън *in situ*. В запълнителя от кафява рохка пръст се откриват керамични фрагменти, датирани към Желязната епоха и предимно към Средновековието, също много силно горяли. Тази яма е сравнително по-дълбока, изчерпана на 0,73 м от съвременната повърхност.

Яма 1/сондаж 4 е проучена също през 2009 г. (обр. 5) Тя е вкопана на 0,85 м от съвременната повърхност, в по-ранна структура – зид от камъни без спойка, запазен в един – два реда, който огражда от запад голямо правоъгълно петно от плътен слой горели глинени мазилки. Тази по-ранна структура може да се свърже с жилището, развито на север и загинало в пожар, датирано с керамика към V–VI в. Представлява дълбока и сравнително голяма яма. Устието ѝ е с кръгла форма, покрито обилно с по-скоро дребни камъни (диам. устие 1,30 м; диам. дно 1,25/1,15 м; дълбочина на изчерпване 0,80 м). Запълнителят съдържа висока концентрация на керамични фрагменти, фрагмент желязо и стъклена гривна. Между тях се откриват много въглени и изтляла животинска кост. Ямата има неправилна цилиндрична форма с вдълбаване в южната част. Дъното е равно и опира в материка. Много от керамичните фрагменти са горяли, без следи от огън *in situ* по стените на ямата. Те са доста разнообразни по дата и технология. Определени са фрагменти от съдове, работени на ръка (5 бр.), работени на бавен гърнчарски кръг (31 бр.), едно устие от купа, покрита с червена ангоба (V–VI в.), 2

стени от амфори с канелюри, едната покрита с жълта ангоба, фрагменти от средновековно гърне, украсено с хоризонтални линии, връзани с единично острие и две дъна, работени на бърз грънчарски кръг, както и голям фрагмент от стена на гърне, покрита със златиста ангоба и дата XII в.

Яма 1/сондаж 5 е проучена през 2009 г. (обр. 6). Тя има добре очертан, не съвсем правилен кръг на устието, запълнено с няколко дребни речни камъка, кости от едро животно, силно изтляли и железен гвоздей (диам. устие 1,00 м; диам. дъно 1,00 м; дълбочина на изчерпване 0,57 м от ниво на засичане). Пръстта около тях съдържа много въглени. Ямата е засечена на дълбочина 0,80 м от съвременния терен и вероятно не се е виждала на повърхността.

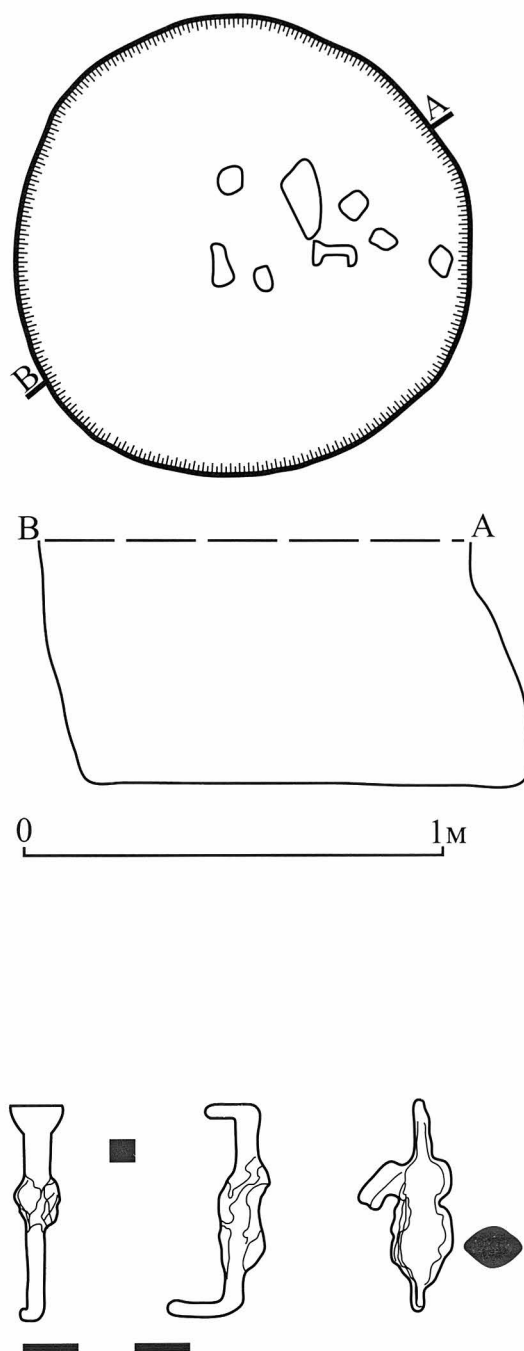
На дълбочина 0,10 м от ниво на засичане се наблюдава пласт с дебелина около 0,10 м от жълто-кафява пръст, наситена с керамични фрагменти, въглени и силно изтляли животински кости, както и няколко отломъци от ярко червен и кафяв яспис. Пластът съдържа и отделни дребни камъни, някои от които силно горяли.

На дълбочина 0,50 м от ниво на засичане продължава пълнежът от тъмнокафява мека пръст, наситена с въглени. Концентрацията на керамика и животински кости значително е намалела. Керамиката е изключително средновековна, между фрагментите има и 2 дребни фрагмента от горели устия на гърнета.

Стените на ямата вървят вертикално в северната ѝ периферия, но в южната и югоизточната част се наблюдава вътрешно уширение с около 0,15 м. В тази ниша се открива друг железен предмет, силно корозирал. Дъното ѝ е равно.

Керамичните фрагменти са много дребни, повечето неопределими – 23 броя. Изглежда са транспортирани заедно със запълнителя. Съставът им включва един голям фрагмент от амфоровиден съд, работен на бързо колело от сравнително пречистена глина със слюда, фрагмент от устие на гърне, работено на бързо колело, горяло, както и нехарактерни фрагменти от по-ранни съдове, работени на ръка.

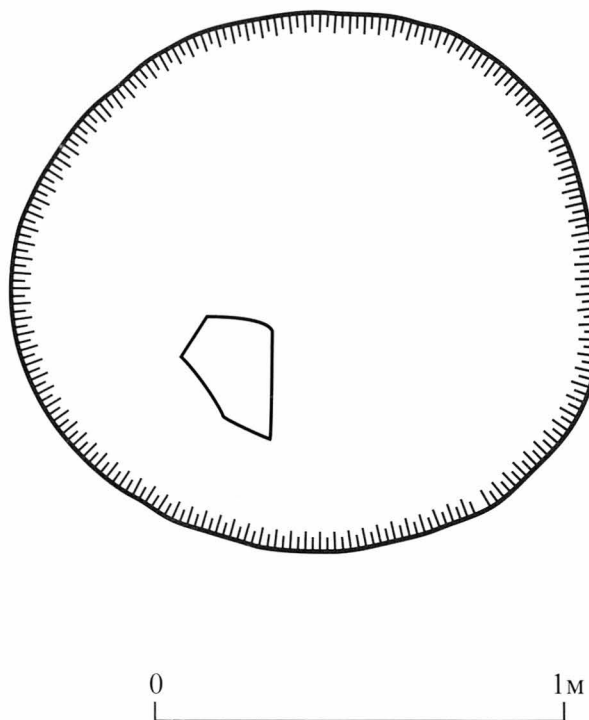
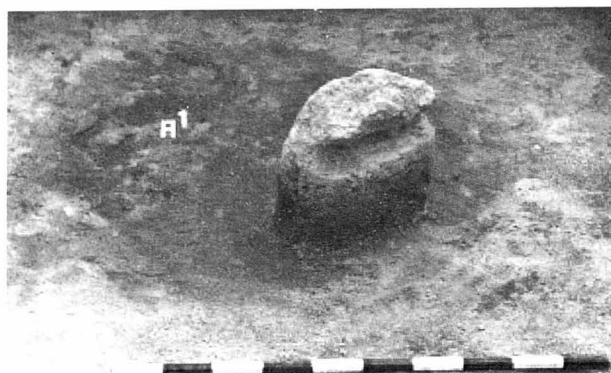
Яма 1/сондаж 1, проучена през 2010 г. (обр. 7). Тя е вкопана в праисторическа структура. Ямата има елипсовидна форма на устието и цилиндрична форма на тялото (диам. устие 1,20 север-юг и 1,40 м изток-запад; диам. дъно 1,40 м; дълбочина на вкопаване 0,45/0,50 м). Отгоре е маркирана с един само камък, сравнително високо спрямо нивото на засичане (0,70 м

Обр. 6. Седлари. Яма 1/сондаж 5/ 2009 г. а. Общ вид на ямата, профил. б. Железни предмети

Fig. 6. Sedlari. Pit 1/ Trench 5/ 2009. a. General view, profile b. Iron artefacts

от съвременната повърхност). Запълнителят ѝ съдържа необичайно много въглени. Профилът на ямата с посока север-юг показва ясно начина на запълване – ред пръст, дебел пласт въглени, пак пръст и пак въглени. Липсват следи от огън *in situ* по стените ѝ – въглените очевидно са донесени от другаде. Запълнителят е от много рохка пръст, обилно примесена с въглени и дребни камъни, силно горяли, с полепнали по тях едри въглени. Най-вероятно пръстта, заедно с въглените и камъните са донесени от дру-

Обр. 7. Седлари. Яма 1/сондаж 1/2010 г.
Fig. 7. Sedlari. Pit 1/Trench 1/2010

гаде. Керамиката е със слаба концентрация, много дребни фрагменти, между тях и от съдове с дата XII век. Насипът в ямата съдържа и къс желязо, силно корозирал и неопределим по форма. Липсват животински кости.

Яма 2/сондаж 2009 е проучена през 2010 г. (обр. 8). Тя е с необичайно големи размери (диам. устие 1,86 м; диам. дъно 1,80 м; дълбочина на изчерпване 0,50 м). Формата на устието е правилен кръг, с цилиндрична форма на тялото. На дълб. 0,60 м след ниво на засичане (1,00 м от съвременната повърхност) са струпани големи камъни, единият одялан добре до форма на правилен кръг с диам. 0,41 м – каменен капак за питос. Запълнителят е от кафява рохка пръст със сравнително слаба концентрация на въглени. Отличава се ясно от околния терен. Съдържа кости от две животни – гове-

до, млад индивид – тръбеста кост и 2 ребра и овца – бедрена кост, 2 кости от голям пищял и зъби. Керамичните фрагменти са малки, нехарактерни и с разни дати. Между тях се открива дръжка, дъно и стени от съдове, работени на бързо колело и покрити със златиста ангоба, датирани към XII в.

Яма 1/сондаж 2009 е проучена през 2010 г. (обр. 9). Тя има устие с правилна кръгла форма, обилно затрупано с определено големи плочести камъни, сега полегнали с наклон на запад, по-скоро хлътнали (диам. устие 1,35 м; диам. дъно 1,30 м; дълбочина на изчерпване 0,50 м от ниво на засичане). Напълно е възможно при направата на ямата плочите да са били изправени, за да се виждат на повърхността. Размерите на най-голямата плоча са: 0,90 x 0,60 м. Между камъните се забелязват силно изтлели животински кости. От горната част на конструкцията произлезе железен гвоздей.

На дълб. 0,30/0,35 м от ниво на засичане (0,80/0,85 м от съвременния терен) ямата отново е покрита с масивно струпване на едри и плочести камъни.

Запълнителят съдържа още един малък, безформен железен предмет и фрагмент от жълт яспис. Фрагментите от керамични съдове са много дребни, повечето от стени, много от тях горяли. Липсва украса, освен няколко със златиста ангоба – устие от кана и стени. Съдовете са работени на бързо колело от сравнително добре омесена глина, примесена със ситен пясък и в някои случаи със слюда; добре изпечени.

Към дъното в запълнителя липсват керамични фрагменти. Ямата е с правилна цилиндрична форма, без ниши, дъното е равно.

Керамичните фрагменти са сравнително многобройни, няколко с украса от хоризонтални линии, врязани с единично острие, с канелюри и със златиста ангоба. Датират се към XII век.

По-важна за датирание на описваните структури е Яма № 5, проучена през 1986 г. (Меламед 1996, 257-259). Устието ѝ е с форма на почти правилен кръг (диам. 1,15 м; дълб. на изчерпване 0,90 м). Върху по-тъмното петно на устието се откриха няколко неголеми необработени неподредени камъка, без следи от огън върху тях, а под тях – няколко подредени (?), застъпващи се малки плочести камъка, с овъглена долна страна, послужили за подложка или капак (?). Между тях се откри керамичен фрагмент, както и късове отухлена до червено пръст и овъглена глинена обмазка, и много едри въглени. Запълнителят е наситен с много

въглени и едри късове червена горяла обмазка с ясни отпечатьци от пръти. Стените на ямата също носят следи от силен огън и отпечатьци от обмазка. Създава се недвусмислено впечатление, че ямата е била обложена с плет, обмазан с глина, след което в нея е горял много силен и продължителен огън.

На дълбочина 0,15 м от ниво на засичане запълнителят е предимно от късове глинена обмазка, червени на цвят, отухлени, горяли и нападали безразборно. Те не са долепени до стените на ямата, по които са отпечатани черни петна от огън. По средата на пласта личат ясно дупки от четвъртити колове (10x10 см), изгорели напълно. Пръстът в цялата яма и около коловете е жълта на цвят, също със следи от огън и значително по-сбита.

Поради впечатлението, че ямата е била обложена с плет, обмазан с глина (кош с нейната форма) и огънят е горял на място, беше направен археомагнитен анализ (Ковачева, Калчева 1988). Лабораторните изследвания на взетите проби потвърждават направените по време на разкопките наблюдения – по-голямата част от късовете мазилки са се срутили по време на пожара. Те не са останали обаче в положението, в което са изстинали. Поради разместването решението не е еднозначно – предлагат се две възможни дати – началото на VI или началото на XII в. Определих датата на ямите в XII в., според най-късната керамика, открита в запълнителите им.

Постоянни елементи в композицията на ямите

Камъни. Различни по форма, големина и брой необработени камъни и плочи се срещат във всички ями. Те са разположени на различни места - покриват устието, като в някои случаи създават впечатление, че са били видими на повърхността; в пълнежа на ямата, най-често по-дребни и нерядко силно горели, с почерняла от огън сърцевина; отново покриват площта на ямата на известна дълбочина под ниво на засичане; на дъното. Не изглеждат подредени, по-скоро са хвърляни в различни моменти от обряда. Няма обаче никакво съмнение, че в нито една от ямите не е пален огън. Изключение прави само яма 5 от 1986 г. (Меламед 1996), която е твърде различна от всички останали.

Обгорелите камъни са носени от другаде - от домашното огнище или от специално запален огън на друго място. Това обстоятелство предполага поне два основни момента от обре-

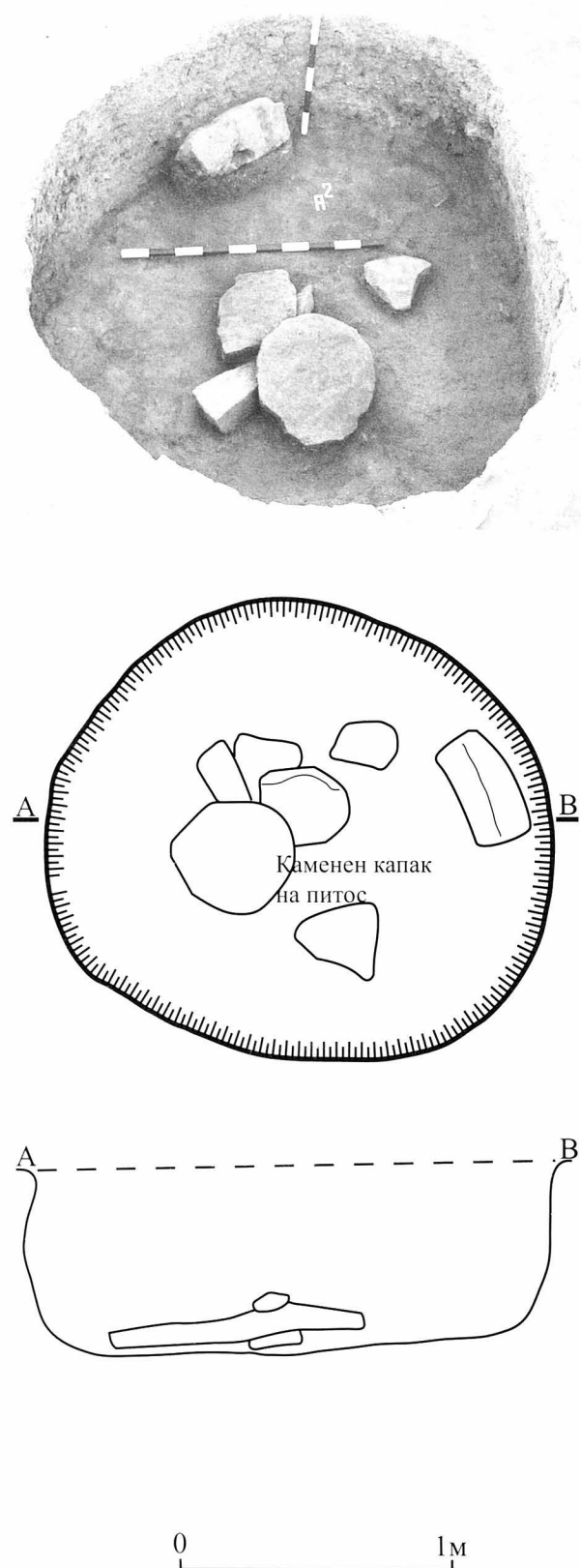
да, като ямите се появяват през неговата втора, заключителна (?) част.

Въглени. Множество едри въглени са примесени с пръстта, запълвала ямите. На места се откриват следи от цели обгорели клони, само в периферията на устието на ниво засичане. Както и камъните, въглените също са носени от друго място и са хвърляни в ямата в различни моменти от обряда. Откриват се отчетливо на дъното, в пълнежа и около камъните, покривали устието. Наблюденията показват, че в някои от случаите въглените са изсипвани по време на обряда, като не задължително са смесени с пръст. Ясен пример за това е ама 1/Сондаж 1 от 2010 г. Най-вероятно въглените, заедно с камъните, произхождат от едно и също място - обреден огън другаде или домашно огнище.

Керамика. В отделни случаи керамичните фрагменти са в изобилие, в други - значително по-малко. Обичайно са дребно начупени и с различни дати, съответстващи на историческите пластове, установени на терасата на Върбица. Най-късните измежду тях са от XII в., с характерни форми и украса, част от тях покрити със златиста ангоба. Датата им се определя по-скоро според технологията на производство, текстурата и украсата, тъй като фрагментите са малки – изработени на бързо колело, от добре омесена глина с примеси от ситен пясък и много често слюда, хоризонтални линии, врязани най-често с единично острие и златиста ангоба. Характеристиките на повечето керамични съдове, макар и представени само с малки фрагменти, указват масово производство в специализирани керамични работилници, предназначени за търговия. Затова вероятността да са приготвяни специално съдове за обряда изглежда неприемлива - практика, известна от някои некрополи от ранното средновековие и свързана с езическия погребален обред. Както и всички останали фрагменти, те се откриват в запълнителя и не показват някакво специално място в стратиграфията на ямата. Независимо дали керамичните фрагменти участват в обряда или не участват, наличието на фрагменти със златиста ангоба, както и други, датирани в XII в., е указание за времето на запълване на ямите.

Липсват сграфито-съдове (както впрочем и в целия средновековен пласт на терасата). Това обстоятелство също е добро указание за датиране.

Липсват цели форми, както и повече фрагменти от един и същи съд, с едно изключение в

Обр. 8. Седлари. Яма 2/сондаж 2009/2010 г
Fig. 8. Sedlari. Pit 2/Trench 2009/2010

яма, проучена от Г. Нехризов, комуто благодаря за предоставената информация. Така керамичните фрагменти създават засега сериозни трудности при интерпретацията на мястото им

в обряда. Отсъствието на цели форми предполага, че в обряда не са участвали цели съдове, макар и да е трябвало да ги чупят на място – комуто благодаря за предоставената информация. Така керамичните фрагменти създават засега сериозни трудности при интерпретацията на мястото им в обряда. Отсъствието на цели форми предполага, че в обряда не са участвали цели съдове, макар и да е трябвало да ги чупят на място.

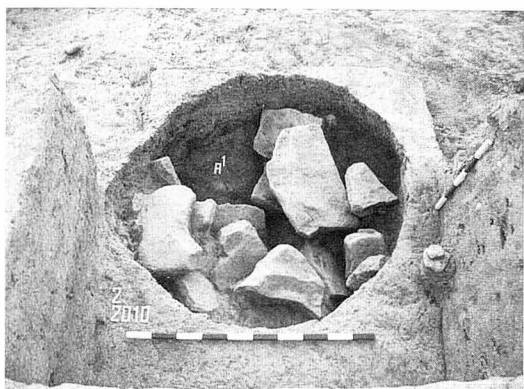
Твърде е възможно керамичните фрагменти да са транспортирани заедно с пръстта – изкопана и после върната обратно. Всъщност, теренът е обилно наситен с керамични фрагменти от разни епохи преди XII в. От друга страна, присъствието на силно горели керамични средновековни фрагменти между камъните, покривали устието на ямата, а и в запълнителя, отново може да подсказва връзка с обичайното обитавано пространство – смет, донесена специално за случая.

Възможно е да си помислим и за поменални практики, като имаме пред вид, че ямите се намират в територията на некропола. Те изискват жертвена храна и споделена трапеза. Обичайно храната е готвена и оставя след себе си натрошени керамични съдове. Тази линия на интерпретация не е изключена, макар да ми се струва по-малко вероятна. Все пак липсват цели съдове, които да принесат общата за живи и мъртви храна. В тази линия не се вменват и железните късове, които имат съвсем различна роля. Ще ги спомена по-долу.

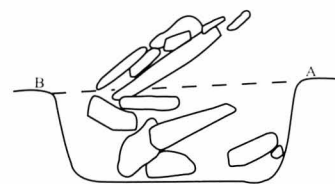
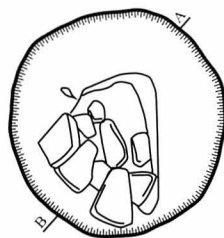
Животински кости. Повечето ями съдържат отделни животински кости. Изключенията са малко на брой, а и често костите са напълно разложени и не подлежат на определение. Изследвани са от Лазар Нинов, НАИМ-БАН. Представени са видовете домашни животни – говеда, овце, прасета. Липсват кости от птици и диви животни. Обработени са кулинарно – на малки късове, удобни за храна. Не носят следи от опушване. Не можем да сме сигурни дали са били сурови или готвени. Оставяни са по 1–2 къса от различни сектори на животното, само в два случая се откриха цели черепи – на прасе и на дребно родопско говедо.

Животинските късове свидетелстват за жертвена храна – или споделена трапеза между жителите на този и на отвъдния свят. Не знаем какво се е случвало с останалата част от животното. Най-вероятно е била предназначена за живите – членове на семейството, на общността или за главния извършител на обряда.

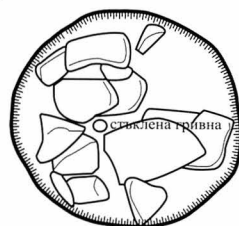
Железни предмети. Между камъните вър-

Яма 1, I ниво

Яма 1, II ниво

0 1 м

Обр. 9. Седлари. Яма 1/сондаж 2009/2010 г
Fig. 9. Sedlari. Pit 1/Trench 2009/2010

ху устието на ямата, както и нерядко в запълнителя, обичайно се открива къс желязо. Най-често е силно корозирал, обезформен, горял, излязъл от употреба. В някои случаи представлява железен гвоздей, скоба или друг предмет от конструкцията на къщата. Наличието на желязо и особено по-запазените форми сигурно допълват аргументите за датиране на ямите в средновековието.

Наблюденията върху вида и състоянието на предметите показват, че желязото присъства в обряда не като форма, а като елемент. Това обстоятелство изглежда изключително важно. Желязото традиционно се приема като един от най-могъщите апотропеи през средновековието, а и до късно през Възраждането (Българска митология, 117-118; Троева-Григорова 2003, 64-65; 178; 186; 219). Очевидно в тази си роля се явява и в ямите. За разлика от керамичните фрагменти, които засега имат колеблива интерпретация, желязото безспорно участва в обряда. Каквато и причина да е предизвикала този обред, тя е включвала и предпазване, отблъскване на злото. Железният къс изглежда бележи края на обряда, съсредоточен върху дупка в земята и обгорял камък от огнище, напалено другаде, нещо като край на заклинанието.

Опит за възстановка на обредността

Запалват огън в огнище, стъкмено с камъни. То е разположено в обитаваното (културното) пространство, не е изключено да е самото домашно огнище. Не е известно дали хвърлят нещо в огъня и какво казват. Оставят огъня да догори.

Наричат домашно животно за жертва – говедо, овца, коза или прасе. Никога птица. Заколват го и го обработват кулинарно.

В гробищното пространство изкопават яма. Обичайно тя е с правилна кръгла форма и дълбочина най-много до метър. Рядко обредът се извършва без яма. Проучени са и струпвания от камъни със същите характеристики, но без да са вкопани – действията се извършват на самата тогавашна повърхност, макар да е съблюдавана кръглата форма на структурата.

Пренасят от огнището няколко горели камъка и много въглени.

Имам известни колебания относно интерпретацията на керамичните съдове. Една от възможните причини за присъствието на непотребни керамични фрагменти е ролята им на домашна смет или смет, събрана около обредния огън, запален извън дома. Наличието на множество фрагменти от значително по-ранни епохи може би определят мястото на огнище-

то извън дома – на двора или някъде другаде в обичайно обитаваното пространство. В една от ямите, в запълнителя е открит фрагмент от стъклена синя гривна, безспорно средновековна. Макар и единствена, тя също може да предложи възможно решение на проблема с керамичните фрагменти. Гривната не участва в обряда, най-вероятно е попаднала случайно в ямата. Във всеки случай идва заедно с пометената смет (ако не заедно с изкопаната и после върната пръст).

Започват обред около ямата. На дъното хвърлят камъни, шепа въглини, после пръст – и така до запълване на ямата. Най-отгоре нахвърлят камъни, често много големи, понякога слагат плочи, възможно е да ги изправят вертикално, за да се виждат. Изсипват още въглини, керамични фрагменти. Слагат почти винаги железен предмет – повреден, горял, обезформен, в някои случаи служил в конструкцията на къщата – гвоздей, скоба. Слагат също къс месо от жертвата – неголям, не от задължителен вид или сектор, много рядко главата (открити са само по един череп от прасе и дребно родопско говедо). С това завършват обряда.

Вече имах възможност да разгледам връзките между човек и камък и често мислената им идентичност, както и други заклинания с камъни, познати на традиционната култура (Меламед 1995; Меламед 1996). Натрупването на нови ями с почти еднакви характеристики все повече очертава връзката с домашното прос-

транство.

В заключение, с основания върху досега известните данни, предполагам, че този обред е свързан по-скоро с дома и със семейството, а не с общността. Мисля, че няма връзка с погребалната обредност, независимо че се използва територията на некропола – във всеки случай територия паралелна, но различна от селището. Желязото, което като че ли единствено противоречи силно на погребалната обредност, подсказва заклинание в полза на живите.

По подобен начин са устроени всички ями в нивята на Седлари. Те съдържат елементи, които неизменно се повтарят, независимо от известните нюанси и разнообразие. Разположението им в рамките на средновековния некропол и непосредствено на запад и север от него, както и липсата на селище в близост предполага обслужването им от едно и също население в резултат на все още не съвсем изяснена магическа практика. Датировката им през XII в. трудно може да се отхвърли – теоретически е възможно те да са и много по-късни, но за това няма никакви данни. Местоположението им в некропола също така изключва напълно вероятността да са сметни, септични или да са служили за хранилища. В некропола на Седлари имаме пример за поне два едновременни модела на човешко поведение – според официалния християнски канон и според засега неизвестна пред-християнска практика.

Цитирана литература:

Българска митология 1994: Енциклопедичен речник. Съст. Анани Стойнев. София, 1994.

Георгиева 1991: Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II–I хил. пр. н. е.). – Археология, 1991, 1, 1–11.

Ковачева, Калчева 1988: М. Ковачева, К. Калчева. Пример за магнитно датиране на археологически обекти. – Геофизично списание, 1988, 4, 77–85.

Меламед 1995: К. Меламед. Родопски обредни практики или свето място без време. – Български фолклор, 1995, 1–2, 118–128.

Меламед 1996: К. Меламед. Ямите край с. Седларе, Кърджалийско. – В: Годишник на Департамент Археология – Нов Български Университет, 1996, 2–3, 252–269.

Нехризов 2008: Г. Нехризов. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на ЖП линия

Пловдив – Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 331–494.

Николов 2011: В. Николов. Неолитни ямни светилища. – Археология, 2011, 1, 7–24.

Радунчева 1997: А. Радунчева. Енеолитен занаятчийски производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. – В: Годишник на Националния археологически музей, 1997, 10, 162–177.

Стефанова 2013: М. Стефанова. Културна характеристика на периода Св. Кирилово (РБЕ 3) в Тракия. – Дисертация. София, 2013.

Тонкова 2006: М. Тонкова. Тракийско ямно светилище от втората половина на V – началото на III в. пр. Хр. в м. Карабюлюк при с. Ябълково, Димитровградско. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на ЖП линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Велико Търново 2006, 205–234.

Троева-Григорова 2003: Е. Троева-Григорова. Де-

моните на Родопите. София, 2003.

Щерева 1996: И. Щерева. Средновековни паметници от района на Момчилград. - В: Годишник на Департамент Археология - Нов Български Универ-

ситет, 1996, 2-3, 307-322.

Melamed 1993: K. Melamed. Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen. - In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, 1993, 9, 5-39.

Medieval ritual pits at Sedlari near Momchilgrad (Abstract)

Katya Melamed

The article discusses the specifics of medieval ritual pits, investigated in the vicinity of the village of Sedlari, about 3-4 km to the west of Momchilgrad, Kadzhali Region. The site is in the East Rhodope Mountains, in the valley of the river Arda. On a wide terrace, sloping to the west bank of the river Varbitsa, a tributary of Arda, there was a large 11th – early 13th c. necropolis. In its south periphery and to the west of it, pits were dug in the 11th and mostly in the 12th c. They are located among the graves and away from the contemporary settlement, thus excluding any household or waste interpretation. This fact makes the pits very unusual and puts them out of the general cultural milieu of the period that followed Christian ideology and practices. Their location within the necropolis suggests they were used by the same population. These are the first medieval ritual pits to be investigated within the limits of Medieval Bulgaria. They resulted from at least two coexisting models of human behavior within the same community – one in accordance with the official rules and the other influenced by a still unknown pre-Christian practice. All pits contain a uniform set of elements.

Stone. Stones of various shape, size and number were found in all pits. They were situated in various parts of the pit and normally sealed its mouth in the end. There is no apparent arrangement and they seem to be thrown in the pit at various stages of the ritual. Many stones have traces of burning. Undoubtedly, no fire was lit in the pits. Therefore, the stones were brought from the domestic fireplace or from a fire that was lit on purpose somewhere else. Indeed, the stone is the most consistent element of the ritual – and of the structure of the pits.

Charcoal. The soil that filled the pits was mixed with numerous large pieces of charcoal. Just as the stones, charcoal was intentionally brought to be

thrown in the pit. A sufficient number of pits enable the reconstruction of the practice. A pit was dug, usually with a round mouth, about 1 m in diameter and 1 m deep. A handful of charcoal and several stones were thrown on the bottom, earth was heaped, and then more charcoal and stones were thrown – until the pit was filled. More stones were piled on the top and it is possible that at least some pits were visible on the ground.

Pottery. Ceramic fragments were found in the fill, as well as amongst the stone on the surface. Normally, they are very small and date from different periods. The latest fragments are precisely from the 12th c., which is a positive chronological indicator. Their interpretation is complicated by the diverse dates and the condition of the fragments. So far, not enough fragments of a single vase were identified to enable its reconstruction. This would mean that no intact vessels were used in the ritual. Possibly, pottery fragments got into the pits accidentally, with the soil that was excavated and then returned in the pit. The terrace was actively inhabited for a long period of time before the 13th c. and even today it is strewn with ceramic fragments. However, there are no fragments in the pits' fill that could be dated later than the 12th c.

Most pits contain *animal bones* of the usual domestic animals – sheep, cattle, pigs. Only fragments of bones were left in the pits. We cannot say whether it was raw meat, but there are no traces of smoke on the bones. In all cases, pieces of meat would mean a meal that was shared between the living and the dead. Probably, the rest of the animal was meant for the living.

Iron. Among the stones on the surface and sometimes in the fill, a piece of iron was normally found along with the ceramic fragments and the bones. It is usually amorphous, burned, corroded and out of use. In other cases, there was a knife, a nail or another element of the construction of

the house. The presence of iron and the better preserved objects also support the arguments in favor of the medieval date of the pits.

The context indicates that iron is present in the ritual not as an object, but as material. Numerous ethnological studies on the beliefs and practices of the population of the Rhodope Mountains (and other communities) identify iron as one of the most powerful apotropaic amulets. This is the role of the iron piece in the pits under consideration. Unlike pottery fragments that remain of uncertain interpretation, the iron certainly takes part in the ritual.

On the grounds of the archaeological context, an attempt is made to reconstruct the ritual that left behind the pits.

The date in 11th-12th c. is beyond any doubt. The ritual nature of the pits is also indisputable.

The interpretation of the rite that created the pits is sought for in folklore traditions.

One of the most popular roles of the pits is as a passage to the Underworld (a hole in the ground, in the same semantic group with the cave). Another universal possibility is to hide a secret, to confide it to the earth itself, with the belief that it would not spread among people.

It would seem that the strongest connection is between stone and fire, as many of the stones in the pits have traces of severe burning. Fire is also a universal element. It is most often related to the cult of the Sun. In present-day Bulgaria, practices with fire continued until the Late Medieval Period and left traces in many Christian necropoleis. One can find descriptions in various theological texts, denouncing dual faith.

Вторично доработени златни перпери на византийския император Михаил VIII Палеолог (1258-1282 г.)

Константин Дочев

От византийския император Михаил VIII Палеолог, основател на Палеологовата династия (1258-1453 г.), са познати три монетосечения от златни перпери, сребърни корубести номизми и многобройни емисии от медни монети. Първите златни монети са издавани в Магnezия, Мала Азия, в периода 1258-1261 г., когато той е първоначално регент на малолетния император Йоан IV Ласкарис (1258-1261 г.), а след това и василевс на Никеиската държава. Тези златни номизми имат напълно еднаква иконография с перперите на никейските императори Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.) и на неговия син Теодор II Ласкарис (1254-1258 г.) от типа „Богородица коронясва императора/Христос на трон“, с тегло от 4,40 г и златно съдържание от ок. 16-18 карата (Hendy 1999, Pl. XXIX, 4a.- 5.5; Pl. XXX, 5.9- 13 c) (обр. 1). Другите две златни монетосечения са отсечени в Константинопол след август 1261 г., като тяхната иконография е специално избрана, с цел да се подчертае ролята на Михаил VIII за освобождаването на византийската столица от латинците и възстановяването на Ромейската държава, което станало с пряката помощ на Христос, Св. Богородица и архангел Михаил (Iliescu 1965, 97- 98; Pl. 1, № 2; Grierson 1999, Pl. 1, 1; Lianta 2011, 187; № 485- 487); (обр. 2 -3).

Перперите на имп. Михаил VIII от неговото трето, сравнително най-интензивно златно монетосечение, са сравнително рядко срещани, съпоставени с огромните за тогавашното време количества златни номизми на Йоан III Дука Ватаци, които останали да се използват не само в българското царство, но и във възстановената Византийска империя. През периода 1261-1280 г. в България и във Византия като основна па-

рична единица се използвали както старите никейски перпери със златно съдържание от 18-16 карата, така и новите на имп. Михаил VIII, отсичани в Константинопол, със съдържание от 15-16 карата. За продължителната употреба на старите никейски перпери, самостоятелно или с издания на Палеолозите, свидетелстват 70 колективни находки, съдържащи ок. 1110 екз., без да се включват единичните екземпляри в частни и обществени колекции (Авдев 2005, 72-74). При отсичането на перперите от третото монетосечение се отбелязват две основни хронологични емисии, със съответна иконографска вариантност. За по-ранни перпери се определят емисиите, върху които императорът е коленичел пред Христос, който държи свитък. Те се датират от края на 1261 до ок. 1272 г., а номизмите, представящи Христос, който държи евангелие - към периода 1272-1282 г. (Bendall, Donald 1979; Bendall 1988, 19, 4.1-5.3; Grierson 1999, Pl.s 1-2, 2-16; Lianta 2011 (обр. 4 и обр. 10).

При анализирането на колективните и единични находки със златни перпери от XIII и XIV в., се откриха няколко твърде интересни

Обр.1. Златна перпера на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222-1254), Магnezия, лице и опак
Fig. 1. Magnesia. Gold hyperpyron of the Nicaean Emperor John III Ducas Vatatzes (1222-1254). Obverse and reverse

Обр. 2. Златна перпера на никейския император Михаил VIII Палеолог (1258-1282), първо златно монетосечене, Магнезия (1259-1260), лице и опак

Fig. 2. Magnesia. Gold hyperpyron of the Nicaean Emperor Michael VIII Palaiologos (1258-1282). First Gold Coinage (1259-1260). Obverse and reverse

екземпляра, които носят белезите на допълнителна гравировка с нови иконографски детайли към основните оригинални изображения. Досега, като допълнителни намеси за гравироване върху официално отсечените държавни монети, предимно от благороден метал (златни, електронови или сребърни), се разглеждаха т. нар. монетни графити. Някои от тях се разчитат като римски цифри и числа, или гръцки букви с числена стойност, най-често със значение 5, 10, 20, 50 100. Други носят пълни имена или букви от тях на обикновени хора, или на светци (Йоан, Михаил, Теодор), а много често представляват на пръв поглед „безмислени композиции“ от прави и лъкатушни черти с различна дебелина и широчина. Засега няма единно мнение кой е техният автор и причините за тази неофициална монетна дейност. Предполага се, че са предимно сарафски знаци за отбелязване каратността на съответната монета, количеството преброени за момента номизми или изява на личните предпочитания на техните често сменящи се притежатели (Gerasimov 1978, 124-140; Герасимова 1981, 5-16 ;

L. Mandic, J. Ananijev; C. Morrisson, 1967, Tabl. 1). Посоченото явление е типично за златните, електронови, сребърни и отчасти медни монети от периода XII-XIV в. били те български, византийски или от друг произход, използвани в българското и византийско парично обръщение, докато за римските и ранновизантийски монетни издания е почти непозната практика. Тук не разглеждам контрамаркирането на сребърните и най-вече на бронзовите римски монети, което е официална дейност на държавните и общински власти за легализиране стойностните курсове на монетите на един или друг град или държава, докато в периода XII-XIV в. то е най-вече дело на сарафския бранш. Византийските и български сарафи, обединени в единна гилдия, са имали задачата да упражняват паралелен контрол на качеството на държавните монети от благороден метал, освен ежедневната разменна дейност. От друга страна, графитите дават представа за съответното ниво на първична грамотност както на сарафите, така и на потребителите на златни монети, които са произхождали от различно социално ниво.

Освен посочените графити, които са срещани много често върху златните византийски номизми от периода XII-XIV в., две златни перпери на Михаил VIII Палеолог от фонда на РИМ - Варна и на НАИМ - БАН, София, носят белезите не само на любопитна, но и на загадъчна вторична намеса за промяна на тяхната иконография. Те ще бъдат анализирани в настоящето съобщение, макар че има още няколко подобни случаи, но за златни монети на други византийски императори.

Първата перпера на имп. Михаил VIII, с вторична гравьорска доработка, е екземпляр, произхождащ от съкровище със златни наки-

Обр. 3. Златна перпера на византийския император Михаил VIII Палеолог, второ златно монетосечене, Магнезия-Константинопол (август - септември 1261), лице и опак

Fig. 3. Magnesia-Constantinople. Gold hyperpyron of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaiologos, Second Gold Coinage (August-September 1261). Obverse and reverse

Обр. 4. Златна перпера на Михаил VIII Палеолог, Трето златно монетосечене, първа фаза, Константинопол, (есента на 1261-1272), лице и опак

Fig. 4. Constantinople. Gold hyperpyron of Michael VIII Palaiologos, Third Gold Coinage, First Phase (autumn of 1261-1272). Obverse and reverse

ти и монети от Долище (община Аксаково), намиращо се на ок 18 км северозападно от областния център Варна. Селото е разположено в долината на р. Батовска, която се влива край курорта Албена в Черно море (Павлова, 2007, 50, обр. 7.3) Това е район с най-много регистрирани средновековни селища от периода XIII-XV в., както колективни и единични находки със златни и сребърни монети (византийски, български, сръбски, венециански, татаро-монголски, арабски и др. (Парушев 1993, 146-166; Бъчваров 1994, 102-105; Paroushev 1995, 272-284). Засага се предполага, че долината на р. Батовска е сред основните и най-предпочитани пътни комуникации от вътрешността на страната за излаз на море и съответна търговия със зърнени храни и други стоки. Край селото, в м. Калето, около останки от крепост със стени от едри камъни, зидани с хоросан, са открити 13 групи средновековни накити, заровени на плитко (на ок. 40 см дълбочина), наброяващи общо 120 предмета (пръстени, апликации, прочелници, гривни, коланни токи, енколпия) (Павлова, 2007, 35; 36-53). Досега укриването на накитите най-общо се отнася към края на XIII и началото на XIV в., вследствие на татарски нападения (Павлова, 2007, 35; 36-53). Само в едно от тези малки съкровища, освен накити, има и 14 златни перпери. От тях 13 са на никейския император Йоан III Дука Ватаци от типа „Богородица коронясва императора/Христос на трон“ (обр. 1) и 1 екз. на Михаил VIII Палеолог от неговото Трето златно монетосечене (диам. 26 мм, тегло - 4,00 г) (Павлова 2007, 50), (обр. 4)¹. За разлика от нормалните перпери на Михаил VIII Палеолог (вж. описанието), този екземпляр е доработван вторично както чрез изстъргване с гравьорско длето на фигурата на императора, така и с нанасяне посредством предварително подготвени малки матрици във вид на поансони, на нови лица на архангел Михаил и седналия на трон Христос, който коронясва императора и държи в лявата си ръка свитък. Кorigираните лица на ангела и на Божия син са извършени с различен, по-дебел гравьорски шрих, отколкото е първичната гравировка. Очите и най-вече косите им са представени с едри, яйцевидни, разполовени надлъжно зърна, като по този начин двете фигури изглеждат малко по-тежки и тромави. Допълнителното заличаване на фигурата на

¹ Сведението за находката, както и фотоснимка на описваната перпера, дължа на съдействието на колегата Игор Лазаренко, главен асистент в РИМ, Варна, за което му изказвам любезна благодарност.

Обр. 5. Златна перпера на Михаил VIII Палеолог, Трето златно монетосечене, първа фаза, Константинопол, вторично доработен екземпляр, лице и опако

Fig. 5. Constantinople. Gold hyperpyron of Michael VIII Palaiologos, Third Gold Coinage, First Phase, additionally overstruck specimen. Obverse and reverse

коленичилиия император е направено от лицето до пояса, с по-широко длето и с по-голяма дълбочина, отколкото нормалния гравьорски шрих (обр. 5-6). Голобравото лице на ангела (архангел Михаил) е преоформено с брада и мустаци, наподобяващо традиционните монетни изображения на Св. Теодор Стратилат (Bendall, Donald 1974, 11-13; Дочев 1992, Табл. XIII. 9; Grierson 1999, Pl. 5, 79-81; Lianta 2011, 197, 531). Съсредоточаването на повторната гравьорска дейност върху определени части от тялото на императора и лицата на Божия син Христос и архангела, свидетелства за символично целенасочено действие, макар и косвено засягащо личността на ромейския василевс Михаил VIII Палеолог.

Явлението е засега непознато за златните монетосечения на Палеолозите, като същи-

Обр. 6. Детайл на вторично доработена златна перпера от обр. 5

Fig. 6. Constantinople. Gold hyperpyron of Michael VIII Palaiologos, Third Gold Coinage, First Phase, additionally overstruck specimen (see Fig. 5). Detail

Обр. 7. Златна перпера на Михаил VIII Палеолог, Трето златно монетосечене, първа фаза, Константинопол, вторично доработен екземпляр, лице и опako

Fig. 7. Constantinople. Gold hyperpyron of Michael VIII Palaiologos, Third Gold Coinage, First Phase, additionally overstruck specimen. Obverse and reverse

ят екземпляр носи традиционните сарафски графити, което означава, че той е бил поне няколко години в употреба (обр. 5). Подобна корекция със специално изработени по-малки матрици-поансони, за промяна на някои части от монетните изображения, са известни върху златните перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци от неговото Второ златно монетосечене, издавано в Магнезия. Върху главата на Св. Богородица е отпечатано в същия размер лице на мъж, с брада и мустаци, стема с препендулии, доколкото могат да се идентифицират по-точно, без да се засягат други части от нейната фигура. Лицето на императора е коригирано с брада от по-едри зърна (обр. 9). Относно това най-интензивно златно монетосечене от периода 1222-1254 г. са изказвани различни предположения. Някои автори обясняват огромното му количество, достигащо няколко десетки милиона екземпляра, с паралелни имитативни монетосечения от страна на венецианците в Константинопол по време на Латинската империя (1204 - август 1261 г.), а след това и от генуезците в Пера, или в други градове на възстановената Ромейска империя (Авдев 2009, 155-166; Oberländer-Târnoveanu 2000, 499-509). За това канонично-литургично посегателство върху светостта на Божията майка, чрез отпечатване на мъжко лице с корона, брада и мустаци върху нейната глава, е изказано твърде любопитно мнение, че става дума за извънредно официално пропагандно издание по спешност. По стечение на обстоятелствата, Константинопол е превзет твърде лесно на 28 юли 1261 г. от великия domestik Алексей Стратегопул, пръв довереник на Михаил VIII Палеолог и нямало време да се подготвят достатъчно златни перпери за тържественото влизане на императора-освободител в опразнения от латинците и венецианци Константинопол,

Обр. 8. Детайл на вторично доработена златна перпера от обр. 7

Fig. 8. Additionally overstruck specimen (see Fig. 7). Detail

макар че законен наследник на столичния трон бил все още малолетният никейски император Йоан IV Ласкарис. Поради тази причина част от наличните златни перпери на Йоан III Дука Ватаци са спешно иконографски преоформени с представяне на сцената „императорът коронясван от Св. Константин“. В случая женската фигура с туника и мафорион, но с брада и мустакато лице, се идентифицира със Св. Константин, основателят на византийската столица Константинопол и оттам символичната връзка с освободителя и възстановителя на държавата Михаил Палеолог (Oberländer-Târnoveanu 2000, 509-510; 560-561; Pl. XLII, №165-168; Pl. XLIII, № 169-172; Pl. XLIV, № 174). Предложеното обяснение, че то е изява на официалната финансова власт, не звучи аргументирано, след като се посяга върху образа на Божията майка и то при положение, че по това време никейският патриарх Арсений се е противопоставял на незаконните действия на Михаил VIII, който се изявявал като узурпатор по отношение на престолонаследника Йоан IV Ласкарис (Geneacoplos 1959, 40-50).

Независимо от предложените хипотези тези перпери съществуват и произхождат от Източна България и от Северна Добруджа в Румъния. От България са познати общо 5 екземпляра - три от колекцията на д-р В. Хараланов от Шумен, 1 от фонда на НАИМ при БАН, София и 1 с неустановено местонамиране (Gerasimov 1971, 113-117; Авдев 2005, 28, фиг. 10). Румънските перпери произхождат от две колективни находки. Първата колективна е от „Узун баир“, намиращ се на 17 км югоизточна от Тулча на Дунава, която съдържа десетки златни и сребърни накити, както 195 златни перпери - 165

екз. на Йоан III Дука Ватаци, Второ златно монетосечене; 5 екз. на Теодор II Ласкарис и 9 допълнително препечатани екземпляри на Йоан III Дука Ватаци с мъжка глава върху лицето на Богородица. Останалите перпери са издания на Андроник II (сам) (1282-1295) (4 екз.); Андроник II с Михаил IX Палеолог (1295-1320) (12 екз.). Освен златни перпери това голямо съкровище съдържа 103 сребърни слитъка („сомо“), както и 23 430 сребърни аспри на различни татаро-монголски ханове от Златната орда и самостоятелни татарски владетели от периода 1280-1312 г. Укриването на съкровището се отнася към 1300-1301 г. (Iliescu, Gavrilă 1964, 219-226; Oberländer-Târnoveanu 1997, 148-150). Другото съкровище е от Тулча на Дунав. Съдържало е ок. 70 перпери на Йоан III Дука Ватаци, Магnezия Второ монетосечене и 1 екз. на Андроник II с Михаил IX Палеолог. От перперите на Йоан III Ватаци 1 екземпляр е с описваната препечатка върху лицето на Св. Богородица - глава на мъж, определян като Св. Константин, с мустаци и брада (Oberländer-Târnoveanu 1997, 152).

Другият екземпляр, с извършена по него вторична доработка, е също златна перпера на имп. Михаил VIII Палеолог от неговото Трето златно монетосечене, Първа хронологична фаза (1261-1272 г.), с представяне на Христос на трон, държащ свитък (диам. 26/27 мм, тегло - 4,00 г). Съхранява се във фонда на НАИМ при БАН, София без да е известно неговото местонамиране (инв. № 1507). Както при първата описана перпера и тук лицето и част от тялото на императора са грижливо изстъргани и заличени с по-широко гравьорско длето, има и лека корекция на лицата на Христос и на архангел Михаил. Тази промяна се състои в очертаването на нимба и косите на Христос, които от дребни зрънца са преоформени във вид на щрихи, тип „рибна кост“, извършени с много

тънка игла. Релефните очертания на лицето му са леко изравнени, а очите са преповторени и леко увеличени с по-дебела гравьорска игла или шило, но много по-несръчно, отколкото върху първата перпера. Същото е направено и с лицето на архангел Михаил, чиито очи са подчертани с по-дебела игла. Надписите от двете страни на трифигурната композиция са запазени (обр. 7-8).

На пръв поглед вторичните гравьорски въздействия върху двете златни перпери се различават най-вече в корекцията на лицата на Христос и на архангел Михаил. И в двата случая е засвидетелствано целенасочено премахване, или по-скоро изличаване образа на императора Михаил VIII Палеолог, което едва ли е случайно. Ако при златните перпери на Йоан III Дука Ватаци е налице своеобразно вторично „преобразяване“ на Св. Богородица - с мъжко лице с брада мустаци, макар и с корона, с цел изразяване на определена символична идея, което отново ще повторим, е един богохулствен акт за Православната ни църква, независимо какви са били причините, то при разглежданите златни номизми умишленото премахване на „божествения“ императорски образ е очевидно. Вероятно обяснението за това любопитно явление в сферата на златното византийско монетосечене трябва да се потърси в събитията в края на 50-те и нач. на 60-те години на XIII в., период, решаващо съдбоносен за възстановяването на Ромейската империя след латинската окупация през 1204 г. и водещата роля на Михаил VIII Палеолог като „новият Константин Велики“.

Представител на една от най-старите дворцови византийски фамилии той бързо израства в кариерата на висш военоначалник в двора на никейския император император Тодор II Ласкарис (1254-1258 г.), достигайки до поста мегадук (Laurent 1933, 130-136; Geneacospos 1959, 16-30; Острогорски 1998, 735, табл. 9). Независимо от своите амбиции и склонности за интриги и нелоялност към императора, Михаил Палеолог запазил своите позиции но висш сановник до смъртта на Теодор II Ласкарис през 1258 г. Като регент на малолетния престолонаследник Йоан IV Ласкарис, Михаил Палеолог се погрижил още на деветия ден от смъртта на баща му да избие останалите членове на регентския съвет, както и някои техни привърженици. Амбициите за пълна самостоятелна власт довели до своето самоиздигане за никейски василевс, както и коронясването на своята съпруга за василиса през януари 1259 г., въпреки липсата на таки-

Обр. 9. Вторично доработена златна перпера на Йоан III Дука Ватаци от типа „императорът със светец (Св. Константин?)“ (по С. Авдев), лице и опак
Fig. 9. Additionally overstruck gold hyperpyron of John III Ducas Vatatzes, Emperor and Saint (St. Constantine?) type (after C. Avdev). Obverse and reverse

Обр. 10. Златна перпера на Михаил VIII Палеолог, Трето златно монетосечене, Втора фаза, Константинопол (1272-1282), лице и опako

Fig. 10. Constantinople. Gold hyperpyron of Michael VIII Palaiologos, Third Gold Coinage, Second Phase, additionally overstruck specimen. Obverse and reverse

ва права при живия престолонаследник Йоан IV Ласкарис (Пахимер, 152-153; Geanocoplos 1959, 48-60). От тук нататък последвало желанието на Михаил VIII Палеолог да стане не само освободител на окупирания от латинци и венецианци Константинопол, но и възстановител и едноличен василевс на старата, разпокъсана от 1204 г. на няколко части Ромейска империя. Така, на 15 август 1261 г. (Успение Богородично) Михаил VIII Палеолог тържествено влязъл в освободения Константинопол с подobaваща церемония и всенародни тържества и бил повторно коронясан в Св. София за автократор и самодържец на Романия (Византия). В края на 1261 г. той наредил да бъде ослепен осемгодишния законен император Йоан IV Ласкарис, с което се навлякъл не само всенародния гняв и възмущение, но и изостряне на отношенията с българския цар Константин Асен (1257-1277 г.), чиято втора съпруга Ирина Комнина Асенина Ласкарина е дъщеря на Теодор II Ласкарис, сестра на Йоан IV Ласкарис и внучка на цар Иван Асен II (1218-1241 г.) (Пахимер, 149-150; Златарски 1972, 497-498; Божилов 1985, 116).

Напрегнатите отношения между България и Византия по вина на Михаил VIII продължили до смъртта на Константин Асен (+1277). Михаил VIII Палеолог се проявил като един от най-ловките и дееспособни владетели и постигнал целите си, независимо че погазил православните християнски догми, най-често с помощта на златните перпери. Така още в началото на своето управление срещу неговата коварна и недостойна постъпка заради ослепяването на детето-император, се надигнали патриарх Арсений, част от византийската аристокрация и многобройни миряни. Патриархът анатемосал Михаил VIII, което довело до неговата смяна през 1266 г. За да запази своя трон и същевременно да възпре

настъпателните действия, най-вече от страна на неаполитанския и сицилиански крал Шарл I Анжуйски, ловкият и коварен император успял да сключи договор едновременно с Генуа и Венеция през 1266-1267 г., а през 1274 г. признал върховенството на римския папа с подписване на уния в Лион от неговия велик логотет Георги Акрополит (Острогорски 1998, 579-584) Този акт наново дал повод за всенародни бунтове сред православните поданици, довели до поредни жестоки гонения на духовници, обикновени миряни и представители на аристокрацията. От друга страна, неговите съвременни житиеписци и историци като Георги Пахимер, Мануил Фил и др. (Мануил Фил, 146; Пахимер, 153-154) не спирали да величаят военните му победи и покровителството над Православието. Това не възпряло народната ненавист към Михаил VIII да излезе извън границите на Византийската империя, и да намери изява не само в България, християнските градове в Мала Азия, но и в Централна и Южна Гърция. През 1279 г. самостоятелният севастократор в Тесалия Йоан свикал църковен събор, на който за пореден път Михаил VIII бил анатемосан и отлъчен от Светата Православна църква (Острогорски 1998, 588). Показните осъждания едва ли са оказали въздействие върху съвестта на ромейския император, тъй като той продължил да управлява по същия начин до своята смърт през 1282 г. Вероятно безбройните прояви на жестокост, коварство и насилие от страна на Михаил VIII Палеолог са основна причина за доработката на част от неговите златни перпери. И върху двете златни номизми лицето на императора е напълно заличено, като върху единия екземпляр това е направено с по-широко гравьорско длето. Този факт вероятно насочва към хипотезата, че това може да бъде дело на притежателите на златните перпери, които по този начин са изразили своята ненавист към василевса, престъпил регентската клетва и ослепител на дете-император, както и към личността поругала Православието чрез омразната схизма с римския папа. Малкото известни такива екземпляри предполагат ограничена изработка от частни лица (наемни, пътуващи гравьори, бижутери, сарафи и др.) и трудно може да се допусне, че те са издания на официална, държавна финансова институция. Остава загадка обаче защо върху първата перпера са префасонирали лицата на Христос и архангел Михаил с нови малки матрици, особено преобразяването на голобрадия ангел

и пръв Божи архистратег Михаил като светец с брада и дълги мустаци, подобен на Св. Теодор Стратилат. Вероятно по традиция ще

кажем, че това ще покажат бъдещите проучвания върху други подобни монети, а такива има, и те подлежат на анализ и разгадаване.

Цитирана литература:

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII-XIV век, София, 2005.

Авдев 2009: С. Авдев. Венецианските и генуезки *petrperi comunali* и *perperi latini*. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 153-170.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеновци (1186-1460), генеалогия и просопография, София, 1985.

Бъчваров 1994: И. Бъчваров. Към въпроса за контрамаркираните сребърни монети, участвали в паричното обръщение на Добруджа през втората половина на XIV в. - Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1-4, 101-105.

Герасимова 1981: В. Герасимова-Томова. Графити върху монети от Горнославското съкровище. - Нумизматика, 1981, 3, 3-17.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV век, Велико Търново, 1992.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, 3, София, 1972.

Иванов 1993: В. Иванов. Няколко монетни находки от Южна Добруджа. - In: Dobroudja, 12, 1995 (Numismatic and Sphragistic Contribution to Ancient and Medieval History of Dobroudja, International Symposium, Dobrich, 1993, 310-312.

Мануил Фил: Мануил Фил. - В: Гръцки извори за българската история, 10, 1980, 139-148.

Парушев 1993: В. Парушев. Непубликувани средновековни монети от Южна Добруджа (VIII-XIV в.). - В: Сб. Добруджа, 10, 1993, 145-167.

Пахимер: Георги Пахимер. - В: Гръцки извори за българската история, 10, София, 1980, 149-217.

Bendall 1988: S. Bendall. A Private Collection of Palaeologan Coins, Wolverhampton, 1988.

Geanakoplos 1959: D. J. Geanakoplos. Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge, Massachusetts, 1959.

Gerasimov 1971: T. Gerasimov. Hyperpères de Jean III Batatzes à têtes surfrappées. - Etudes Balkaniques, 3, 1971, 113-117.

Gerasimov 1978: T. Gerasimov. Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten - Byzantinobulgarica, 5, 1978,

123-146.

Grierson 1982: P. Grierson. Byzantine Coins, London, 1982.

Grierson 1999: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitmore Collection, vol. five, Michael VIII to Constantine XI 1258-1453, Two parts; Washington, D. C., 1999.

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whitmore Collection, vol. 4, 2 parts, Washington, D. C., 1999.

Iliescu 1965: O. Iliescu. Le dernier hyperpère de L'Empire Byzantin de Nicée. - Byzantinoslavica, 26, 1965, 94-99.

Iliescu, Gavrilă 1964: O. Iliescu, S. Gavrilă. Le grand trésor de monnaies et lingots des XIVe siècles trouvé en Dobroudja septentrionale - Note préliminaire. - Revue des études sud-est européennes, Bucuresti, 1964, 1-2, 218-227;

Laurent 1933: V. Laurent. La généalogie des premiers Paléologues. - Byzantion, 8, 1933, 130-136.

Lianta 2011: E. Lianta. Late Byzantine Coins 1204-1453, Ashmolean Museum, University of Oxford, London, 2011.

L. Mandic, J. Ananijev; C. Morrisson. Un trésor d'hyperpères du XIIIe siècle trouvé à Čanacli près de Strumica (Macédoine Oriental). - Revue numismatique; 36, 1994, 15-69.

Oberländer-Târnoveanu 1997: E. Oberländer-Târnoveanu. Some Remarks on the Chronology and the Composition of the Byzantine Coin Hoards from the 13th and the 14th Centuries at the Lower Danube and Adjacent Areas. - Etudes byzantines et post-Byzantines, 3, Bucuresti, 1997, 113-160).

Oberländer-Târnoveanu 2000: E. Oberländer-Târnoveanu. Les hyperpères de type Jean III Vatatzès- classification, chronologie et évolution du titre (à la lumière du trésor d'Uzun baïr, dép. De Tulcea). - In: Istro-Pontica, Muzeul- Tulcean la a 50-a aniversare 1950- 2000, Tulcea, 2000, 499-519.

Paroushev 1995: V. Paroushev. The coins from the silver hoard found near Batovo in the region of Dobrich. - In: Dobroudja, 12, 1995, 272-286.

Additionally reworked gold hyperpyra of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologos (1258-1282) (Abstract)

Konstantin Dochev

The article discusses two gold hyperpyra of the Byzantine Emperor Michael VIII Palaeologos, belonging to his Third Gold Coinage, First Chronological Phase, issued in Constantinople between the autumn of 1261 and 1272. Both specimens were additionally reworked, but in two different manners. On the first coin, the body and face and the kneeling emperor was erased by means of a broad engraver's chisel, and the heads of Archangel Michael and Christ were overstruck with small new dies. Thus, Christ has a larger head with hair and beard rendered with large beads. The head of the Archangel is also replaced by a larger head with curly hair of large beads, beard and long mustache, similar to the canonical depictions of St. Theodore Stratelates (weight 4.00 g). On the second specimen, part of the body and the face of the emperor are again erased by means of broad engraver's chisel, but the faces of Christ and Archangel Michael were additionally outlined with very fine cutter, and their eyes were widened with a needle or blunted awl (weight 4.05 g). Until now, similar additionally reworked Byzantine gold coins were known from the Second Gold Coinage of the Nicaean Emperor John III Ducas Vatatzes, struck in the mint of Magnesia in Asia Minor. On their obverse, only the heads of the Holy Virgin and the emperor were overstruck by means of small dies, so that the Virgin received a bearded and mustached male head with stemma with pendilia, but wearing the same garments (maphorion and tunic). The Emperor also received new, bearded face. A total of 14 overstruck hyperpyra of John III Ducas Vatatzes are known. Five of them were found in Bulgaria, and nine in Dobrudzha, present-day Romania (in the area of Tulcea on the Danube). Some

authors attribute this overstriking of the gold hyperpyra of John III Ducas Vatatzes to the financial authorities of Michael VIII Palaeologos, when he entered in Constantinople as liberator and restorer of the Byzantine Empire on August 15, 1261. Apparently, as there was no time to prepare dies for the new hyperpyra, part of the old coins of John III Ducas Vatatzes were overstruck. The Virgin Mary was "transformed" into St. Constantine, seeking a symbolic relation between the Emperor Saint and Michael VIII Palaeologos, "the new Constantine". In fact, according to the Orthodox theological and liturgical dogmas this act should be regarded as desecrating the holiness of the Virgin Mary, and such an explanation seems improbable.

Regarding the two hyperpyra of Michael VIII, the author's opinion is that they were overstruck as a symbolic vengeance against the ambitious and insidious Byzantine Emperor, several times excommunicated and anathematized by the Orthodox Patriarch. Large part of the Byzantine common people and part of the aristocracy and the clergy also expressed, by means of rebellions, anathemas, etc., their constant opposition against the odious Emperor who blinded the juvenile Emperor and heir to the crown John IV Laskaris. This discontent grew stronger after 1274, when Michael VIII Palaeologos, aiming to deter the military threat of Charles I of Naples against South Greece, signed a church union in Lyon, recognizing the supremacy of the Pope. One of the main reasons for overstriking, although in different manners, of the two hyperpyra of Michael VIII Palaeologos, was probably an act of revenge by the coins' owner against the Emperor, desecrator of Orthodoxy, who blinded the underage legitimate Byzantine Basileus.

Остродънни чаши от тел Юнаците

Татяна Мишина

По време на първите разкопки на селищната могила при Юнаците, Пазарджишко, В. Миков разграничава една непозната до този момент група керамични съдове от пласт В - бронзова епоха, сред която водещо място имат остродънните чаши (Миков 1940, 74-80, обр. 24-25). Многочислеността на този тип съдове предизвиква вниманието на изследователите, благодарение на което екземплярите се интерпретират като чаши „тип Юнаците“. Коментирайки публикацията на В. Миков, В. Милойчич свързва чашите с пласта Юнаците III, който синхронизира с периода Средноеладски II (Milošić, 1949, 52-55, Abb. 2, 6). С подновяването на разкопките през 1976 Р. Катинчаров ги определя като маркиращи началото на средната бронзова епоха (Катинчаров 1974, 17, обр. 276). Същият, заедно с В. Мацанова, се спира на този тип съдове, определяйки ги като характерни за VIII-I хоризонти, датирайки ги отново, на базата на разработената от него периодизация на бронзовата епоха, в средната бронзова епоха (Катинчаров, Мацанова 1993, 157, обр. 17)¹. Като цяло, след налагане на триделната периодизация на ранната бронзова епоха в българските земи (Panajotov 1989, 74-103; Панайотов 1991, 33-38; Лещаков, 2000, 103-106) остродънните чаши са дискутирани в многобройни публикации (Лещаков 1986; 1988, 1-13; Nikolova 1996, 145-186; Nikolova 1999, 34-104; Николова 1999, 9-20), за които ще стане въпрос по-долу. Общото при всички е, че те определят формата като характерна за етапа РБЕ III, но боравят с ограничена информация, при липса на детайлни типологически и стратиграфски данни, което ограничава и изводите, направени на тази основа

Колекцията остродънни чаши, произхождащи от разкопките през 1939 г., се съхранява в

Археологическия музей - Пловдив и наброява 10 цели чаши с една дръжка и 3 с две дръжки (Миткова 2011, 69). В резултат на възобновените проучванията на тел Юнаците², количеството на тези чаши се увеличи с 15 цели и 36 фрагмента (обр. 2)³. С количественото им натрупване възникна и необходимостта от пълната им публикация - както от колекцията на В. Миков⁴, така и от по-късните разкопки. Проследената в детайли стратиграфия на културния пласт от бронзовата епоха на тел Юнаците ще даде възможност да се определи точната стратиграфска позиция на чашите, да се сравнят морфологическите им характеристики и да се съпоставят двете колекции.

Морфологични характеристики

Остродънните чаши се отнасят към трапезната керамика - те са тънкостенни, външната им повърхност е покрита с ангоба, загладена до блясък. Вътрешната им повърхност е щателно загладена само при горната разширена фуние-видна приустийна част.

В понятието чаши „тип Юнаците“ обикновено се включват и чаши със заоблено тяло и дъно, при които преходът от тялото към гърлото е слабо изразен, както и чаши с биконична форма и къси, добре оформени дъна. Тук ще посоча само многократно публикуваната чаша с късо, добре оформено плоско дъно, открита при строителни дейности около тел Юнаците (Селищна могила 1995⁵; Николов 2006, 156).

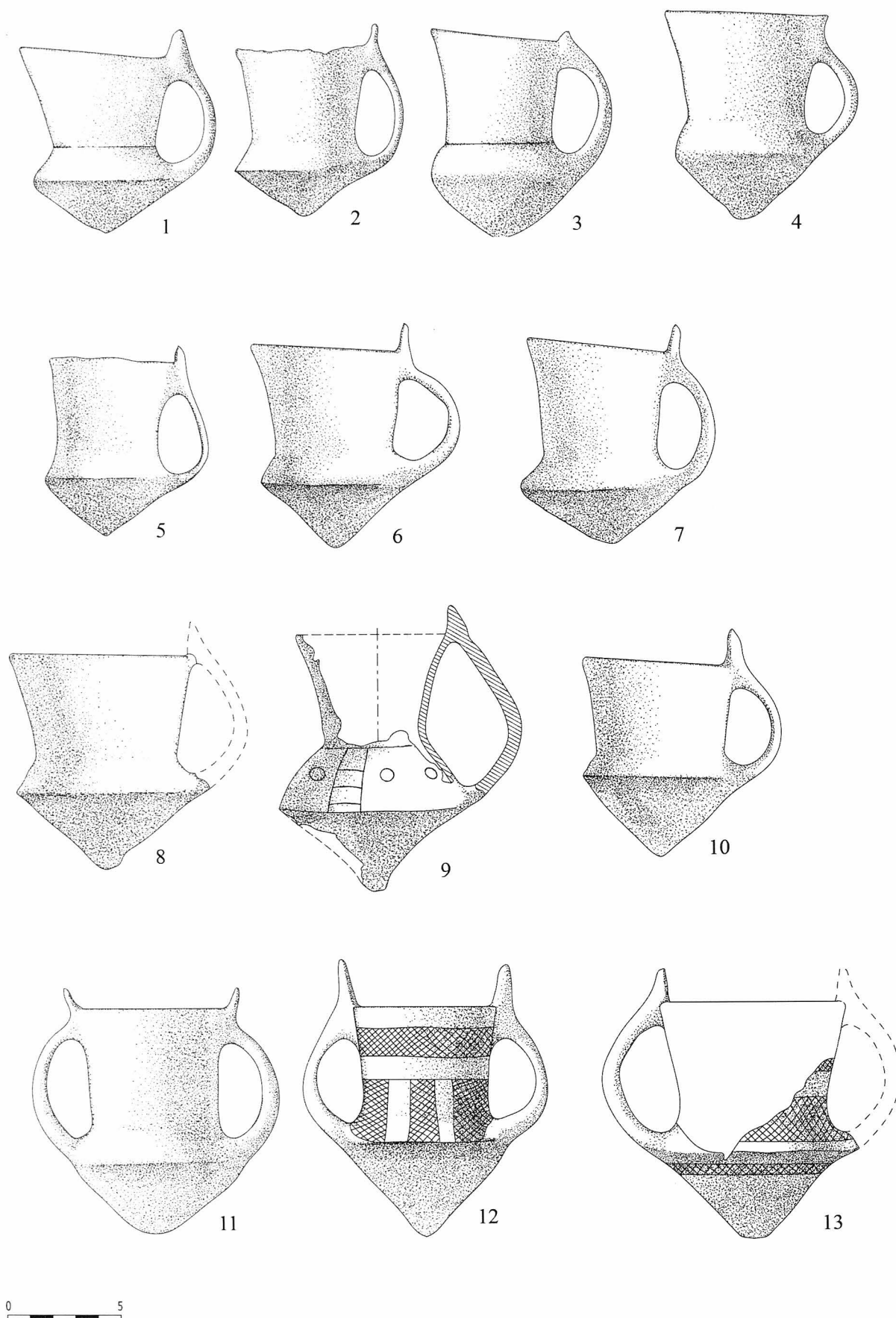
² Разкопките са ръководени от Р. Катинчаров - НАИМ при БАН, София, със зам. ръководител В. Мацанова, РИМ-Пазарджик. От 1983 г. експедицията е българо-съветска/руска с ръководител от руска страна проф. Н.Я. Мерперт.

³ От тях в настоящото съобщение са представени само информативните. Трябва да отбележа, че сред целите форми са представени и два миниатюрни екземпляра: 97/X, 98/?, които са намерени в преотложан културен пласт в периферията на могилата (квадрат П/3).

⁴ Рисунките на чашите от разкопките на Миков са изпълнени по фотографите на публикацията му с реконструиран мащаб.

⁵ Чашата е представена на корицата на книгата.

¹ Благодаря на екипа на българо-съветската експедиция за възможността да публикувам този материал.

Обр. 1. Остродънни чаши от разкопките на В. Миков (чашиите са нарисувани по публикуваните фотографии, мащабът е реконструиран)

Fig. 1. Pointed-base cups from excavations of V. Mikov (cups, drawn after the original photographs, calculated scale)

От разкопките на тел Юнаците са известни няколко чаши със заоблено тяло и дъно. Според мен, в морфологическо отношение те се различават от остроудънните, поради което няма да бъдат обект на анализ тук.

Основа на дискусиата в настоящото съобщение са чашите с остро дъно. Горната им част е фуниевидна, а долната - биконична, с подчертан преход между двете и наличие на една или две вертикални дръжки, в някои случаи - с израстък, издигащ се над устието. Предвид факта, че повечето чаши от разкопките през 1977-1980 г. са фрагментирани, в представеното изследване определяща за разграничаване на този тип ще бъде формата на долната част. Тя е биконична, като максималното разширение представя ясно оформен ръб. Изключения представляват чашата (обр. 2/150/I) и фрагмент от чаша (обр. 2/275/?) - със заоблено сплеснато тяло. Долната линия е оформено като: равна скосена линия (обр. 2/142/I, 143/III, 146/III, 149/III, 147/IV, 51/IV, 148/VI, 214/IX-яма); конкавна скосена линия - (141/III, 145/IV) (обр. 2); конвексна скосена линия (обр. 2/144/IV, 214/IV); фигуративна линия (обр. 2/150/I.) Дъното е заострено; оформено като кръгла пъпка (обр. 2/148/VI, 150/I) или леко сплескано (обр. 2/143/III).

Остроудънните чаши винаги имат една или две дръжки. Три чаши от колекцията в АМ-Пловдив (Миткова 2011, 69) са с две дръжки (обр. 1/11,12). Те са открити на дълбочина 1,80 м (Миков, 1949, 78-80, обр. 25), което позволява да се отнесат към III или II строителни хоризонти. В колекцията от 1977-1980 г. липсват цели чаши с две дръжки. Някои фрагменти (303/VI) от горна част по аналогия с колекцията от 1939 г. (мотив и техника на орнаментация, обработка и цвят на повърхността - излъскана червено-кафява) могат също да се причислят към тази група. Вероятно всички останали екземпляри и от двете колекции са били с една дръжка (обр. 1; 2). Всички дръжки са вертикални дъговидни. В колекцията 1977-1980 долният им край е разположен на максималния диаметър на тялото, подчертаващ изпъкналия ръб, а горният - върху ръба на устието (обр. 2/149/III, 215/IX-яма, 98/?) или под него (обр. 2/142/I, 150/I, 145/IV). Някои от дръжките са с „израстък“ над ръба на устието (обр. 2/98/X min, 141/III, 143/III, 144/IV, 151/IV, 148/VI). При три чаши дръжките не са запазени (146/III, 147/IV, 214/IV), а реконструкцията им е затруднена. В колекцията от 1939 г. всички дръжки са с „израстък“ (обр. 1). Хоризонталното сечение на дръжките варира от правоъгълно до овално.

Размери и пропорции

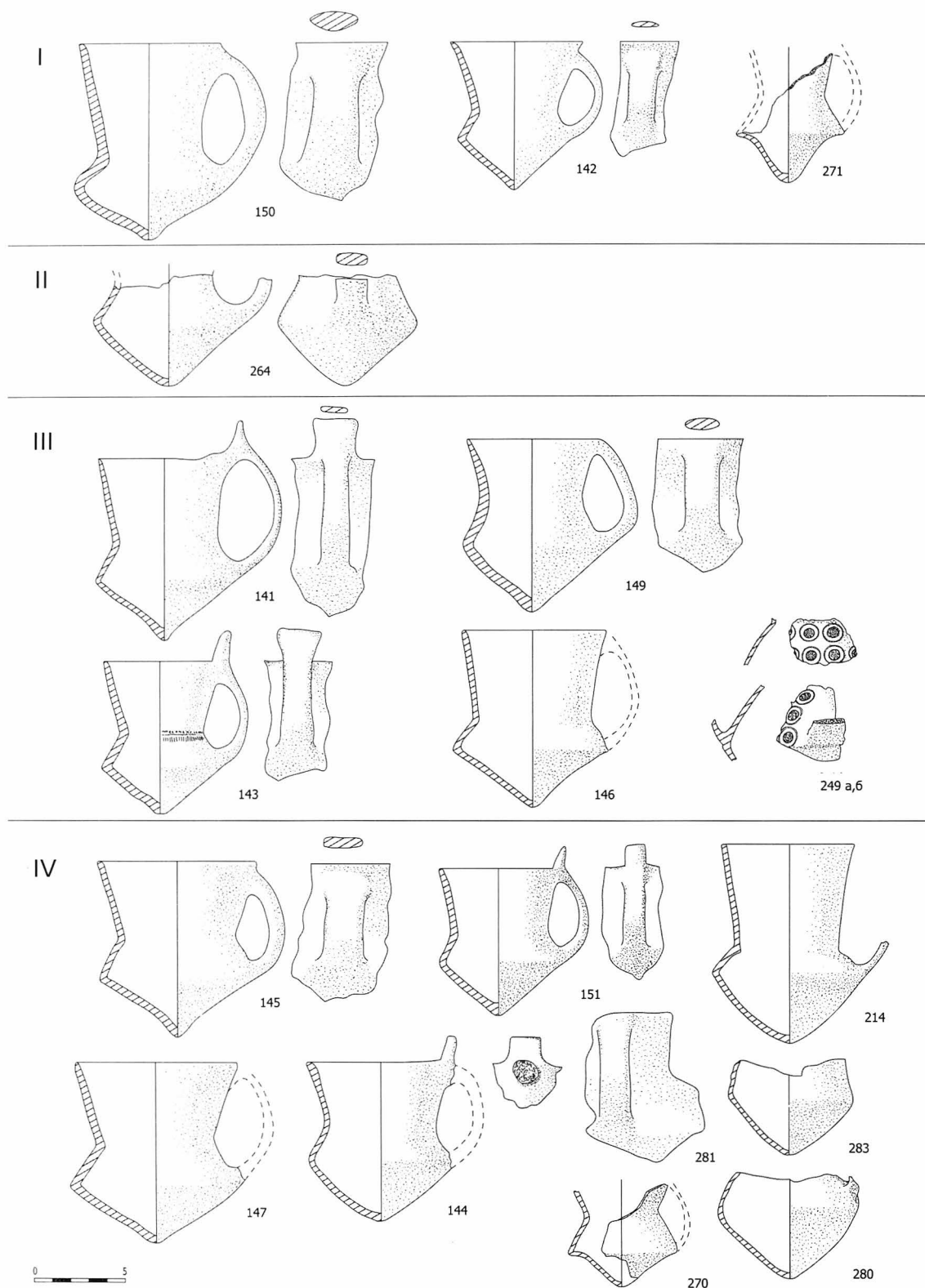
В статията са използвани някои размери и пропорции, представени на обр. 3. В публикацията на материалите от 1939 г. този тип съдове е представен със снимки без мащаб, съпроводени от кратко описание, в което са посочени: обща височина - H1, диаметър на устието - D1 и максималния диаметър на тялото - D2 (Миков 1940, 80-81).

Височината на чашите от разкопките 1977-1980 г. варира от 7,5 до 10,7 см. В интервал от 9 до 11 см са девет екземпляра, сред които и две миниатюрни чаши, които по всяка вероятност не са имали функционално значение. Височината на чашите в колекцията на В. Миков варира от 7,5 до 12,6 см, тяхното максимално количество (7 броя) се разполага също в интервала 9-12 см (графика № 1). Като цяло височините на остроудънните чаши от двете колекции са близки, но тези от разкопките на В. Миков са малко по-високи. Техният максимум е между 9-12 см и в тази серия отсъстват миниатюрните екземпляри. Размерите на диаметрите на устието на чашите от разкопките 1977-1980 варират от 5 до 9 см, най-често те са с диаметър от 7 до 8 см - 7 екземпляра (графика № 2). Диаметрите на съдовете от колекцията от 1939 г. варират от 6,5 до 9 см (8 на брой) и също са в интервала 7-8 см (графика № 2). По диаметри тези серии също са близки - най-често интервалът е 7-8 см. Тези два размера потвърждават хомогенния характер на тази група, което позволява да се предположи съществуване на определен стандарт при размерите на този тип съдове.

Съотношение обща височина (H1) към диаметъра на устието (D1) (графика № 3). Получената пропорция на серията чаши от разкопките 1977-1980 г. варира от 1,0 до 1,8 см, нейната средна стойност достига до 1,4 см, като тя представя единна група⁶. Тази пропорция за чашите от разкопките на В. Миков варира от 1 до 2 см, максимумът достига интервал 1,4-1,6 см. Пропорцията потвърждава наблюдението, че съдовете от разкопките 1939 г. са малко помасивни, но като цяло също съставляват единна група.

За остроудънните чаши от разкопките 1977-1980 г. са изчислени и други варианти на пропорции: съотношение на височината на гърлото (H4) към минималния диаметър (D3) (графика № 4) и съотношение на височината на долната част на тялото - H3 към максималния диаметър

⁶ Чашата 215/IX е от яма. Тя се разграничава от тази група със своите размери. Нарисувана е от витрината на Националния исторически музей, София и е възможна грешка в размерите.

a

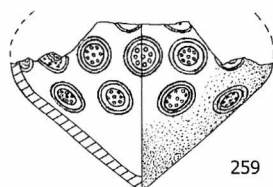
Обр. 2 а,б. Остродънни чаши от тел Юнаците, намерени по време на проучването през 1977-1980 г., с отчетена стратиграфска позиция

Fig. 2 a-b. Pointed-base cups from Tell Yunatsite, excavations in 1977-1980, with indicated stratigraphic position

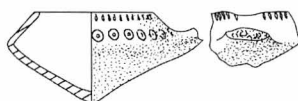
на тялото - D2 (графика № 5). За остродънните чаши от разкопките 1939 г. това изчисление е невъзможно само по публикуваните фотографии, докато при колекцията от 1976-1980 съ-

отношението H4:D3 показва относителната височина на шията, която се определя от общата пропорция на съда. Тази пропорция се колебае от 0,5 до 1,2 см, а средната величина достига

V

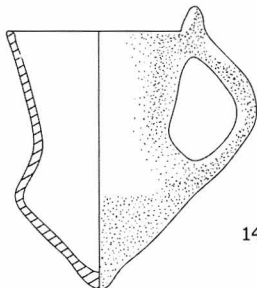

259

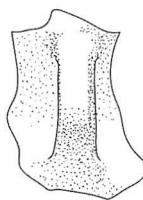

263

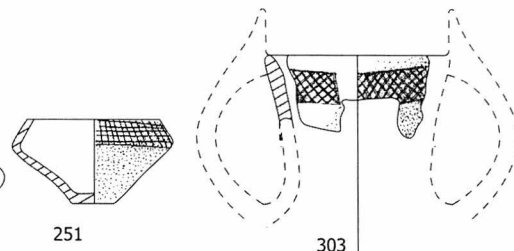
VI

148

251

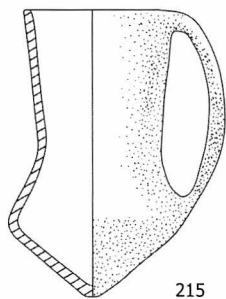

303

VII малки фрагменти

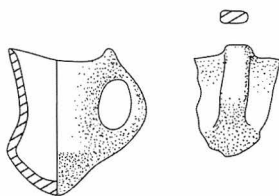
VIII малки фрагменти

IX

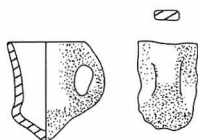
215

X

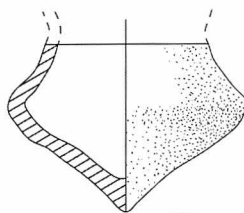

97

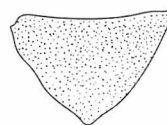
?

98

275

297

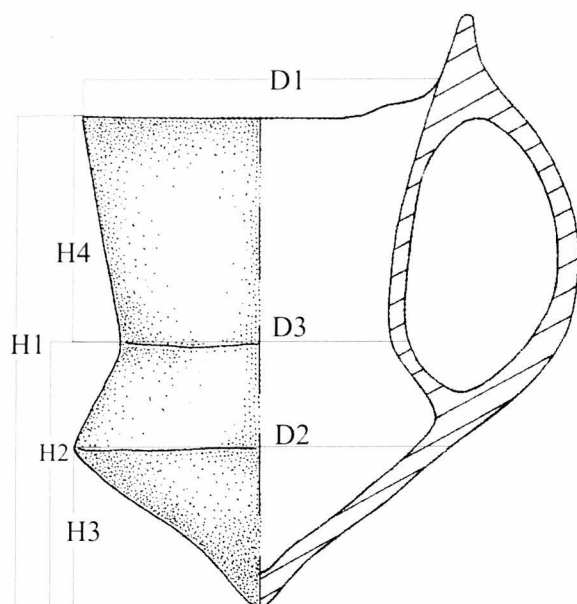

b

0,9. Пропорцията H3:D2 показва относителната височина на долната част на тялото. Тя варира от 0,3 до 0,6 см, най-много чаши достигат до 0,45 см (7 екземпляра), като групата изглежда достатъчно компактна.

Всичките три пропорции и анализираните размери на остродънните чаши показват, че дадените разновидности на съдовете представят

една хомогенна група. Определеният стандарт в размерите и пропорциите, изявени в тази група, вероятно е продиктуван от нейното функционално значение, а именно „чаши за пиене”. Ще отбележа, че диаметрите често съответстват на диаметрите на съвременните стандарти на съдовете за пиене, което потвърждава тяхната функционална определеност.

Обр. 3. Размери на остроудънните чаши: H1 - обща височина; H2 - височина на тялото; H3 - височина на долната част на тялото; H4 - височина на гърлото; D1 - диаметър на устието; D2 - максимален диаметър на тялото; D3 - диаметър на тялото при прехода към гърлото

Fig. 3. Dimensions of pointed-base cups: H1 - total height; H2 - body height; H3 - height of the lower part of the body; H4 - neck height; D1 - diameter of rim; D2 - maximum diameter of the body; D3 - diameter of the body at the transition to the neck

Украса

Няколко чаши са орнаментирани. В колекцията от разкопките 1977-1980 г те са 3 (обр. 2). Орнаментът е връзан и запълнен с бяла пас-

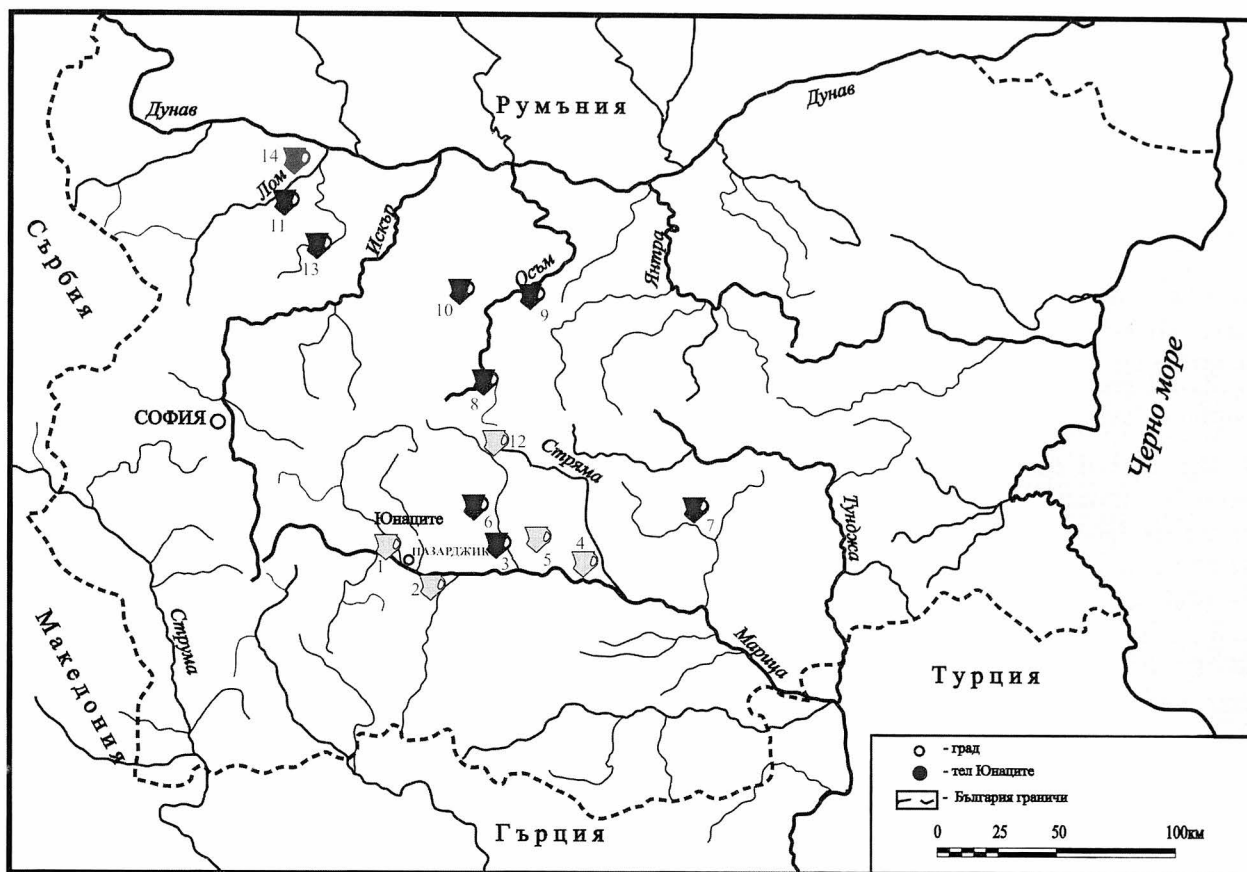
та. Украсата е нанесена на определени зони или покрива почти цялата повърхност на чашата. Чашата (обр. 2/143/III) е украсена между прелома и долната част на шията с връзани къси линии и къси линии във вид на отворен вертикален зигзаг. На съседни квадрата, в два различни хоризонта, са открити три фрагмента от една чаша: от V хоризонт - долната част от тялото на чашата (обр. 2/259/V) и от хоризонт III - два фрагмента от горната част на тялото с прилепена долна част на дръжка (обр. 2/249a, б/III). Тези фрагменти имат връзан орнамент, инкрустиран с бяла паста от двойни окръжности с точки във вид на розети в центъра. Три от чашите в колекцията от 1939 г са украсени - с връзан орнамент във вид на окръжности и други геометрични фигури, инкрустирани с бяла паста (Миков 1940, 78-79, обр. 24 = обр. 1/9); горната част на тялото и гърлото на две от чашите с двойни дръжки са покрити с връзана геометрична украса, инкрустирана с бяла паста. Орнаментът се състои от вертикални и хоризонтални ленти, запълнени с къси линии и е разположен под устийния ръб, върху шията и горната част на тялото (Миков 1940, обр. 25 = обр. 1/12,13).

Стратиграфска характеристика и абсолютна датировка

Остроудънни чаши (цели и фрагменти) са открити от I до X хоризонт (графика № 6); цели чаши са открити от I до VI хоризонт, най-мно-

Обр. 4. Остроудънна чаша в постройка Б, хоризонт V, до нец № 4
Fig. 4. Pointed-base cup from Building B, Level V, next to hearth No. 4

Обр. 5. Остродънни чаши от селищата в България: 1. Юнаците; 2. Малтепе-Огняново; 3. Костиево; 4. Небет-тепе-Пловдив; 5. Разкопаница-Маноле; 6. Черничево; 7. Караново; 8. Ловеч; 9. Деветашка пещера; 10. Садовец; 11. Якимово; 12. Дъбене-Балинов горун (погребално-ритуален комплекс); 13. Леница; 14. Сталийска Махала

Fig. 5. Pointed-base cups from sites in Bulgaria: 1. Yunatsite; 2. Maltepe-Ognyanovo; 3. Kostievo; 4. Nebet Tepe, Plovdiv; 5. Razkopanitsa-Manole; 6. Chernichevo; 7. Karanovo; 8. Lovech; 9. Devetashka Cave; 10. Sadovets; 11. Yakimovo; 12. Dabene (funerary-ritual complex); 13. Lepitsa; 14. Stalijska Mahala

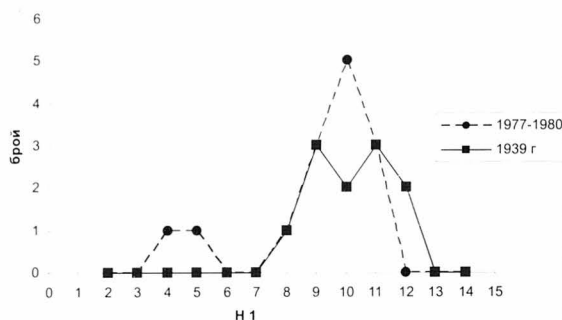
го - от III до V хоризонти. Една от двете чаши, открити под VI хоризонт (215/IX), е намерена на дъното на яма, разчистено в IX хоризонт. Не е установено от кой хоризонт е вкопана ямата. Другият съд (97/X) е намерен в квадрат О/8 в яма, вкопана от V хоризонт и прерязала културния пласт до X хоризонт (Мерперт и др. 2007, илл. 12-17). Миниатюрната чашка (98/?) е открита в квадрат П/3, на периферията на могилата, в преотложен културен пласт. Два големи фрагмента от остродънни чаши също нямат точна стратиграфска позиция (Мерперт и др. 2007, илл. 12). Попадналите малки фрагменти от чаши в долните хоризонти могат да се обяснят с нарушения, извършени при строителната дейност в културния пласт (ями, дупки от дървени колове, строеж на укрепителна система и др.).

В публикацията на първите разкопки В. Миков представя само дълбочината на откритите чаши: две са открити на дълбочина 2,20 м, останалите - на дълбочина 1,80 м: в постройка № 1, до пещта - 4 броя и в постройка № 2 - 6 броя (Миков 1940, 76-80). Като цяло, сондажът на В.

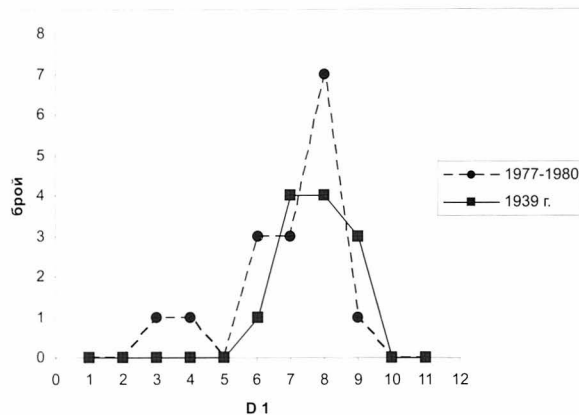
Миков съвпада с линия М-Н/8-4 от план-квадратната мрежа на възобновените през 1976 г. разкопки. Дълбочината на IV хоризонт в участъка на квадратите М-Н/9 е от 2,30 до 2,50 м, на III - от 1,90 до 2,30 м, а на хоризонт II - от 1,65 до 2,10 м (Мерперт и др. 2007, 144, илл. 18-21). Близостта на дълбочините, дадени от Миков (1,80 - 2,20 м) с посочените по-горе, позволява да отнесем чашите от разкопките от 1939 г към IV-II хоризонт на селището. Като се има предвид установената денивелация на културния пласт, достигаща от север на юг повече от 1 м, а от централния профил на изток - повече от 0,50 м, то по-точното свързване на находките на В. Миков с отделни строителни хоризонти е невъзможно.

Всичките цели чаши се свързват с жилищни участъци⁷, или с постройки. Като правило чашите се откриват върху пода и до пещта (обр.

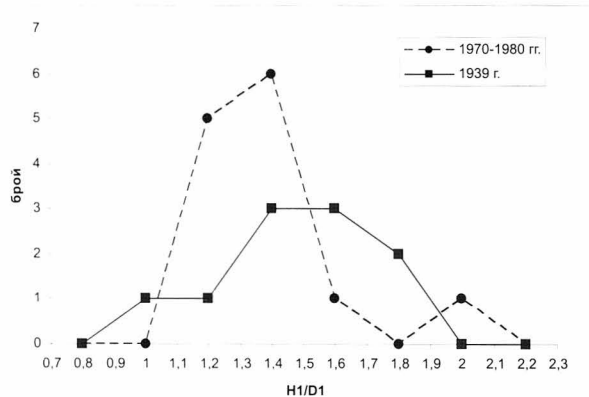
⁷ Поради лошата запазеност и значителните нарушения на културния пласт изцяло запазени постройки в горните хоризонти (I-IV) не са установени, поради което тук са обозначени само отделните жилищни участъци.

Графика 1. Височини на остроудънните чаши (H1)
Graphic 1. Height of pointed-base cups (H1)

Графика 2. Диаметри на остроудънните чаши (D1)
Graphic 2. Diameter of pointed-base cups (D1)

Графика 3. Съотношение на общата височина (H1) към диаметра (D1) на остроудънните чаши
Graphic 3. Ratio between total height (H1) and diameter (D1) of pointed-base cups

4). Подобно разположение на съдовете - до пещта, отбелязва и П. Детев за селищната могила Разкопаница (Детев 1951, 171, 174).

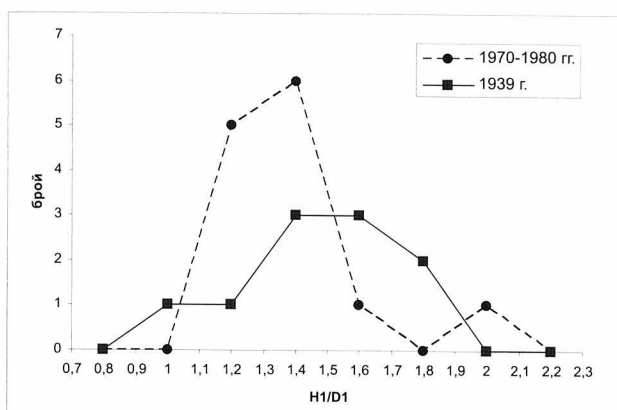
За хоризонтите от РБЕ на тел Юнаците разполагаме със серия от 29 ^{14}C дати (Бояджиев 2007, 217-221; Чичагова и др. 2007, 232-238). За VIII-I хоризонти разполагаме с 9 ^{14}C дати, получени от овъглени зърна или семена на растения, които компактно маркират време-вия отрязък 2500-2000 пр. Хр. и като цяло не противоречат на датировката, предложена от

Я. Бояджиев (Бояджиев 2007, 220) и от Л. Николова (Nikolova 1999, 76) за етапа РБЕ III. За етапа РБЕ III на тел Юнаците отбелязваме компактна група от 4 дати за V-III хоризонти, която представя периода на съществуване на остроудънните чаши (Чичагова и др. 2007, 237, рис. 181).

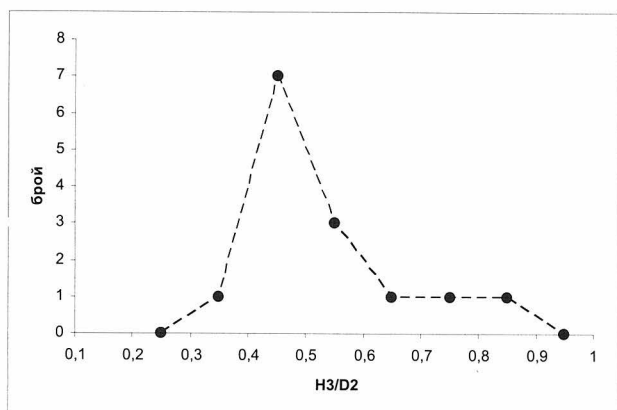
Географско разпространение и относителна датировка

Аналогични чаши са познати и от други обекти в западната част на Гопнотракийската низина. Разкопките на многослойното селище Малтепе при Огняново, Пазарджишко, представят единични и фрагментарни находки на чаши „тип Юнаците“, но тяхната стратиграфска и хронологическа позиция не е представена в първичната публикация (Детев, Мацанова 1977, 45-86). Известни са две цели чаши и три доста големи фрагменти, два от тях - орнаментирани (Leshtakov 2000, 258, fig. 16.12; 261-262, fig. 16.15; fig. 16.16). Анализирайки стратиграфските данни и местонахождението им К. Лещаков ги свързва с III-V хоризонти тел Малтепе-Огняново, които синхронизира с VI-I хоризонти на тел Юнаците, отнесени към РБЕ III (Leshtakov 2000, 241-270). Десет цели чаши с точни аналогии в тел Юнаците са известни и от ритуалния комплекс м. Балинов горун, разположен в близост до раннобронзовото селище Дъбене-Саровка (Христов, 2005. 129; Христов, 2012, 14-15, 20; обр. 6,8)⁸. От последното се споменава за „фрагменти“ от остроудънни чаши, отнесени към етапа РБЕ III (Nikolova 1999, 229-230). Ат. Пейков споменава за остроудънни чаши от VI-V хоризонти на Небет-тепе (Пловдив), но илюстрира фотографски само една нетипична биконична чаша с късо дъно, подчертавайки, че в обекта преобладават чашите със заоблени дъна (Пейков 1999, 184-186, обр.7). В тел Разкопаница до Маноле, Пловдивско, също е разкрита представителна серия от остроудънни чаши (Детев 1950, 181-186; Detev 1951, 181-186; Detev 1971, 93-105), но за съжаление в публикациите отсъства стратиграфската позиция на този тип съдове. От региона са известни и две случайни находки - от Костиево и района на многослойното селище при Черничево - чаша с дълбоко врязан орнамент, подобен на фрагмента от Юнаците - съд 259/V. Тялото ѝ е овално, а пропорциите ѝ - различни от тези в Юнаците (Маджаров 1988; Nikolova 1996, 176, fig. 23).

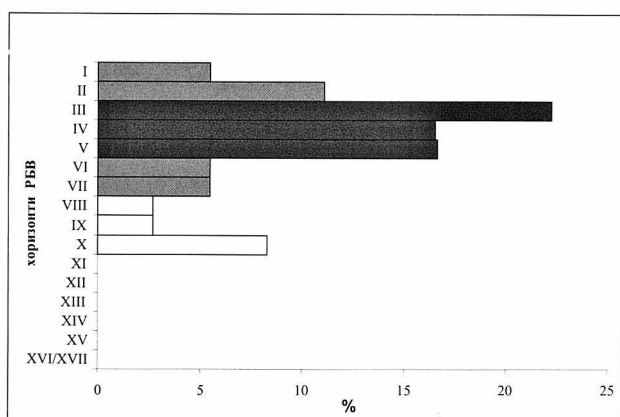
⁸ Благодаря на М. Христов за любезно предоставената ми информация.

Графика 4. Съотношението на височина на гърлото (H4) към минималния диаметър (D3) на остроудънните чаши
Graphic 4. Ratio between neck height (H4) and minimum diameter (D3) of pointed-base cups

Графика № 5. Относителна височина на долната част на тялото на остроудънните чаши
Graphic 5. Relative height of the lower body of pointed-base cups

Графика № 6. Разпределение на остроудънните чаши по хоризонти
Graphic 6. Stratigraphic distribution of pointed-base cups

Доколкото ми е известно, в източната част на Горнотракийската низина е открита една остроудънна чаша - селищната могила Караново, пласт Караново VIIb (Николов 2006, 155). Като цяло, западната част на Горнотракийска низина е географската област, в която дискутираните чаши са представени с най-голямо

количество. Източната граница на компактно разпространение на този тип съдове е, най-вероятно, р. Стряма. Броят им в този район доближава 100 в общо 5 обекта - Юнаците (25 цели, 36 фрагментирани), Малтепе-Огняново (5), Дъбене - Балинов горун (минимум 10), Небет-тепе (5)⁹, Разкопаница-Маноле (12), Костиево (1), Черничево (1).

Тези съдове са разпространени и в днешна Северозападна България: Ловеч (Китов, Павлов 1973, обр. 4), Деветашка пещера (Миков, Джамбазов 1960, обр. 92/b,d), Садовец (Simeonova 1968, Abb. 12/4), Якимово (Alexandrov 1998, 226, fig. 2/5), Сталийска махала (Alexandrov 2007, Pl. X/1-3,5-6), Лепица (Hristov, Hristova 2004, 101, Abb. 2/1-2). Броят им в този регион е значително по-малък, липсват стратиграфски данни за тяхното намиране, но като цяло, въз основа на сравнителен анализ, те са отнесени към етапа РБЕ III (Alexandrov 1998, 223-224). Извън пределите на България остроудънни чаши се срещат рядко. Отбелязваме екземплярите от Велика Хумска Чука III в Източна Сърбия (Garašanin 1979; Бубань 1983, кат. № 187, 188) и Пелинце в Северна Македония (Трајковска 1996-1997, т. II-1), чиято датировка отговаря на етапа РБЕ III в българската историография. Една чаша е известна и от Ситагри, Северна Гърция, открита в контекст от етапа Vb, също отговарящ на етапа РБЕ III в българската историография (Renfrew et al. 1986, 189).

Данните от анализа на остроудънните чаши от тел Юнаците (разкопки 1977-1980 г.) и приблизителното определяне на този тип съдове от разкопките на В. Миков през 1939 г. дефинират стратиграфското им положение в рамките на I-VI строителни хоризонти на могилата. Четирите ¹⁴C дати от тези хоризонти, получени от Берлинската лаборатория, ги датират в интервала 2500-2000 кал.ВС (Бояджиев 2007, 217-219; Чичагова и др. 2007, 218, 236, рис. 181). Те още веднъж потвърждават датировката на този тип съдове в етапа РБЕ III. Направеният преглед показва, че те са характерни за западната част на Горнотракийската низина (горното течение на р. Марица и притоците ѝ). В източната ѝ част (територията на разпространение на култура Езеро - етап Св. Кирилово) са открити единични находки. По-значителен е броят им в Централна и Северозападна България – факт, който дава основание на С. Александров да направи извода, че районът на „култура“ Юнаците е първичен за появата и развитието на ос-

⁹ Благодаря на Р. Миткова за любезно предоставената ми информация

тродънните чаши, а Централна и Северозападна България и Централните Балкани - вторични такива (Alexandrov 1998, 223-224). Дискутираните чаши повдигат още веднъж въпроса за

културното развитие в западната част на Горнотракийската низина и културните контакти в северозападна и западна посока през етапа РБЕ III.

Цитирана литература:

Балабина, Мишина 2007: В.И. Балабина, Т.Н. Мишина. Поселение бронзового века на телле Юнаците и этапы его развития. - В: Телле Юнаците. Эпоха бронза. 2/ 1. Москва, 2007, 99-116.

Бояджиев 2007: Я. Бояджиев. Телле Юнаците - абсолютная хронология горизонтов эпохи ранней бронзы. - В: Телле Юнаците. Эпоха бронзы. 2/ 1. Москва, 2007, 216-221.

Бубань 1983: Бубань. Велика Хумска Чука.. Каталог. Народен музей Ниш, Ниш, 1983.

Детев 1951: П. Детев. Селищната могила Разкопанница. - Известия на Археологическия институт, 17, 1951, 170-190.

Детев, Мацанова 1977: П. Детев, В. Мацанова. Праисторическо селище при село Огняново. - Известия на музеите в южна България, 3, 1977, 45-86.

Катинчаров 1974: Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. - Археология, 1974, 1, 1-23.

Катинчаров, Мацанова 1993: Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците. Пазарджишко. - В: Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. София, 1993, 155-173.

Лешаков 1986: К. Лешаков. Класификация, типология и развитие на керамиката от ранната бронзова епоха в Тракия. Автореферат на кандидатска дисертация. София, 1986.

Лешаков 1988: К. Лешаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранна и средната бронзова епоха в Тракия. - Археология, 1988, 3, 1-13.

Китов, Павлов 1973: Г. Китов, П. Павлов. Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. - Музеи и паметници на културата, 1973, 2, 4-9.

Маджаров 1988: К. Маджаров. Хисаря. Пътеводител. Хисар, 1988.

Мерперт, Мацанова 2007: Н. Я. Мерперт, В. Мацанова. Горизонти эпохи ранней бронзы. - В: Телле Юнаците. Эпоха бронзы. 2/1. Москва, 2007, 17-116.

Мерперт и др. 2007: Н. Я. Мерперт, В. Мацанова, В.И. Балабина., Т.Н. Мишина. Стратиграфия горизонтов раннего бронзового века. - В: Телле Юнаците. Эпоха бронзы. 2/ 1. Москва, 2007, 125-145.

Миков 1940: В. Миков. Селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. - Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей, 1937/1939. Пловдив, 1940, 55-84.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашка пещера. София, 1960.

Миткова 2011: Р. Миткова. Находки от селищна могила Юнаците във фонда на Регионален археологически музей - Пловдив. - В: Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. София, 2011, 67-72.

Николов 2006: В. Николов. Култура и изкуство на праисторическа Тракия. София, 2006.

Николова 1999: Л. Николова. Раннобронзовата култура Юнаците. - Археология, 1999, 3-4, 9-20.

Панайотов 1991: Ив. Панайотов. Ранната и средната бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. - В: Марица-Изток. Археологически проучвания. 1. София, 1991, 33-39.

Пейков 1999: А. Пейков. Стратиграфия в крепостта на древнотракийския град Евмолпия. - В: Фрагменти от безписмена Тракия. Пловдив, 1999, 178-202.

Селищна могила 1995: Селищна могила при село Юнаците, т. I, София, 1995.

Трајковска 1999: Л. Трајковска. Градиште - Пелинце - истражување на секторот Две Могили. - In: Macedoniae Acta Archaeologica, 15, 1996-1997 (1999), 2-1.

Христов 2005: М. Христов. Могилен некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене, Карловско (предварително съобщение). - Археология, 2005, 1-4, 127-137.

Христов 2012: М. Христов. Една ритуална структура от м. Балинов горун край село Дъбене, Карловско. - Известия на Националния исторически музей, 24, 2012, 9-32.

Чичагова и др. 2007: О.А. Чичагова, А.Л., Александровский, В.И. Балабина., Т.Н. Мишина., Э.П. Зазовская. Новая серия С14 дат для телле Юнаците. - В: Телле Юнаците. Эпоха бронзы. 2/1, Москва, 2007, 232-238.

Alexandrov 1995: St. Alexandrov. The Early Bronze Age in West Bulgaria: Periodization and Cultural Definition. - In: Bailey D., I. Panayotov. Prehistoric

Bulgaria. Madison Wisconsin. 1995, 253-269.

Alexandrov 1998: S. Alexandrov. Pottery from the End of the Early Bronze Age in West Bulgaria. - In: James Harvey Gaul. In Memoriam. Sofia, 1998, 223-233.

Alexandrov 2007: S. Alexandrov. Bronze Age materials from Bagacina (North-West Bulgaria). - In: M. Stefanovich, Ch. Anghelova (eds). PRAE. In Honorem Henrieta Todorova. Sofia, 2007, 220-248.

Garašanin 1979: M. Garašanin. Zur chronologischen und kulturellen Wertung der Bubanj Funde. - Jahrbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseum, 1979, 26, 154-166.

Hristov, Hristova 2004: M. Hristov, T. Hristova. Eine prähistorische Siedlung aus dem Chalkolithikum und der Frühbronzezeit bei Lepica, Bez. Pleven (Vorläufiger Bericht). - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 99-105.

Detev 1951: P. Detev. Le tell Razkopenitza. - В: Известия на Археологическия институт, 17, 1951, 171-190.

Detev 1971: P. Detev. Données archéologiques de la continuité de la culture du tell Razkopenitza près du village Manole, département de Plovdiv. - In: Lethnogenese des peuples Balkaniques. Studia Balkanika, 5.

Sofia, 1971, 93-105.

Lechtakov 2000: K. Lechtakov. The Pottery from Maltepe Tell Ognyanovo (Characteristics, Chronology and Interpretations). - In: BAR International. Serie 854. Oxford, 2000, 241-270.

Milošić 1949: V. Milošić. Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. Berlin, 1949.

Nikolova 1996: L. Nikolova. Settlement and Ceramic: The Experience of Early Bronze Age Bulgaria. - In: Reports of Prehistoric Research Project. 1. Nos. 2-4. Part 2. Sofia, 1996, 145-186.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in later prehistory. British Archaeological Reports, International Series 791, Oxford, 1999.

Panajotov 1989: I. Panajotov. Zur Chronologie und Periodisierung der Bronzezeit in den heutigen bulgarischen Gebieten. - Thracia, 9, 1989, 74-103.

Renfrew et al. 1986: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds). Excavations at Sitagroi. A prehistoric Village in Northeast Greece. Monumenta Archaeologica 13, 1. Los Angeles, 1986.

Simeonova 1968: H. Simeonova. Die vorgeschichtliche Funde von Sadovec (Nordbulgarien). - Jahrbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseum, 15, Mainz, 1968.

Pointed-base cups from Tell Yunatsite (Abstract)

Tatyana Mishina

During the first investigations of Tell Yunatsite in 1939, V. Mikov distinguished as completely unknown to that moment a group of vases from Layer B (Bronze Age), among which the pointed-base cups were most prominent. As early as they were discovered, these vases were identified as one of the major chronological markers for the periodization of the Bronze Age. As their number steadily grew, it became necessary to prepare a complete publication of the pointed-base cups from Tell Yunatsite – both from V. Mikov's collection, numbering 10 intact vases with one handle and three with two handles (Fig. 1), and from the later excavations (1977-1980, Levels I-IX), numbering 15 intact cups and 36 fragments (Fig. 2 a-b). The detailed study of the stratigraphy of the Bronze Age cultural deposits of Tell Yunatsite allows specifying the exact stratigraphic position of the pointed-base cups, comparing their morphological features

and juxtaposing the stratigraphic data of the two collections.

The article offers a detailed morphological description with the use of some dimensions and ratios of the pointed-base cups (Fig. 3; Graphics 1-5). The analyzed proportions and dimensions indicate that the variations of the cups belong to the same homogeneous group. The standard that is manifested within the group was probably dictated by their functional purpose as drinking vessels.

The collection of pointed-base cups from Tell Yunatsite is also uniform regarding their distribution by stratigraphic levels (Graphic No. 6). Cups (intact and fragmentary) were found in Levels I-X. Intact vases were found in Levels I-VI and they are most numerous in Levels III-V – 10 intact cups and 8 fragments. The concurrence between these depths and those provided by Mikov allows attributing the cups from 1939 excavations to Levels

IV-II of the multilayered settlement.

There are nine ^{14}C dates for the EBA Levels VIII-I of Tell Yunatsite, covering in compact manner the period between 2500 and 2000 BC. For the EBA III stage, one should emphasize the compact group of four dates for Levels V-III, covering the period of use of pointed-base cups.

This type of cups is known from other sites as well: Devetashka Cave, Tell Razkopanitsa-Manole, etc. There are very few sites, where they are attributed to specific stratigraphic layers (Ognyanovo-Maltepe, Levels VI-V of Nebet Tepe in Plovdiv).

Pointed-base cups are most numerous (more than 50) in the northwest part of the Thracian Plain, on a compact group of sites: Yunatsite (25), Maltepe-Ognyanovo (5), Kostievo (1), Nebet Tepe (5), Razkopanitsa-Manole (12), a chance find from Chernichevo, a few fragments from Dabene-Sa-

rovka, and from the funerary and ritual complexes at the village of Dabene (10).

These vases occur also to the northwest of the Thracian Plain: Lovech, Devetashka Cave, Sadovets, Yakimovo, Lepitsa. However, these are isolated and fragmentary specimens. Beyond present-day Bulgaria, they are rarely found: in North Greece (Sitagroi Vb), East Serbia (Velika Humska Čuka and Bujanj), and North Macedonia (Gradishte-Pelince). Pointed-base cups are most typical of the west parts of the Thracian Plain, where they are most numerous. This fact enabled S. Alexandrov to conclude that the Yunatsite Culture area is the primary one, the homeland of pointed-base cups, and Central and Northwest Bulgaria are a secondary area of distribution. Such localization suggests an independent development of Yunatsite Culture and influences and contact with Northwest Bulgaria in EBA III.

Раннобронзова керамична кана от експозицията на РИМ - Бургас

Петър Минков

Предмет на настоящото съобщение е забележителна керамична кана от експозицията на Регионален исторически музей Бургас¹. Предадена е през 60-те години на миналия век на проф. Иван Гълъбов и е заведена (под № 1271) във фонда на музея като предмет с неизвестно местонамиране². Въпреки липсата на контекст съдът е изключително интересен и неговото присъствие в района на Западното черноморско крайбрежие поставя въпроси, които ще се опитаме да разгледаме. От момента на откриване и предаване на находката е изминал около половин век. Случило се е по времето на друга политическа система, друго устройство на нормативната уредба, свързана с културно-историческото наследство и в период, през който режимът на преминаване на държавната граница е бил ограничен и пренасянето през нея на археологически находки от територии на чужди държави е било по-скоро изключено. По тези причини хипотезата, че каната е открита на територията на днешните малоазийски части на Турция и е пренесена в България през съвременното, трябва да бъде по-скоро отхвърлена. Постъпването във фондове на български музеи на находки с компрометиран контекст на откриване, свързани с международния черен пазар на културни ценности е явление, създаващо проблеми при анализа на произхода и интерпретацията на находките, което е характерно за последните 20 години.

Каната от Бургас е била обект на внимание и при някои по-ранни обобщаващи публикации, в които е разглеждана като съд от ранножелезната епоха. За пръв път Бернхард Хензел е илюстрирал каната от Бургас без да са посочени размери и други характеристики на

съда (Hänsel 1976, 79, 21 Taf. 75-3). Споменато е, че открита на п-ов Атия с други керамични материали³. Повторно каната от Бургас е спомената от Татяна Шалганова и Алексей Гоцев (Shalganova, Gotzev 1995, 331, fig. 2-4), като в

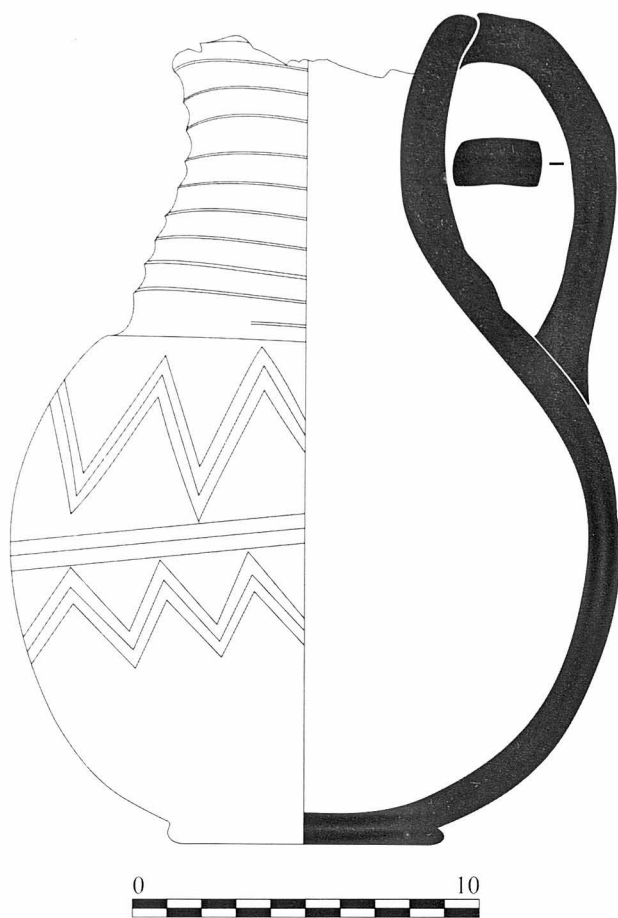
³ Находките от ранната бронзова епоха от Атия са със силно нарушена оригинална повърхност в сравнение с каната от Бургас, чиято повърхност е отлично съхранена. Наблюденията са на М. Класнаков, за които му благодарям.

Обр. 1. Регионален исторически музей - Бургас. Керамична кана от ранната бронзова епоха
Fig. 1. Burgas Regional Museum of History. Early Bronze Age ceramic jug

¹ Благодаря на Мислава Класнаков и д-р Мартин Гюзелев от Регионалния исторически музей в Бургас за възможността да документирам и публикувам тази кана.

² В момента се съхранява в експозицията на музея в Бургас.

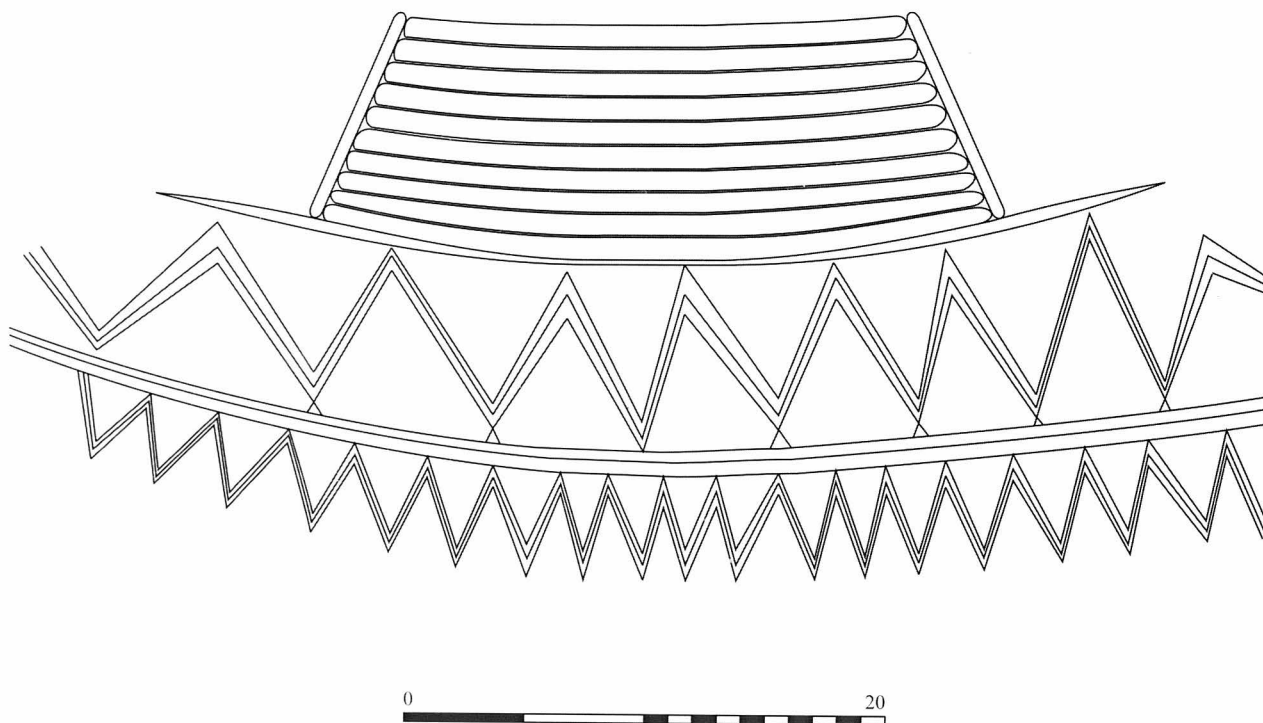
Обр. 2. Регионален исторически музей - Бургас. Графично изображение на керамичната кана
Fig. 2. Burgas Regional Museum of History. Early Bronze Age ceramic jug (drawing)

тяхната статия е използвана илюстрацията от по-ранната публикация (Hänsel 1976, 79, 214, taf. 75-3). В текста под фигурата каната е припозната като съд от ранната желязна епоха. Считаю, че съществуват достатъчно формално-типологични и морфологични белези, които да позволят нейното значително по-ранно датироване и да поставят допълнителни въпроси, свързани с нейния произход.

Каната е с височина при дръжката 26 см, диаметър на устието 9 см, диаметър при най-широката част от тялото 19,2 см, диаметър на дъното 8 см (обр. 1 и 2). Тя е изработена от фино пречистена глина с много ситни примеси от кварцови камъчета и бели частици с размери до 0,1-0,3 см. Ломът е едноделен с тъмносив цвят. Повърхността на съда е огладена, матова със светлокафяв цвят. Върху тялото му личат големи петна дължащи се на вторично опалване.

Съдът има елегантна форма. Устието е извито навън, като ръбът му е отчупен, с изключение на една малка част, за която е захваната горната част на вертикална дръжка с правоъгълно сечение, чиято долна част е прикрепена в участъка между шията и тялото⁴. Под устието продължава конична шия, която е свързана с тялото чрез изразен преход. Тялото е сферич-

⁴ Тъй като устието не е запазено, е въпрос на догадки дали каната е била снабдена с улей за изливане на течности. Една специфична извивка в горната част на шията, може би подсказва наличието на такъв при изработване ѝ.

Обр. 3. Регионален исторически музей - Бургас. Керамична кана. Разгъвка на орнаментацията на керамичната кана
Fig. 3. Burgas Regional Museum of History. Rendering of the decoration of the ceramic jug

но, стоящо на пръстеновидно равно дъно⁵.

Каната е богато орнаментирана. Шията е украсена с десет хоризонтални канелюри (всеки от които е с ширина 1 см), които вероятно са били повече, но в момента това не личи, поради отчупването на устието. Двата края на образувания от канелюрите хоризонтален пояс са затворени от два вертикални жлеба.

Повърхността на тялото е покрита с хоризонтални врязани тройни зиг-заг линии обединени в единна двуредова композиция. Горният ред е съставен от еднакви по размери елементи (3-4 см), отстоящи на приблизително равни разстояния един от друг. Украсата е изпълнена чрез дълбоки врязвания. Горното орнаментално поле е отделено от долното чрез три хоризонтални врязани линии. Долният композиционен ред е сходен с първия, но е съставен от повече на брой елементи с по-малки размери

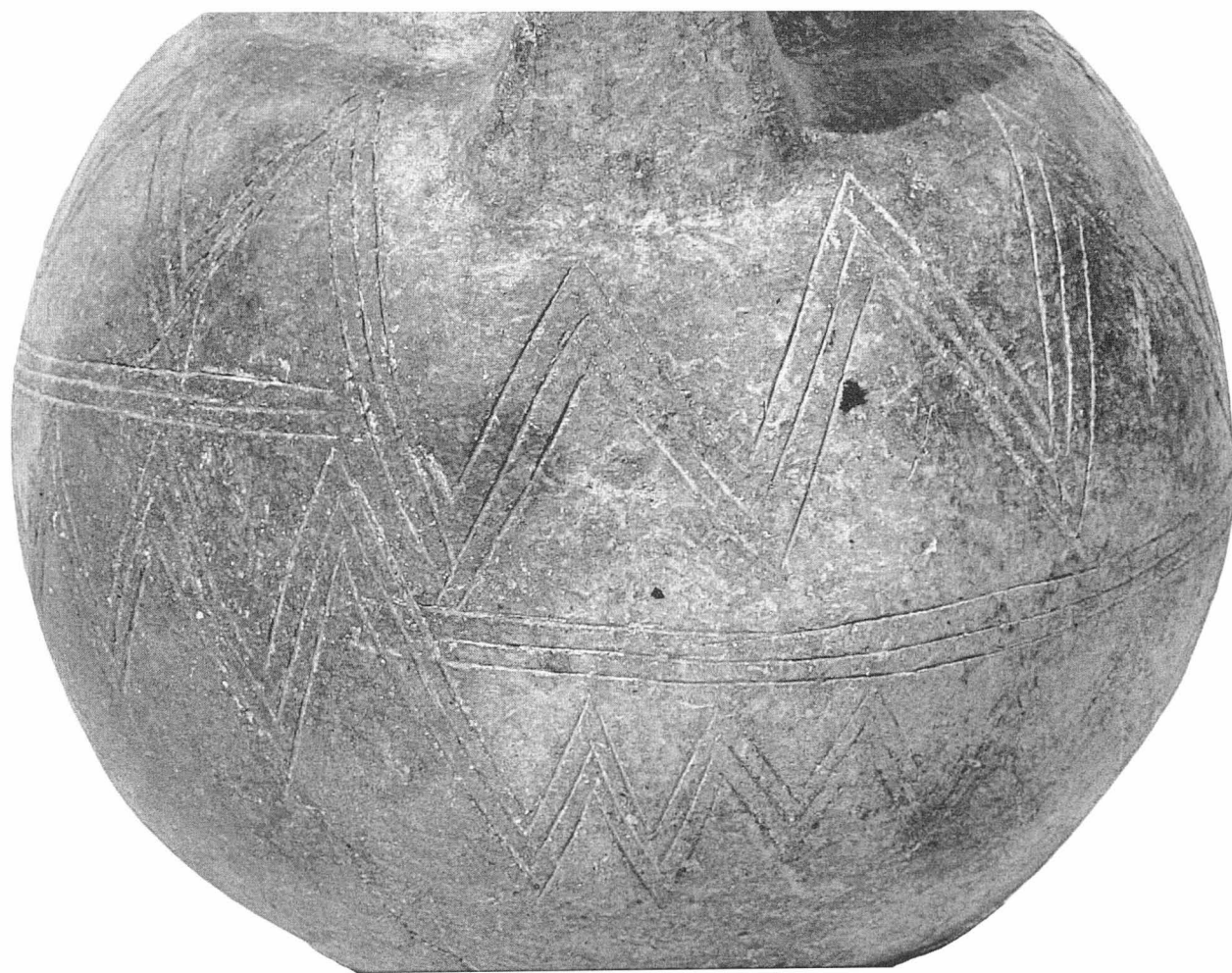
⁵ Дъното е изработено и прилепено към тялото на съда отделно, за което свидетелстват пукнатините от вътрешната и външната страна. То не е било прикрепено стабилно и се е пропукало при изпичането на каната и/или при следващо нагряване на съда.

(до 2 см), които плътно покриват тази част от тялото на съда.

Основни задачи поставени пред настоящото изследване са анализът на съда, откриването на негови паралели и предлагане на неговото предатиране със съответстващи промени в интерпретацията.

От територията на съвременна България отсъстват сходни съдове, дори и в значими селищни центрове, като Езеро (Георгиев и др. 1979, 7-515), Юнаците (Катинчаров Мацанова 1993, 155-173; Катинчаров и др. 1995, 1-156; Мерперт и др. 2007, 5-244), Гълъбово (Лешаков 1997, 5-17; Leshtakov 2002, 171-211), както и от раннобронзовите селища в близост до Бургас - Атия, Созопол (Klasnakov, Stefanova 2009, 1-9) и Урдовиза (Leshtakov 1993, 23-35; Dragantov 1995, 225-243). Мястото на тези обекти в културната интерпретация на разглеждания екземпляр е разгледана подробно в заключителния анализ по-долу.

Съдове, притежаващи близки характеристики на каната от Регионалния исторически

Обр. 4. Регионален исторически музей - Бургас. Детайл от орнаментацията на керамичната кана
Fig. 4. Burgas Regional Museum of History. Detail of the decoration of the ceramic jug

Обр. 5. Бакла тепе, Анатолия. Фрагмент от керамична кана от ранната бронзова епоха

Fig. 5. Bakla Tepe, Anatolia. Fragment of an Early Bronze Age ceramic jug

музей в Бургас, се откриват в района на Запад-на и Централна Мала Азия. Паралели могат да бъдат приведени от обекти като Бейчесултан, Бакла тепе, Махматлар, Афродизиас, Ривари (остров Мелос) (обр. 8). Керамичните материали от Бейчесултан, които могат да се сравнят със съда от Бургас, са открити предимно в XVI-XIV строителен хоризонт и се отнасят към началото на втората фаза на ранната бронзова епоха (Lloyd, Mellaart 1962, 135-199). Това са кани със сферично или близко до сферичното оформяне на тялото, с къса или висока конична шия и са сред характерните за обекта

керамични форми (Lloyd, Mellaart 1958, 121-122)⁶. Същото е отбелязано за съдовете от раннобронзовия пласт на Демирчихююк (Efe 1988, 124). Друг обект, който предоставя паралели на съда от Бургас е Бакла тепе, разположен в зоната на западномалоазийското крайбрежие, на около 30 км от Измир. От него произхожда фрагмент от шията и устието на кана (Şahoglu 2008, 490, 500 - fig. 10) (обр. 5). Шията е покрита с гъсто разположени хоризонтални тесни канелюри (18 на брой). Устието е с оформен улей за изливане на течности – покрит с шест реда канелюри. Каната е била с елегантно тяло и форма. Тя е с черна излъскана повърхност. Била е изработена на ръка от фино пречистена глина. От мащаба под изображението може да се предположи, че запазената височина на шията е 12-14 см. Фрагментът се датира във финала на втората фаза на ранната бронзова епоха заедно с другите материали от т.нар. специален депозит (Şahoglu 2008, 490)⁷. Друг съд от същия обект е изработен на колело и е с конична шия и сферично тяло. Шията му е украсена с девет хоризонтални, успоредни, плитко врязани линии (Erkanal, Şahoglu 2012, 95)⁸. Съдът показва значителни прилики със съд от Афродизиас (вж. по-долу).

Известни сходства със съда от Бургас показва една фина златна кана, открита в гробница до Махматлар (Централна Анатолия) (Koşay, Akok 1950, 481-487) (обр. 6)⁹. Тя е с размери: височина - 18,5 см и диаметър в най-широката част на съда 11,5 см (Koşay, Akok 1950, 483). Има отворено навън устие с почти плосък улей за изливане на течности, конична шия и сфероконично тяло, което стъпва на дъно с ниско дисковидно столче. Основната украса са канелюри, групирани в разнообразни мотиви. Шията на металния съд е покрита с три реда канелюри в долната ѝ част. Украсата на тялото е разделена на четири реда. Най-горният ред е съставен от тройни канелюри, образуващи зигзаг линия. Следващите три реда представляват редуващи се триъгълни мотиви и пречупени

⁶ Като цяло за първата фаза на бронзовата епоха на Бейчесултан са характерни фини съдове със сферични тела и канелирана повърхност. Преобладаващите цветове на керамиката варират между оранжево, червено и черно.

⁷ Т. нар. специален депозит е разположен в кв. Н 12 и Н 13. Освен фина керамика съдържа фрагменти от бронзови игли и антропоморфни фигурки (Şahoglu 2008, 490).

⁸ Съдът вляво от троянската чаша.

⁹ Проф. Сетън Лойд е сред първите изследователи, които формулират тезата (макар и спорна), според която производството на металните съдове не само копира керамичните образци, но и процентно е в близко съотношение спрямо тях (Lloyd, Mellaart 1962, 136).

кръстове. Каната се датира във втората половина на III хил. пр. Хр.

Други възможности за сравнителен анализ предлага съд от Афродизиас. Той е с височина 13 см и максимален диаметър на тялото 9,5 см (Kadish 1969, pl. 23, fig. 2). Според проучвателите на обекта представлява гърне, което е било с две дръжки, от които едната е отчупена¹⁰. Повърхността му е лошо огладена, като глината съдържа висока концентрация от примеси - кварцови камъчета и бели частици с размери до 0,5 см. Устието на гърнето е фуниевидно, отворено навън, устийният ръб е заоблен. Надолу съдът продължава с къса конична шия, прерастваща в сферично тяло. Съдът от Афродизиас се доближава до каната от Бургас по вида на композицията, но по качеството на изработка, значително ѝ отстъпва. Шията на находката е покрита със седем дълбоки връз-

¹⁰ Гърнето е било с две срещуположни дръжки, от които едната е запазена. Те са били вертикално пробити. Въпреки, че не е кана, този съд се цитира заради сходствата във вида и разположението на украсата му с каната от Бургас.

ни хоризонтални линии. Върху тялото са нанесени стилизирани връзани двойни зиг-заг (или триъгълни) мотиви, под които са разположени две хоризонтални линии. Пространството, което затварят, е запълнено с ред от набодени точки.

Три кани от Ривари на о. Мелос, с извити шии и сферични тела също се доближават до съда от музея в Бургас. Те показват и отделни сходства със съда от Афродизиас. Основните декоративни елементи на украсата им са дълбоки връзани линии по шията, триъгълни и зиг-заг мотиви, допълнени с украса от набождания. Произходът на каните се свързва с Анатолия (Sampson, Fotiadi 2008, 219-220, fig. 22.2). Тези твърдения на авторите могат да бъдат подкрепени и с точен паралел на находките от Мелос в Бейчесултан (Lloyd, Mellaart 1957, pl. II-f). Каните са датирани в третия етап на ранната бронзова епоха (Sampson, Fotiadi 2008, 219).

Всички предложени паралели на каната, с изключение на един - съдът от Афродизиас, са от категорията на луксозните трапезни съдове. Те илюстрират една общоприета форма за съдове в огромен териториален диапазон, които са със сходни схеми в украсата, която

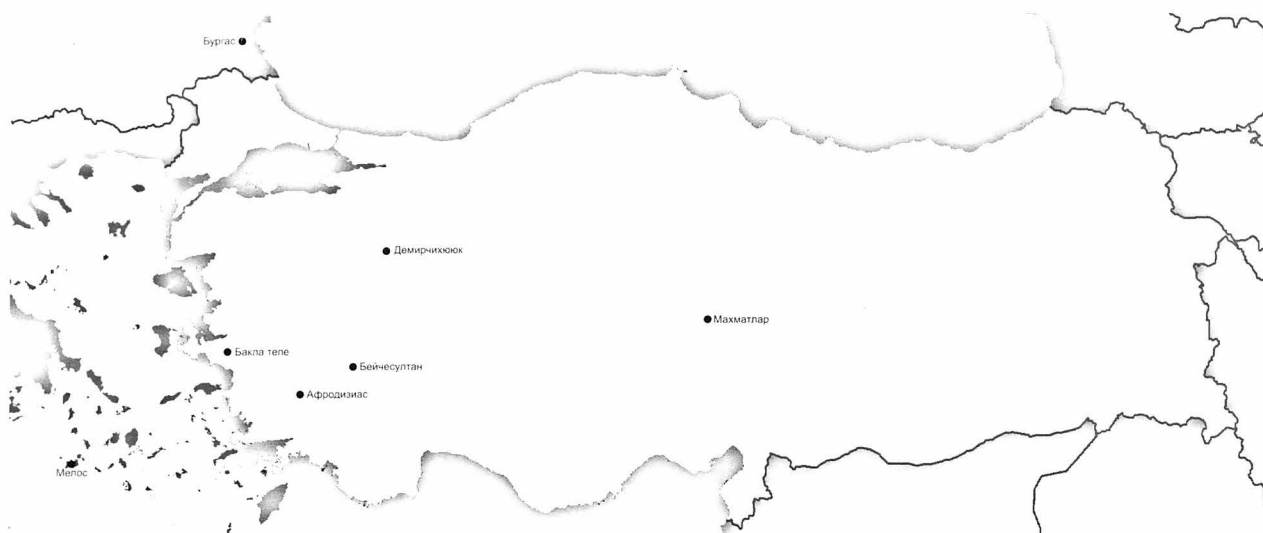
Обр. 6. Махматлар, Анатолия. Златна кана от ранната бронзова епоха

Fig. 6. Mahmatlar, Anatolia. Early Bronze Age gold jug

Обр. 7. Афродизиас, Анатолия. Керамичен съд от ранната бронзова епоха

Fig. 7. Aphrodisias, Anatolia. Early Bronze Age ceramic vase

Обр. 8. Карта на илюстрираните керамични находки от района на Анатолия (Мала Азия) и Егейските острови
Fig. 8. Map of the commented finds from Anatolia (Asia Minor) and the islands of the Aegean

е характерна, както за произведенията на металопластиката, така и за тези на керамичното производство¹¹. Това предполага тяхното предпочитане, търсене и съответстващо разпространение в по-близки или отдалечени райони на Анатолия и Егея и съседните им територии във втората половина на III хил. пр. Хр. Широките териториални граници на това явление недвусмислено показват, че наличието на импортни предмети от края на раннобронзовата и началото на среднобронзовата епохи в Тракия не са случайни, а са в следствие на контакти с различен характер (търговски, политически и пр.). Обектите, където са открити импортни предмети подсказват евентуалните трасета за проникването им в днешните български земи в древността. Разположени са по долните и средни течения на плавателните реки и по югозападното черноморско крайбрежие.

Липсата на археологически контекст на каната от Бургас затруднява датирането ѝ. Опорни точки за датирането могат да дадат предложените по-горе близки паралели. Керамичните съдове от Бейчесултан са открити в XVI-XIV строителни хоризонти, които са най-ранните от втората фаза на раннобронзовата епоха на Бейчесултан. Тези хоризонти отразяват най-общо финала на Троя I и ранния етап на културата Йортан (Lloyd, Mellaart 1962, 137, 139, 179-184). Може да се приеме, че обективните абсолютни дати за тези строителни нива са между 2600 и 2400 г. пр. Хр. Канелираната

керамика от Бахла тепе попада във финала на втората фаза на ранната бронзова епоха. Каната от Махматлар е датирана във втората половина на III хил. пр. Хр. Датите от различните обекти очертават като най-ранни находките от Бейчесултан, а примерите от останалите селища са по-скоро синхронни. Считам, че въз основа на приведените примери за находката от музея в Бургас като относителна дата може да бъдат предложени края на втората или началото на третата фаза на раннобронзовата епоха, а като абсолютна дата - средата или третата четвърт на III хил. пр. Хр.¹²

За осветляване на въпросите, свързани с произхода и датировката на керамичната кана от Бургас, помагат формално-типологичният анализ и приведените паралели. Същевременно някои хипотези за възможната среда на нейното местонамиране могат да бъдат изградени въз основа на наблюдения за степента на запазеност на съда. Той е почти напълно съхранен, отчупен е само устийният ръб. Повърхността му е с много ниска степен на износеност. По тази причина може да се предположи, че е открит в археологически контекст със затворен характер - например гроб или потънал плавателен съд, където артефактите по принцип се запазват в по-цялостен, ненарушен вид, за разлика от селищна среда с по-дълготрайно човешко присъствие, където материалът е обичайно в силно фрагментиран вид. Друга, по-малко защитима хипотеза, е свързана с произход от

¹¹ Декоративните композиции, които включват зиг-заг мотиви и линейни орнаменти изпълнени в различни техники – канелирана, връзана са популярни в най-различни варианти особено за категорията на каните в големите селищни обекти, като Демирчяхюк и Бейчесултан.

¹² Предложените дати за втората фаза на ранната бронзова епоха в Бейчесултан отразяват по-късен период от развитието на бронзовата епоха в Тракия. В Тракия интервалът между 2600-2300 г. пр. Хр. съвпада с края на втората фаза и третата фаза на ранната бронзова епоха (Бояджиев 2002, 23-25; Leshtakov 2009, 57-58).

селище, намиращо се под водата в днешната крайбрежна зона¹³.

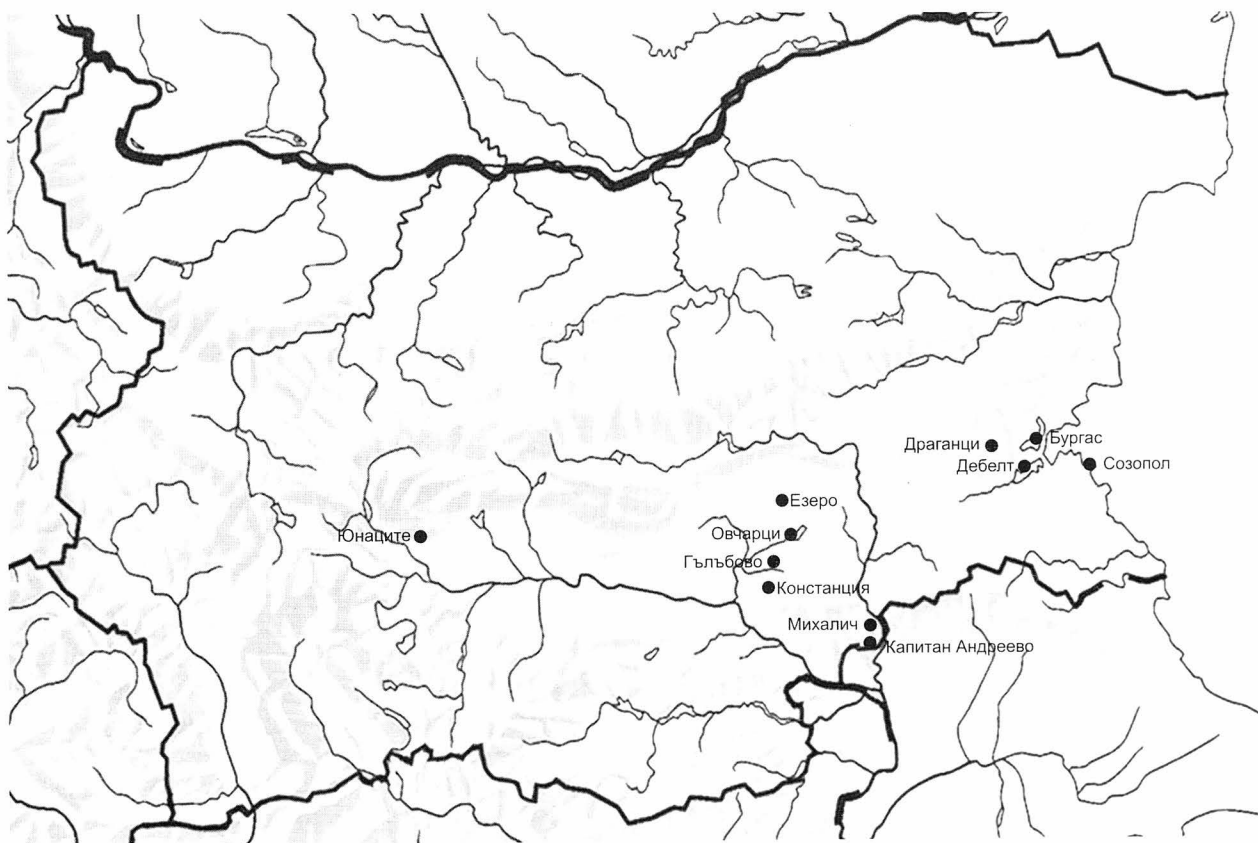
В заключение, написаното дотук може да се обобщи със следното: През 60-те години на XX в. в Историческия музей в Бургас постъпва кана, чиито формално-типологични и декоративни характеристики я отнасят към края на втората и началото на третата фаза на ранната бронзова епоха. Въз основа на сравнения с керамични и метални съдове от територията на съвременна Турция и егейските острови, произходът ѝ може да се свърже със земите на Западна и Централна Анатолия. През последните десетилетия броят на импортните находки с подчертан анатолийски произход от района на Южна Тракия значително нарастна. Това са цели съдове или фрагменти от троянски чаши от Баа дере, Констанция, Гълъбово (Димитров 1942, 149-156; Dimitrov 1943, 58; Leshtakov

2004, 34-fig. 10, 41)¹⁴; едно специфично керамично шише от най-късния строителен хоризонт на селищна могила Езеро (Мерперт 1979, 508); керамичните съдове от проучванията на селищна могила Гълъбово, от които най-характерни за земите на Анатолия са т.нар. сирийска бутилка, кана с „трилистно“ оформление на устието, т.нар. шише на поклонника и един амфоровиден съд (Лештаков 1997, 5-17), (Leshtakov 2002, 171-211); единични примери на антропоморфната пластика от Юнаците (Катинчаров, Мацанова 1993, 158; 170 - обр. 18-5), Драганци-Карнобатско (Гергова и др. 2010, 122-1), Капитан Андреево¹⁵. Към изброените предмети може да се прибавят амофоровидният съд, изработен на ръка, произхождащ от раннобронзов гроб при Дебелт, Бургаско (Leshtakov 1995, 39-44), за който може да се каже, че също е с импортен характер или местна версия на импорт и един съд от раннобронзов гроб при Овчарци, който е изработен на колело, а неговия откривател определя произхода му за егейски (Alexandrov 2009, fig. 5, 7). Считам, че каната от музея в Бургас се вписва в този кръг от находки и тенденциите, които

¹³ Идентична е съдбата на цитираните в предходните редове селища от ранната бронзова епоха от района на Бургаския залив и южно от него - Урдовиза, Атия, Созопол, които понастоящем се намират под нивото на морското равнище. Сред находките, открити в тях отсъстват сходни предмети. Въпреки това тук може да се спомене колективна находка от 5 съда, някои от които вероятно са импорти (Klasnikov, Stefanova 2009, 3 fig. 1). Съдовете са открити при почистване и удълбочаване на Созополското пристанище. Те са датирани в третата фаза на ранната бронзова епоха и свързани със селището останало под водата от посочения период (Klasnikov, Stefanova 2009, 5).

¹⁴ За импорти за определени и някои фрагменти от паници и кани (Leshtakov 2004, 30-fig. 6.8, 37-fig. 12.9, 11, 41, 42-fig. 16.8).

¹⁵ Фигурката е предмет на предстояща публикация.

Обр. 9. Карта на импортни керамични съдове и находки от III-II хил. пр. Хр. в Тракия

Fig. 9. Map of 3rd-2nd mill. BC imported vases in Thrace

те очертават.

Очевидно в Южна Тракия през втората половина на III хил. пр. Хр. се е осъществявал интензивен внос на изделия от Анатолия. Примерите са разнообразни и с хронологическа дистанция помежду си (включително в рамките на един обект, какъвто е случаят в Гълъбово). Това показва, че през ранната бронзова епоха, Тракия не е изолирана от чуждестранно присъствие, а е среда на контакти чиято материална проекция са гореописаните находки. Посочените контакти или взаимоотношения подлежат на различни трактовки в литературата. Обобщенията по темата, направени от Красимир Лешаков (Leshtakov 1996, 239-287)¹⁶; (Leshtakov 2009, 59-61), представят възможните модели, които обясняват обясняват транспорта на тези необичайни за локалните характеристики на Тракия артефакти (Leshtakov 1996, 241-242). Използваните термини са „търговска диаспора“ и т.нар. панаирен модел на търговията, основавайки се на археологическите аргументи и данните от по-късните пе-

¹⁶ Той разделя различните в понятията „търговия“ и „движение на стоки“ (Leshtakov 1996, 241). Последното е пренос на стоки вследствие на редица причини (без търговски характер) – трансхумансът, сезонно номадстващите групи животновъди или занаятчи и изобича групи от хора, които се препитават пътувайки на големи разстояния, далеч от родните си места.

риоди, географията и етнографията (Leshtakov 1996, 241-243). С известна предпазливост може да се допусне, че каната от Бургас е достигнала до района на Южна Тракия по по някоя от предложените за ранната бронзова епоха от К. Лешаков пътни артерии. Като най-приемлив вариант изглежда трасето: Централна Анатолия-долината на Сакария-Западна Анатолия-Босфора-Караевли-алтъ-Сакар-долината на р. Соколица, както и прилежащите му разклонения (Leshtakov 1996, 267).

Прегледът на находките с импортен характер показва, че в Тракия е било утвърдено проникването на различни предмети на бита и лукса. Последните се концентрират в два основни района. Едната зона на концентрация е свързана с водещи селищни обекти по долините на Марица и някои от основните ѝ притоци. Другата се очертава по югозападния черноморски бряг. Съпоставката между тези два района показва превес на находките във вътрешността на Тракия, където са разположени големите селищни могили и където вероятно броят на населението е преобладаващ. Причините за спорадичните за момента находки по западния бряг на Черно море, могат да са свързани с ниската проученост на селищата в района, както и с продължителната промяна на бреговата линия през дългите времеви отрязъци.

Цитирана литература:

Бояджиев 2003: Я. Бояджиев. За някои проблеми на хронологията и периодизацията на бронзовата епоха от територията на България. - *Studia Archaeologica*. Suppl. I, 2003, 20-26.

Гергова и др. 2010: Д. Гергова и др. Спасителни разкопки на обект 36, АМ „ТРАКИЯ“, ЛОТ 4, при с. Драганци, Община Карнобат. - *Археологически разкопки и открития през 2009 г.*, 119-123.

Димитров 1942: Д. П. Димитров. Нов принос към културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на III хилядолетие пр. Хр. - *Беломорски преглед*, 1, 1942, 149-156.

Катинчаров, Мацанова 1993: Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. - В: *Праисторически находки и изследвания в Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев*, 1993, 155-173.

Катинчаров и др. 1995: Р. Катинчаров и др. Селищна могила при с. Юнаците (Пазарджишко). 1. История на проучванията. *Обща стратиграфия*. Пласт А. София, 1995.

Лешаков 1997: К. Лешаков. Може ли да се разчупи „линията на хронологическата грешка“. - *Минало*, 1997, 2, 5-17.

Мерперт 1979: Н. Я. Мерперт. Периодизация и хронология. *Езеро. Раннобронзовото селище*, 1979, 508.

Мерперт и др. 2007: Н. Я. Мерперт и др. *Телль Юнаците. Епоха бронзы*. 1, Москва, 2007.

Alexandrov 2009: S. Alexandrov. Golden jewellery from a 2nd millennium BC tumulus grave at Ovchartsii, Radnevo district. *Aegeo-Balkan Prehistory*. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=15.

Dimitrov 1943: D. Dimitrov. Zweihenklige „trojansische“ Tonbecher aus Bulgarian. *JdI (AA)*, 1943, 58.

Draganov 1995: V. Draganov. Submerged coastal settlements from the final eneolithic and the early bronze age in the sea around Sozopol and Urdoviza bay near Kiten. - In: Douglass W. Bailey and Ivan Panayotov (ed.). *Prehistoric Bulgaria*, 1995, 225-243.

Efe 1988: T. Efe. Demircihöyük III, 2: Die Keramik 2. C Die frühbronzezeitliche Keramik der jüngeren

Phasen (ab Phase H) Mainz am Rhein, 1988.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Kadish 1969: B. Kadish. Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967. - American Journal of Archaeology, 73, 1, 1969, 46-65.

Klasnakov, Stefanova 2009: M. Klasnakov, T. Stefanova. About the bronze age pottery found during the dredging of the Sozopol West Black sea harbour in 1927. - Archaeologia Bulgarica, 2, 2009, 1-9.

Koşay, Akok 1950: H. Koşay, M. Akok. Amasya Mahmatlar köyü definesi. - Belleten, 55, 1950, 481-487.

Leshtakov 1993: K. Leshtakov. The detachment of the early bronze age ceramic along the south Bulgarian Black sea coast. I Urdoviza E. B. A. pottery. Actes du symposium international Thracia-Pontica, 5, 7-12 octobre 1991, Sozopol, 23-38.

Leshtakov 1995: K. Leshtakov. Bronze Age graves at Debelt, Bourgas region. - In: TRANS EUROPAM. Beiträge zur bronze- und eisenzeit zwischen Atlantik und Altai. Festschrift für Margarita Primas, 1995, 39-44.

Leshtakov 1996: K. Leshtakov. Trade centres from early bronze age III and middle bronze age in upper Thrace (notes on the interpretation of Baa dere-Konstancia-Gulubovo). - In: Early bronze age settlement patterns in the Balkans (CA. 3500-2000 BC, calibrated dates). Compiled and edited by Lolita Nikolova. Reports of Prehistoric Research Projects, I, 2, 1996, 239-287.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. Galabovo pottery and a new synchronization for the Bronze Age in Upper Thrace with Anatolia. - Anatolica, 28, 2002, 171-211.

Leshtakov 2004: K. Leshtakov. The Thracian Settlement at Assara (Constantia) near Simeonovgrad. - Известия на Историческия музей в Хасково, 2, 2004,

23-76.

Leshtakov 2009: K. Leshtakov. The Second millennium BC in the Northern Aegean and the adjacent Balkan lands: Main dynamics of cultural interaction. - In: Ελληνες και Θρακες/Greeks and Thracians, Θάσος, 2009, 53-82.

Lloyd, Mellaart 1957: S. Lloyd, J. Mellaart. An Early Bronze Age Shrine at Beycesultana. - Anatolian studies, 7, 1957, 27-36.

Lloyd, Mellaart 1958: S. Lloyd, J. Mellaart. Beycesultan excavations fourth preliminary report, 1957. - Anatolian studies, 8, 1958, 93-125.

Lloyd, Mellaart 1962: S. Lloyd, J. Mellaart. Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, Occasional Publication of the British Institute of Archaeology at Ankara, 6, 1962.

Şahoglu 2008: V. Şahoglu. Liman Tepe and Bakla Tepe: New Evidence for the Relations between the Izmir Region, The Cyclades and the Greek Mainland during the Late Fourth and Third Millennia BC. - In: Hayat Erkanal, Harald Hauptmann, Vasif Şahoğlu, Rıza Tuncel (eds.) The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, 2008, 483-501.

Erkanal, Şahoglu 2012: H. Erkanal, V. Şahoglu. Bakla tepe. - In: Anadolu/Anatolia, 3, 2, 2012, 91-99.

Sampson, Fotiadi 2008: A. Sampson, P. Fotiadi. Early Cycladic II-III Finds from Rivari, Melos. N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas and C. Renfrew (eds.) ORIZON. - In: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, 2008, 217-223.

Shalганова, Gotzev 1995: T. Shalганова, A. Gotzev. Problems of research on the Early Iron Age. - In: D. Bailey and I. Panayotov (eds.) Prehistoric Bulgaria. Monographs in world Archaeology № 22. Prehistory Press, 1995, 327-343.

Early Bronze Age ceramic jug in the collection of Burgas Museum of Archaeology (Abstract)

Petar Minkov

The present article discusses a ceramic jug in the collection of Burgas Regional Museum of History. In the 1960s it was given to Prof. Ivan Galabov and inventoried under No. 1271 as an artifact of unknown provenance. Despite the lack of context, the vase is of great interest and its presence in the area of the west coast of the Black Sea raises questions that will be considered here. Half a century has passed since the discovery and the delivery of the find. The hypothesis that jug

was found somewhere in the Asiatic territories of present-day Turkey and was brought to Bulgaria in modern times could be dismissed. Artifacts with compromised context of discovery, related to the international black market of antiquities and entering the collections of museums in Bulgaria, became a phenomenon that hinders the analysis of the finds' provenance and interpretation only in the last 20 years.

The jug from Burgas has been commented in

several earlier summarizing publications, where it was attributed to the Early Iron Age. In the author's opinion, there are sufficient typological and morphological grounds for a considerably earlier date, raising additional questions regarding its provenance.

The jug is 26 cm high at the handle, with diameter of the mouth 9 cm, maximum diameter of the body 19.2 cm, and diameter of the base 8 cm (Fig. 1-2). It is made of refined clay with very fine admixtures of quartz grains and white particles, up to 0.1-0.3 cm. The cross section is of homogeneous dark gray colour. The surface is smoothed, of matt light brown colour. On the body, there are large stains that resulted from secondary firing.

The vase is of elegant shape. The lip is out-turned, with the rim broken off, except for a small part, where the handle is attached. It is vertical, of rectangular section, with the lower end attached on the wall between the neck and the body. Beneath the mouth the neck is conical, connected to the body by means of an emphasized transition. The body is spherical and rests on a low disc-like foot.

The jug has rich decoration. There are ten horizontal flutes (each one 1 cm wide) on the neck; originally, there were probably more, but it remains unclear due to the broken mouth. The fluting forms a horizontal band, limited at both ends with vertical grooves. The surface of the body is covered with horizontal triple zigzag lines, composing a uniform two-tier composition. The upper tier is composed of elements of uniform dimensions (3-4 cm), relatively equally spaced. The decoration is executed by means of deep incisions. The upper ornamental field is separated from the lower by means of three horizontal incised lines. The lower tier of the composition is similar to the upper, but consists of more elements of smaller dimensions (up to 2 cm), densely covering this part of the vessel's body.

The main task of the present study is to find exact parallels of the jug from Burgas, to define its date and its probable provenance. There are no similar vases from present-day Bulgaria, neither in major centers, such as Ezero, Yunatsite, and Galabovo, nor in the Early Bronze Age settlements in the area of Burgas – Atiya, Sozopol, Urdoviza. The parallels of the jug are to be found in Central and West Anatolia, on sites from the end of the second and the beginning of the third phase of the Early Bronze Age. Among them are the metal and ceramic vases from Beycesultan,

Bakla Tepe, Mahmatlar, Aphrodisias, Rivari (on Milos), Demircihöyük, etc. All adduced parallels (with one exception) belong to the group of luxury tableware. They illustrate one common shape across very large territory, with similar ornamental design that was typical for both metal and ceramic vases. Such vases are found in various parts of Anatolia, the Aegean and the surrounding regions in the second half of the 3rd mill. BC. This fact unequivocally indicates that the presence of imported items in Thrace in the late Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age is not accidental, but resulted from contacts of different nature (commercial, political, etc.). The sites where these artifacts were found suggest the possible routes of their penetration in present-day Bulgarian lands. These are the west coast of the Black Sea and the navigable rivers, in the valleys of which the most important Bronze Age settlements were located.

Following the dating of the materials from the above-listed sites, the relative date of the jug from Burgas is in the transition between the end of the second phase and the beginning of the third phase of the Early Bronze Age. The absolute date falls in the middle or the third quarter of the 3rd mill. BC.

One possible hypothesis about the archaeological context of the find is that it came from a shipwrecked boat, a grave or a settlement that is at present below sea level, due to transgression. This idea is supported by the fact that the jug is intact and with well preserved surface.

In the article, the jug is considered an import. In the last decades, the number of the Early Bronze Age imported artifacts from Bulgaria grew considerably. Among the examples are the Trojan cups from Baa Dere, Konstantsiya and Galabovo; the specific bottle from Ezero, the so-called "pilgrim flask"; the "Syrian flask" from Galabovo and jugs and amphoroid vessels from the same site; a wheel-made vase from Sozopol; a vase from Debel; a vessel from Ovchartsı near Radnevo; anthropomorphic items from Yunatsite, Dragantsi, Kapitan Andreevo, etc. These artifacts testify to the active contacts between Anatolian communities and settlements in Southeast Thrace during different phases of the Early Bronze Age. Based on the analysis of these imported goods in Thrace, one could reconstruct a system of (bilateral?) relations in the period between the third quarter of the 3rd mill. BC and the beginning of the Middle Bronze Age – 1900-1800 BC.

Чаша с релефна и *West slope* украса от некропола на Месамбрия Понтика

Анелия Божкова

През 1962 година в некропола на Месамбрия Понтика (днес Несебър) е открита случайно двойна каменна циста¹. Гробната структура, както и материалите, открити в нея, са обнародвани накратко в първична публикация, с изключително лошо качество на илюстративния материал (Петров, Чимбулева 1963). Данни за находката се съдържат и в инвентарните книги на музей „Старинен Несебър“². В гроба, наред с други дарове и лични вещи (керамичен унгентарий с изображение на птици (Божкова 2012, обр. 7/2), златна закопчалка с лъвски глави, бронзово огледало и керамична кана с червен цвят), е била положена и една керамична чаша, чиято украса има нестандартна и необичайна характеристика (обр. 1, 2).³ Нейното самостоятелно изследване има отношение не само към керамичното производство и търговията със стоки през елинистическата епоха, но се свързва с по-универсалните проблеми на естетическите норми и единството в моделите на приложните изкуства в средиземноморското койне във времето на Елинизма.

1. Формална характеристика. Украса

Чашата има размери 6.3 x 15.3 см и форма, близка до тази на полусфера, със заоблено дъно, без допълнително столче. Изработена е от фина глина с червен цвят и е покрита с кафяв матов фирнис, типичен за елинистическата епоха. Украсата е разположена само по вътрешната страна на съда. На дъното е развита сложна релефна емблема с растителни еле-

менти, образувана от централна шестлистна розета, от която излизат радиално шест големи „лотосови“ листа, между които са представени други, по-малки и островърхи листчета.

Останалата част от украсата е рисувана, изпълнена в стил „*West slope*“ и е разположена в пояси по вътрешните стени на съда. Състои се от централен пояс със стилизиран мотив на йонийска кима с по едно едро бяло петно в центъра на всяка овула, бели точки горе в основата им и червени малки елипси на мястото на остриетата между тях. От двете страни на централния пояс са разположени два по-тесни пояса, запълнени с точки в бяло. Като цяло, рисуваната украса е изпълнена небрежно, без да се наблюдава прецизност в отделните орнаменти и в детайлите.

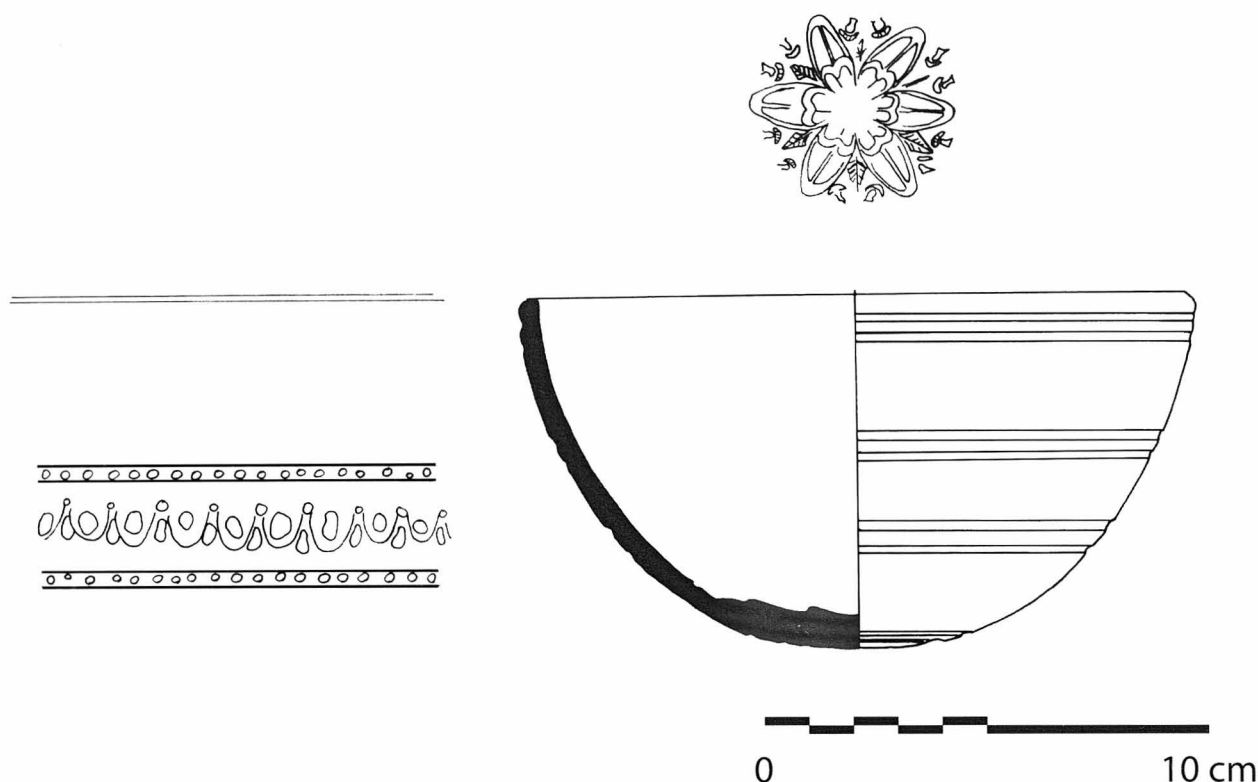
Обр. 1. Несебър. Керамична чаша с релефна и *West slope* украса

Fig. 1. Nesebar. Ceramic cup with relief and *West Slope* decoration

¹ За некропола на Месамбрия и цистовите гробове вж. последно Божкова, Кияшкина 2013.

² Данните за находката от инвентарните книги на музея ми бяха предоставени от Петя Кияшкина, директор на музей „Старинен Несебър“, на която тук изказвам своята голяма благодарност.

³ Чашата е заведена под № 347 в инвентарните книги на музей „Старинен Несебър“. В инвентарната книга е записано, че находката е открита през 1959 година, докато в публикацията, за година на откриване е посочена 1962. Чашата е публикувана също и с кратка анотация у Kiyashkina, Bozhkova, Marvakov 2012, № 16.

Обр. 1. Несебър. Керамична чаша с релефна и West slope украса
Fig. 2. Nesebar: Ceramic cup with relief and West Slope decoration

2. Паралели на формата и украсата

По своята принципна характеристика, чашата принадлежи към един иновативен за елинистическата епоха морфологичен тип, с полусферична или конична форма, с централна емблема (медальон) и украса по вътрешната страна на съда. Представители на този тип са познати както в керамични, така и метални (сребърни) версии. По повод на атическите керамични чаши с украса от вътрешната страна, Сюзън Ротроф е обобщила данните за най-представителните примери от средиземноморските области и е предложила коментар на мненията за произхода на типа (Rotroff 1997, 110 sqq.). В научната книжнина са изразени разнопосочни становища, свързани с прототипите и генезиса на тези чаши (отнасяни към александрийската, родоската, македонската и други художествени школи), но нито една предложена хипотеза, към днешна дата, не може да се счита за пределно достоверна.

Керамичните чаши с украса по вътрешната страна се делят на две основни групи: чаши с релефна емблема и чаши с рисувана емблема. Чашите с рисувана емблема на дъното (розета, звезда и др.) заемат подобаващо място и в атическият, и в малоазийският “West slope” репертоар (Rotroff 1997, 114; Πατσίαδά 1983, 109-110; Behr 1988, № 49-54; Rotroff, Oliver 2003, 41-42,

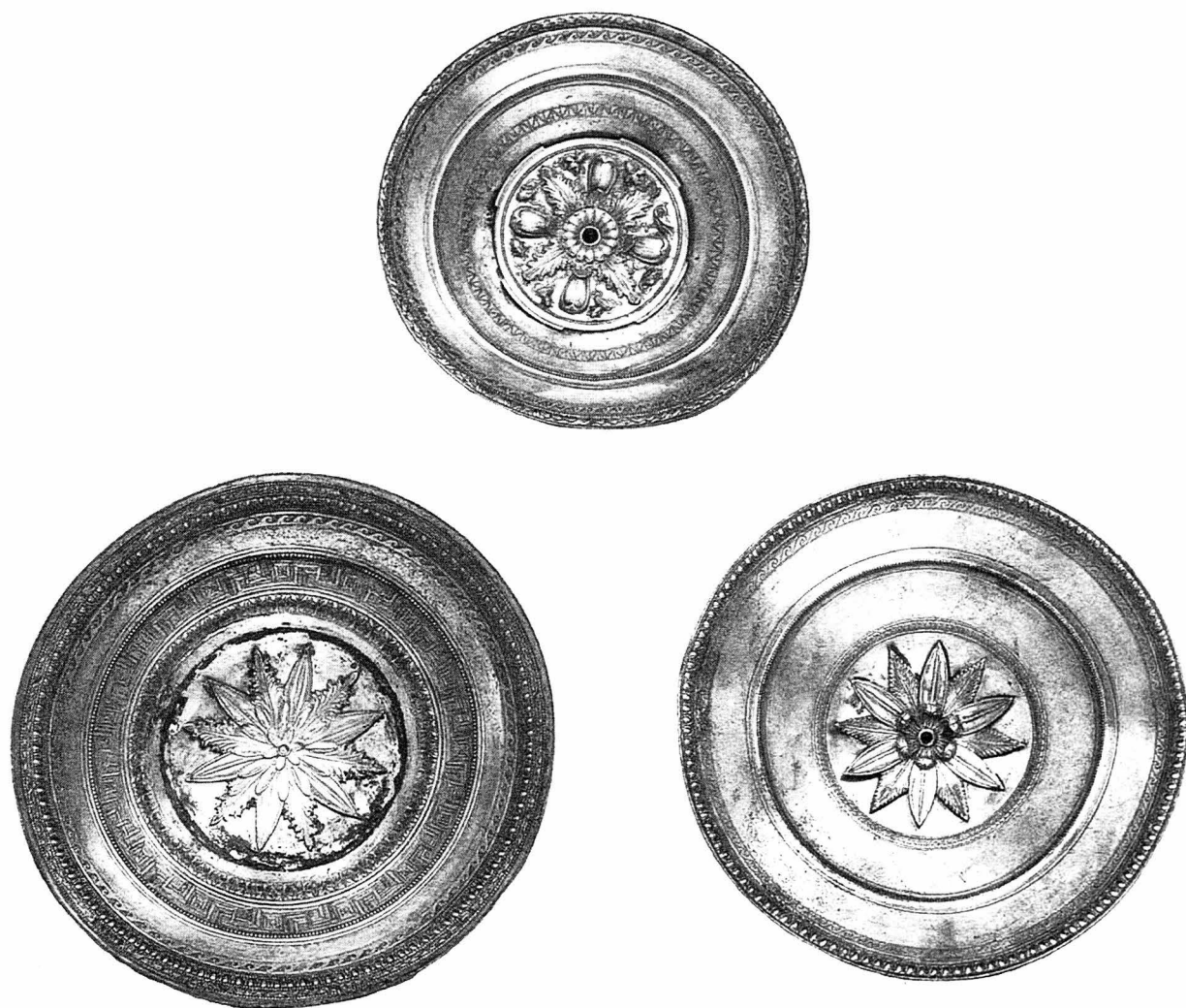
№136-156). Известни са и няколко екземпляра, произхождащи от българските археологически комплекси, всичките - от антична Месамбрия (Божкова 2012, 32-33, обр. 5). Сред керамичните образци, чашите с релефна емблема са по-редки, но не и малобройни; задоволителен брой примери произлиза от атическите и коринтските комплекси (Rotroff 1997, 114-116; Edwards 1975, № 542-549) и едва няколко от малоазийския регион (Gassner 1997, № 197, 198). От съществено значение за изследваната проблематика е обстоятелството, че почти всички известни релефни емблеми, независимо от тяхното местонамиране в Средиземноморския ареал, представят като иконографски модел портрет, бюст или, по-рядко, цяло изображение на божество (митологична фигура) или митологична сцена (Rotroff 1997, 114-116). Релефните медальони с растителен мотив присъстват по изключение сред керамичните чаши с украса от вътрешната страна (ср. два фрагмента от Атинската Агора: Rotroff 2004) и в този смисъл, чашата от Несебър се явява един наистина неординарен паметник на елинистическото художествено занаятчийство. Отсъствието на паралели в керамичните групи се компенсира от редица близки аналогии със сребърни чаши с идентична силуетна визия. На много места в Средиземноморския културен ареал, включи-

телно и в антична Тракия, са откривани чаши с полусферична (или конична) форма, без дръжки и допълнително столче за дъно, с пластична и/или гравирана украса по вътрешната страна. Най-ярък пример за тези представители на елинистическата торевтика са три екземпляра от Метрополитън музей (обр. 3), произлизащи от съкровище в Магна Греция (Guzzo 2003, 45-50). Става дума за съдове с полусферична/конична форма с релефни емблеми по дъното, представляващи сложни многосъставни розети от различни по тип листа. Украсата по стените е гравирана и организирана в пояси, различни по брой, ширина и запълващи ги мотиви при отделните екземпляри. Украсата при трите чаши от Метрополитън, както и при всички други сребърни чаши, е позлатена. Други чаши от този тип се съхраняват в колекцията „Пол Гети“ (Pfrommer 1993, 110-122) и в много други световни музеи (Oliver 1977, № 44-46, Guzzo

2003, 79) и произлизат както от континентална и островна Гърция, така и от периферни негръцки етнокултурни области, като например Тракия и Иран.

От територията на България е известен един великолепен екземпляр от тази група. Става дума за сребърна чаша, открита през 1995 година в могила № 81 („Сашова могила“) от некропола при Шипка (обр. 4). Чашата е публикувана от откривателя на гробния комплекс Георги Китов в първична публикация на гробното съоръжение (зидана гробница) и на откритите в него погребални дарове (Китов 1996). Тя е била включвана в състава на представителни изложби на тракийското изкуство, във връзка с което е аотирана накратко в няколко каталога (ср. L'Or des Thraces 2006, 144-145, № 51).

Чашата от Шипка е украсена с медальон (емблема) на дъното от сложна розета, съставена от по 6 листа от два типа, а по вътрешните

Обр. 3. Южна Италия. Сребърни чаши от съкровище. Музея Метрополитън
Fig. 3. South Italy. Silver cups from a hoard. Metropolitan Museum of Art

стени са разположени три пояса с различни орнаменти, съответно с „бягаща вълна“, гирлянда със заострени листа и точка и „усукано въже“.

В първичната публикация, сребърната чаша е определена като „високохудожествено произведение на тракийското изкуство“ и е описана детайлно от откривателя. Въз основа на паралели на мотивите от нейната декорация, и въз основа на датата на контекста (в който са открити между впрочем и две родоски амфори с печати), Георги Китов я датира във втората половина на III или през II в. пр. Хр.

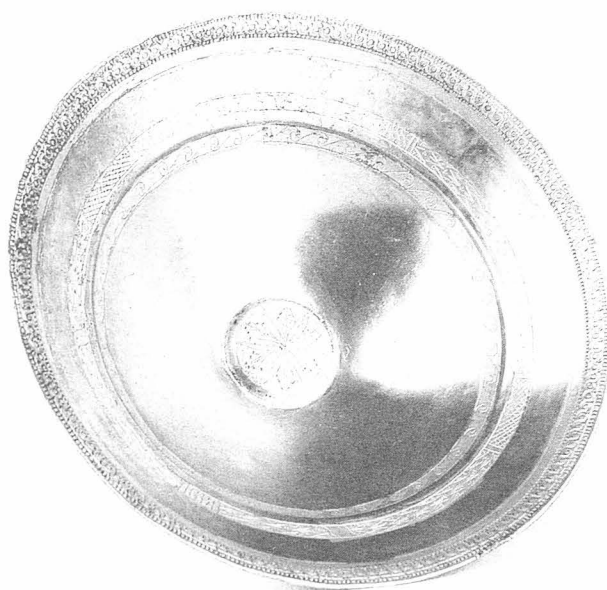
В действителност, цялостната декоративна концепция на чашата, както и отделните орнаментални мотиви, я обвързват с дискутирания тук модел на водещи елинистически ателиета, които произвеждат и разпространяват чашите с украса по вътрешната страна. По своя характер, орнаментите върху чашата от Шипка са универсални и типични за елинистическото изкуство и елинистическата металопластика. Идентични на тях се откриват както върху предмети от споменатото вече съкровище от Метрополитън (Guzzo 2003, fig 2, 7, 11, 32) и паметниците от колекцията Пол Гети (Pfrommer 1993, 122, № 7), така и върху много други престижни изделия на торевтиката.

3. Произход и датировка на чашата

Отсъствието на точни керамични паралели затруднява в голяма степен определянето на центъра, в който чашата от Несебър (най-вероятно импорт за античната черноморска коло-

ния) е била произведена. Безусловно, концепцията за нейния произход произтича както от анализа на емблемата на дъното, така и от този на рисуваната украса по стените. Тази украса носи специфични стилови белези и стои много близо до орнаментиката на т.нар. малоазийска „*West slope*“ декорация. Основният мотив - стилизираната „йонийска кима“ - се среща и при други паметници от малоазийския („пергамския“) кръг, макар и при тях да е изпълнена с по-голяма прецизност. Паралели на мотива са известни както от Пергам (Behr 1988, № 28-29), така и от Родос (Πατσίαδα 1983, № 116-117) и Хистрия на Черно море (Lungu 2000/2001, 12-13). Другият мотив, разположен върху вътрешната стена на чашата, а именно - пояс с точки, не е толкова диагностичен, но също се явява типичен за малоазийския репертоар (Behr 1988, № 8-9, 32-34; De Luca 1999, № 458-459). На тази база може да се формулира и предположението, че чашата от Несебър е свързана именно с малоазийския „*West slope*“ художествен стил и е била произведена в ергастерия, ситуирана в малоазийската културно-географска зона. Що се отнася до розетата на дъното на чашата от Несебър, тя демонстрира близост с украсата върху сребърните версии (ср. например екземплярите от музея Метрополитън), чието производство пък изглежда разпръснато между множество ателиета. Тяхната локализация най-често се търси в източното Средиземноморие и Близкия изток. (Oliver 1977, 81, Pfrommer 1993, 110-122)

Вече беше споменато, че за малоазийския „*West slope*“ репертоар не е типично (при наличието на единични примери) производството на чаши с релефна емблема на дъното. Същевременно може да се припомни, че емблемата (и по специално растителната), е традиционен декоративен белег на чашите с „релефна украса“ (т.нар. „мегарски чаши“), чието серийно производство в малоазийските ателиета се счита за утвърден факт (Kossatz 1990, *passim*; Mitsopoulos-Leon 1991, *passim*). Оттук следва изводът, че украсата върху чашата от Несебър е свързана както с традициите в керамичното производство на елинистическата епоха („*West slope*“ декорацията), така и с орнаменталните схеми в торевтиката и в производството на чашите с „релефна украса“. Подобна симбиоза в декорацията на луксозните трапезни съдове от керамика, метал (а и стъкло) не е новост за античните занаяти, но е развита до статута на „закономерност“ именно през елинистическата епоха (ср. Rotroff 1982, *passim*).

Обр. 4. Шипка, Казанлъшко. Сребърна чаша от „Сашова могила“

Fig. 4. Shipka, Kazanlak region. Silver cup from Sashova Mogila

Датировката на чашата от Несебър е свързана с нейната орнаментация и паралелите на отделните декоративни елементи, така и с датата на комплекса, от който тя произлиза. По принцип, близките до нея чаши от сребро традиционно се датират във времето на късната елинистическа епоха, или около 200-100 година пр. Хр. (Oliver 1977, 80-83). Едновременно с това, съдовете от Метрополитън, чиято украса също стои особено близо до несебърския екземпляр, са датирани още в III в. пр. Хр (Guzzo 2003, 85). Комплексът, в който е открита чашата от Несебър, съдържа също и унгвентарий, чиято украса в стил „*West slope*“, намира паралели сред паметници от III в. пр. Хр. (Божкова 2012, 34, обр. 7 I). На тази база, както и на основание датировката на сребърните чаши от Метрополитън, е разумно да се предположи една дата около края на III в. пр. Хр. и за чашата от Несебър.

Нееднократно, в хода на изложението на настоящето изследване, беше упомената близостта на керамичната чаша от Несебър със

сребърната чаша от некропола при Шипка. И двата паметника са без съмнение произведения на ателиета, разположени в новите артистични центрове на елинистическия свят. Контекстите на тяхното местонамиране са напълно закономерни, с оглед на конкретната политическа и етнокултурна среда. Чашата от Месамбрия е поредното доказателство за вкуса на местните жители на старогръцката апойкия, ориентирани по традиция към актуални за съответната епоха качествени и богато украсени керамични съдове. Сребърната чаша, открита в гробница на знатен тракийски аристократ, също илюстрира утвърдената привързаност към скъпи предмети от благороден метал в обичаите на висшето тракийско съсловие. И двете чаши свидетелстват за специфичен търговски внос в Западнопонтийската област от една страна и в древните тракийските земи от друга, свързан с традиционните за двете културни среди знакови атрибути за симпозиум, пиршество и погребални банкети.

Цитирана литература:

- Божкова 2012:** А. Божкова. „West slope“ керамика от България. - Археология, 2012, 2, 27-41.
- Божкова, Кияшкина 2013:** А. Божков, П. Кияшкина. Цистови гробове от елинистическия некропол на Месамбрия на Черно море. - In: In honorem professoris Георги Кузманов (Известия на археологическия институт, 59), 2013, 53-70.
- Китов 1996:** Г. Китов. Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). - Археология, 1996, 2-3, 9-22.
- Петров, Чимбулева 1963:** Т. Петров, Ж. Чимбулева. Новооткрита гробница от античния некропол на Месамбрия. - Музеи и паметници на културата, 1963, 57-64.
- Behr 1988:** D. Behr. Neue Ergebnisse zur pergamenischen Westabhangkeramik. - Istanbul Mitteilungen, 38, 1988, 97-236.
- De Luca 1999:** G. de Luca. Die Westabhang Keramik. - In: G. de Luca und W. Radt. Sondagen im Fundament des grossen Altars (Pergamenische Forschungen 12), Berlin, New York, 1999, 82-90.
- Edwards 1975:** G. Edwards. Corinthian Hellenistic Pottery. Princeton, 1975 (Corinth VII/3).
- Gassner 1997:** V. Gassner. Das Südtor der Tetragnon-Agora. Keramik und Kleinfunde. Wien, 1997 (Forschungen in Ephesos 13/1/1).
- Guzzo 2003:** P. Guzzo. A Group of Hellenistic Silver

- Objects in the Metropolitan Museum, Metropolitan Museum Journal, 38, 2003, 45-94.
- Kiyashkina, Bozkova, Marvakov 2012:** P. Kiyashkina, A. Bozkova, T. Marvakov. - A Guide to the Collections of the Archaeological Museum of Nessebar. Plovdiv, 2012.
- Kossatz 1990:** A.-U. Kossatz. Funde aus Milet. Teil 1. Die megarischen Becher. Berlin - New York 1990 (Milet V.1).
- Lungu 2000/2001:** V. Lungu. Amphores West-Slope sur le littoral Pontique. - Pontica, 32-34, 2000/2001, 253-281.
- Mitsopoulos-Leon 1991:** V. Mitsopoulos-Leon. Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos. Kleinfunde. 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit. Wien 1991, (Forschungen in Ephesos IX 2.2).
- Oliver 1977:** A. Oliver, Jr. Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver. The Toledo Museum of Art, Toledo, 1977.
- L'Or des Thraces 2006:** L'Or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Paris, 2006 (Musée Jacquemart-André/Institut de France).
- Pfrommer 1993:** M. Pfrommer. Metalwork from the Hellenized East: Catalogue of the Collections. The J. Paul Getty Museum. Oxford University Press, 1993.
- Rotroff 1982:** S. Rotroff. Silver, Glass, and Clay: Evidence for the Dating of Hellenistic Luxury Tableware. - Hesperia 51, 1982, 329-337.

Rotroff 1997: S. Rotroff. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. Princeton, 1997 (The Athenian Agora 29).

Rotroff 2004: S. Rotroff. Two emblemata from the Athenian Agora. - *Mediterranean Archaeology* 17, 2004, 71-78.

Rotroff, Oliver 2003: S. Rotroff and A. Oliver Jr. The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds through 1994. Cambridge Ma/London, 2003.

Πατσιάδα 1983: Β. Πατσιάδα Κεραμική του τύπου της „Δυτικής κλίτους” από τη Ρόδο. - *Αρχ. Δελτ.* 38/1, 1983, 105-210.

Cup with relief and West Slope decoration from the necropolis of Mesambria Pontica (Abstract)

Anelia Bozkova

The article discusses a ceramic cup from the necropolis of Mesambria Pontica, discovered several decades ago in a cist grave. The dimensions of the cup are 6.3 x 15.3 cm, its shape resembling a hemisphere with rounded bottom and no additional foot. Only the interior of the vase is decorated. On the bottom, there is a complex relief device with floral elements, and the interior of the walls is decorated in West Slope style. The decoration consists of a central band of stylized Ionic cymation, on both sides of which there are two narrower bands, filled with white dots. The general impression is that the painted decoration is executed carelessly, without precision regarding the individual ornaments and the details. The cup belongs to a novel morphological type of the Hellenistic period, of hemispherical or conical shape, with central a device (medallion) and decoration on the interior of the vase. Such vases were manufactured both in pottery and metal (silver). The analysis indicates that the medallions of floral motives are extremely rare on ceramic cups with interior decoration and in this respect the cup from Nesebar is definitely an extraordinary product of the Hellenistic artistic crafts. The absence of parallels in pottery is compensated for by very close resemblance to silver vases with identical silhouette (including from Thrace), adduced as parallels in the text. The analysis of the decoration on the walls leads to the conclusion that the cup has the specific stylistic features and is very close to the ornamental repertoire of the so-called Microasiatic West Slope decoration. The

main element, a stylized Ionic cymation, could be seen on other specimens of the Microasiatic (“Pergamene”) circle, and the motif of a band of dots is also typical of the Microasiatic repertoire. Based on these observations, it is suggested that the cup from Nesebar is related precisely to the Microasiatic West Slope artistic style and was a product of a workshop in the Microasiatic cultural and geographical region. Regarding the rosette on the bottom of the cup from Nesebar, it is close to the decoration of silver vases (such as three specimens in the Metropolitan Museum), the manufacture of which seems to be scattered among numerous workshops, mostly in the Eastern Mediterranean and the Middle East. Based on the parallels with silver vases and on the chronology of the datable items in the grave where it was found, the cup from Nesebar is dated to the late 3rd c. BC. One of the parallels, adduced in the analysis of the vase, is a silver cup from Tumulus No. 81 (“Sashova Tumulus”) in the necropolis at Shipka, near Kazanlak, which was declared in the primary publication “a product of the Thracian art” and reproduced in numerous catalogues of exhibitions abroad. In fact, both artifacts from Bulgaria were undoubtedly made in workshops in the new artistic centers of the Hellenistic world. They are testimonies to specific commercial imports in the West Pontic region on the one hand, and on the other in the Thracian interior, related to the emblematic attributes for symposium, feasting and funerary banquet, typical of both cultural spheres in the Late Hellenistic Period.

Insigne ingenuitatis – ранноримска bulla от Сердика

Марио Иванов

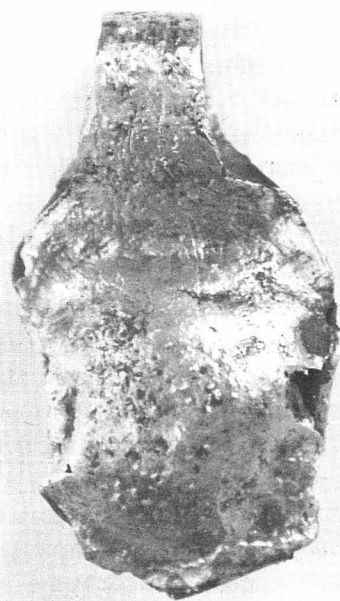
В археологическата литература и латинските извори с термина *bulla* се означава метален или кожен амулет с кръгла форма, окачен на тънък кожен ремък, който се носи на врата (Goette 1986, 135; Szilágyi 2005, 9). Подобни предмети притежават специфично символно и социално-статусно значение, което ги превръща в обект на по-специално изследване.

При археологическите проучвания в центъра на София през 2011 г. беше открит бронзов амулет, който следва да се идентифицира като *bulla* (обр. 1-4). Представлява бронзова висулка с приблизително кръгла форма и ухо, през което е преминавал ремъкът за окачване на врата. Амулетът е изработен от една бронзова пластина, чиито краища са с кръгла форма, докато средната част е изрязана като по-тясна лента. По-широките кръгли краища на пластината предварително са оформени конвексно, така че когато пластината се сгъне по средата, конвексните части се прилепят една към друга, образувайки неправилна куха сфера, докато по-тясната лента по средата се превръща в ухо за нанизване на ремък (обр. 2). Периферните части на двете страни на амулета са плътно долепени и на места приплеснати за по-добро затваряне на капсулата. Долната част на опаката (условно) страна на *bulla*-та е оформена малко по-дълга, като издаващият се извън лицевата страна остатък от пластината е прегънат върху ръба на последната за осигуряване на стабилно затваряне на кухината (обр. 1, 4).

Едната страна на амулета е частично разрушена от престоja в пръстта, при което през образувалия се отвор се подава малка част от скрития вътре предмет. Размерите на капсулата са следните: дължина - 2,8 см, широчина - 1,5 см, дебелина - 0,9 см. Дебелината на бронзовата пластина е 0,05 см. След отваряне на капсулата (обр. 4), вътре се откри малко кварцово камъче. Камъчето е с бял цвят и малки черни включения и има неправилна форма близка до

цилиндър. От вътрешната страна стените на капсулата са покрити с черен налеп, подобен на сажди. Възможно е този налеп да се е образувал от изтляването на органична материя (например плат или кожа), с която е било увито камъчето или той (същият) да се дължи на характера на наситената с органични останки пръст, в която се е намирала находката.

Описаният амулет е открит на кота 536.73 в северната част на помещение 1 от по-късната сграда A1. От същия пласт произхождат фрагменти от италийска *terra sigillata* (Иванов 2013, 148, 155, обр. 1/2, 157, обр. 5), импортно стъкло, бронзова фигурка на орел, бронзова гривна със сребърна апликация и изображение на Юпитер (Иванов 2012а, 48-49), както и монети на имп. Нерон и Флавиите. В непосредствена близост, но на по-ниска кота, е открита и отлично запа-

Обр. 1. Сердика. Бронзова bulla, опакa страна (фото авторът)

Fig. 1. Serdica. Bronze bulla, back side (photograph by the author)

Обр. 2. Сердика. Страничен изглед на амулета с част от предмета вътре (фото авторът)

Fig. 2. Serdica. The bulla with part of the object inside, lateral view (photograph by the author)

зена сестерция на имп. Британик (Владимирова-Аладжова 2011). Бронзовата *bulla* и останалите находки принадлежат към ранноримските пластове на Сердика от предградския период. Последните проучвания разкриха добре запазени части от дървените стени на жилищата и много други елементи от дървено-земления период на строителство в Сердика (Иванов 2011, 8-9; Иванов 2012, 317). Контекстът на откриване на разглеждания амулет и най-вече хронологията на откритите монети и импортна керамика позволяват датировка около третата четвърт на I век.

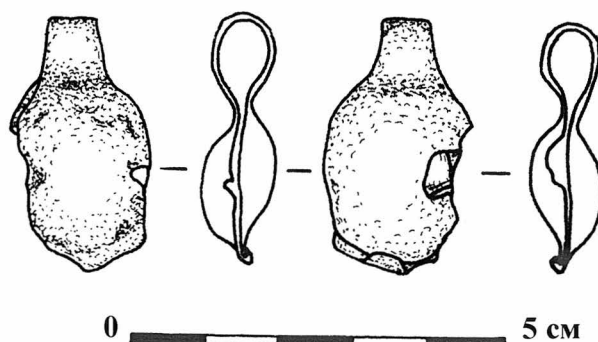
В имперски мащаб находките на *bullae* не са изключение. Известни са немалко скулптурни паметници, върху които са запазени изображения на подобни амулети (Goette 1986, 139, Abb. 4, 142, Abb. 10, 145, Abb. 13-14). Като археологически материал те произхождат предимно от проучванията на некрополи (Alföldi 1957, 444; Szilágyi 2005, 25-27). Подобни на сердикийската *bulla* са амулетите от Лауриакум (Keminger 1997, 145), Интерциза (Alföldi 1957, 444, Abb. 95) и Аквинкум (Szilágyi 2005, 12), въпреки че тяхната датировка е по-късна - II-III и дори IV в. Доколкото ми е известно от България засега има публикувана само една подобна находка - златна *bulla* от Рациария от средата на III в (Ruseva-Slokoska 1991, 150, cat. Nr. 132)¹.

Символната стойност на амулетите *bulla* се корени не само в защитната им функция, но и в социално-статусното им значение. Произхождат на тези капсули е от Етрурия, откъдето римляните ги възприемат (Goette 1986, 135-136). За разлика от етруските екземпляри, изработени преимуществено от злато и богато украсени, римските амулети демонстрират изчистена форма и съвсем семпла декорация, ограничена единствено върху халката за окачване (Szilágyi 2005, 11; Goette 1986, 143). Основната функция

на тези капсули е да служат като амулет, предпазващ от зло и вредни влияния. За тази цел в кухината на амулета се поставяли различни субстанции и предмети, за които се смятало, че притежават защитна сила. Изследванията върху подобни екземпляри от Панония показват най-вече употребата на различни растения и семена (например кориандър, грозде, трън от роза и др.), нерядко парчета плат, а в един случай капсулата е била пълна с пясък (Szilágyi 2005, 17-18, table 3). Както вече споменах по-горе амулетът от Сердика съдържа камъче.

За разлика от останалите, амулетите - *bullae* са натоварени със социално-статусна символика. *Bulla* се давала на новородените деца от мъжки пол в деня на тяхното раждане или седмица по-късно, когато те получавали своя *praenomen* (Szilágyi 2005, 19-20). В античните извори амулетът се свързва с *toga praetexta*, като на подобен амулет имали право само децата, родени свободни (Goette 1986, 136). Римските момчета носели своята *bulla* до навършване на пълнолетие между 14 и 16 години. Навлизането в кръга на мъжете и замяната на *toga praetexta* с *toga virilis* се отбелязвало с тържествена церемония, особено при по-знатните семейства. Едновременно със свалянето на детската тога, младежите сваляли и своята *bulla*. Тези символи на детството са оставяни на домашния олтар и посвещавани на домашните божества *Lares* и *Penates* (Szilágyi 2005, 19-20; Goette 1986, 138; Rawson 2003, 144).

Популярността на *bullae* в къснорепубликанския и ранноимператорски период се свързва с възхода на освободените роби от Цезар насетне. Посредством носенето и изобразяването на тези амулети върху каменните паметници на техните деца като *insigne ingenuitatis*, това ново съсловие демонстрирало своя променен граждански статус. Популярността

Обр. 3. Сердика. Графично изображение на бронзовата *bulla* (заснемане авторът)

Fig. 3. Serdica. Drawing of the bronze bulla (drawing by the author)

¹ От археологическите проучвания в Нове произхождат също няколко *bullae*, които засега не са публикувани. Сведенията дължа на доц. д-р Евгения Генчева, на която изказвам моята благодарност.

Обр. 4. Сердика. Изглед на амулета след отваряне на капсулата (фото авторът)

Fig. 4. Serdika. The bulla after the opening of the capsule (photograph by the author)

на *bullae* до голяма степен се дължала и на императорската пропаганда, представяща принципите от Юлиево-Клавдиевата династия с изображения на тези амулети преди да сложат *toga virilis* (Goette 1986, 146). Практиката на осиновяване на новите императори по времето на Антонините, както и утвърдилото се вече съсловие на освободенците довело до „демонстриране“ на обичая за носене на тези амулети. Независимо от това символиката на *bulla*-та като знак за „римско“ се запазва в провинциите дори и през III век (Goette 1986, 146-147). Изследванията върху по-късните некрополи от Панония, където такива капсули са открити и в гробове на момичета и жени (Szilágyi 2005, 22), показва загуба на ясно дефинираното през I в. социално-статусно предназначение на *bul-*

lae за сметка на чисто апотропейната им функция.

На фона на гореизложеното амулетът от Сердика е важен в няколко аспекта. Преди всичко от особено значение е неговата ранна дата - I в. Този факт поставя сердикийската находка сред най-ранните представители на разглежданата категория паметници. Свързана с датировката е и символната стойност на капсулата. Известно е, че за къснорепубликанските и ранноимператорските *bullae* може да се приеме с достатъчно висока степен на сигурност социално-статусното им значение, като знак за свободно роден римски гражданин. Не на последно място тук е от значение и чисто римската същност на подобен обичай, свидетелство за което се открива в предградска Сердика. Както беше изтъкнато вече, подобни находки се откриват преимуществено в некрополи. Случаят с разглежданата *bulla* от Сердика обаче не е такъв. Тя е открита заедно с други материали в контекста на едно от ранните дървено-землени жилища. Съществуват достатъчно основания да се приеме, че амулетът може би е съставлявал част от инвентара на жилището, свързан с домашния олтар. Някои от откритите в същия пласт предмети (бронзовият орел и гривна със сребърна апликация на Юпитер) вероятно могат да бъдат свързани с упражняването на култова дейност. Разбира се, без разкриване на самия домашен олтар и прилежащия му контекст, е трудно да се докаже подобно предположение, но предвид изложеното по-горе тази хипотеза има своите основания. Не по-малко сложно е да се определи и на кого е принадлежала сердикийската *bulla*. Възможно е тя да е посветена на домашния олтар според обичая от сина на собственика на жилището или самият собственик да я е запазил като свидетелство на собствения си тържествен ритуал. И при двата случая, обаче, амулетът е доказателство за практикуването на един римски ритуал и то в периода на създаване и първоначално развитие на Сердика. Натрупаните материали при последните проучвания, както и анализът на структурите и находките, сред които особено важни са откритите елементи от римско въоръжение (Иванов 2013а, 291), позволяват все по-аргументирано да се предполага възникването на Сердика при силното участие и влияние на контингент от римската войска.

Цитирана литература:

Владимирова-Аладжова 2011: Д. Владимирова-Аладжова. Рядък сестерций на Британик от Сердика (предварително съобщение). - Археология, 2, 2011, 110-114.

Иванов 2011: М. Иванов. Резултати от археологическите проучвания във връзка с изграждането на Метростанция 8-II, София. - Паметници, реставрация, музеи. Май-август, 2011, 3-10.

Иванов 2012: М. Иванов. Археологическо проучване през 2011 г. на обект „Метростанция 8-II“, гр. София, Централен сектор, Античен период. - Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 315-317.

Иванов 2012а: М. Иванов. Обект „Метростанция 8-II“, гр. София, Централен сектор. - Българска археология, 2011. Каталог към изложба. София, 2012, 48-49.

Иванов 2013: М. Иванов. Terra sigillata от Сердика. - В: В. Динчев (ред.). In honorem professoris Георги Кузманов. София 2013, 147-160 (= Известия на Националния Археологически институт, XLI).

Иванов 2013а: М. Иванов. Археологическо проуч-

ване на обект „Метростанция 8-II“, сектор „Изток“, гр. София. - Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 290-292.

Alföldi 1957: M. Alföldi. Schmuksachen. - In: M. Alföldi et al. Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Budapest, 1957 (= Archaeologia Hungarica, 37).

Goette 1986: H. R. Goette. Die Bulla. - Bonner Jahrbücher, 186, 1986, 133-164.

Keminger 1997: B. Keminger. Schmuck. - In: H. Ubl (ed.) Katalog zur Schausammlung „Römerzeit“ des Museums Lauriacum-Enns, 12/ 2. Enns-Wien, 1997, 135-146.

Szilágyi 2005: M. Szilágyi. Late Roman *Bullae* and Amulet Capsules in Pannonia. - Annual of Medieval Studies at the CEU (Central European University), 11, 2005, 9-27.

Rawson 2003: B. Rawson. Children and Childhood in Roman Italy. Oxford, 2003.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia. Sofia, 1991.

Insigne ingenuitatis – Early Roman bulla from Serdica (Abstract)

Mario Ivanov

During archaeological excavations in 2011 in the centre of Sofia, a bronze pendant (Fig. 1-4) was found, with the following dimensions: 2.8 cm long, 1.5 cm wide and 0.9 cm thick. The metal plate is 0.05 cm thick. The shape identifies the find as a specific amulet, known as *bulla*. It was made of a folded bronze plate with rounded edges. Both ends were bent into convex shape, in order to make a hollow sphere when folded. The lower end of the back side of the capsule is bent to overlap the front side, keeping the two parts together. Inside the amulet, there was a small pebble that was found after the *bulla* was opened (Fig. 4). The archaeological context, most of all coins and imported pottery (*terra sigillata*), suggests a date of the amulet in the third quarter of the 1st c. AD.

Wearing a *bulla* was related to its apotropaic power and its ability to ward off evil. However, the specific meaning of this amulet was related to the age and gender of the wearer. In Late Republican

and Early Imperial times, *bullae* were given only to male children, born free. The amulet was worn for protection and as status symbol until the boy entered maturity at the age of 14 to 16. When he was ready to become a man, the *bulla* was taken off and dedicated to the domestic deities, the Lares and the Penates, along with the *toga praetexta*.

Most probably, the *bulla* from Serdica belonged to the domestic altar of one of the wood-and-earth houses of the pre-urban period of the settlement. Having in mind the available archaeological evidence, it is not possible to say if the *bulla* belonged to the owner of the house, or to his son. What is most important is the attested practice of a purely Roman rite in a provincial settlement. This fact, along with the imported pottery and glassware, as well as the pieces of Roman weaponry, provides additional arguments to support the emergence and early development of Roman Serdica under the strong influence of a Roman military unit.

Дискуссионни монетосечения от Добруджа (XIV в.)

Владимир Овчаров

Известно е, че историческите извори не дават достатъчно информация за управлението на така наречените „добруджански“ владетели (втора половина на XIV в.). Напоследък, изследователят на монетосеченето на Второто българско царство К. Дочев също изтъкна, че все още няма убедителни доказателства и за собствено монетосечение на единият от владетелите - деспот Добротица (Дочев 2009, 269). Възприемайки тази бележка на изтъкнатият ни нумизмат ще отбележа, че и според мен някои от съществуващите хипотези за това монетосечение се опират на недостатъчно факти и недобре аргументирани тези в публикации. Досега в българската специализираната литература (Авдев 2005; Авдев 2007; Кузев 1988; Кузев 1992; Кузев 1993) всички контрамарки по инерция се отнасяха като действие на финансовите власти на Добротица и на Йоан Тертер, без да се вземат под внимание проучванията от чуждестранната литература (Dimitrijevic 1997; Lunardi 1980; Еманов 1995). В тази публикация са предложени други възможните издатели, предимно от упълномощените власти в татаро-генуезките колонии, които са били отговорни за това контрамаркиране.

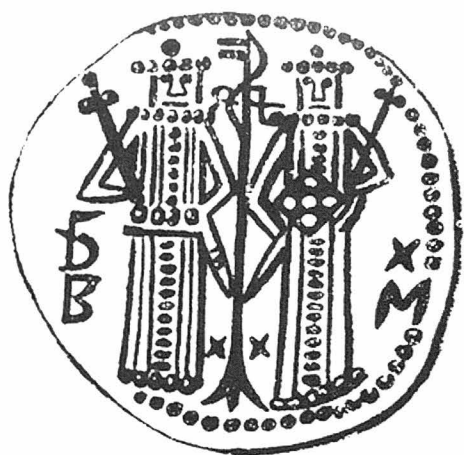
Наскоро, С. Авдев публикува няколко „нови“ типа контрамарки, нанесени върху сребърни монети и предположи, че са от управлението на „добруджанските“ владетели (?). Тук накратко са коментирани въпросните типове контрамарки. Контрамарка от тип „квадрат с пет точки“ , нанесена върху грош от типа Йоан Александър със сина му Михаил Асен (обр. 1 1), и определена от С. Авдев като „добруджанска“. Авторът имаше възможност да сравни въпросната

контрамарка с други подобни контрамарки по средновековни генузо-татарски монети. Този тип има различни варианти и е често срещан (обр. 1 2-3). Наскоро, Ю. Борейша и А. Казаров доказаха, че контрамарката е „литовска“. Контрамарка „Г“, нанесена върху дирхем на хан Абдулах, и е отнесена от С. Авдев към управлението на Йоан Тертер (обр. 1 4). Монетите с различни варианти на контрамарка „Г“ (обр. 1 5-6) са добре известни сред татаро-генуезките издания на Крим и смятам за по убедително, че става въпрос за „татарска“ контрамарка. Тук са дискутирани и монетите с голяма буква „Д“, публикувани от Т. Герасимов (Герасимов 1968), който разчете на лицевата страна името на Добротица, а на опаката им страна - монетарницата Калиакра. Впечатляващата стилова прилика и сходството в метричните параметри с някои генузо-татарски монети (Lunardi 1980) ме навежда на мисълта че, не трябва да се отхвърлят възможностите за преразглеждане на издателя на разгледаните монетни. Неуспоримо е, че вероятният „добруджанския“ издателят е бил вдъхновен от един тип фолари от Кафа (тамга - „Тама“ / надписи CARA) (обр. 2 2, 3). Имайки предвид специфичните особености на стила и надписите от фоларите на Кафа, както и някои контрамарки от района, се дава възможност за ново тълкуване на предполагаемия издатель. Не трябва да се отхвърля възможността този „добруджански тип“ да е фактически генузо-татарска монета, производство на нелокализирана монетарница, разположена във владенията на добруджанските владетели или в непосредствена близост до тях. Тук е представен и неизвестен сребърен грош от региона (обр. 4).

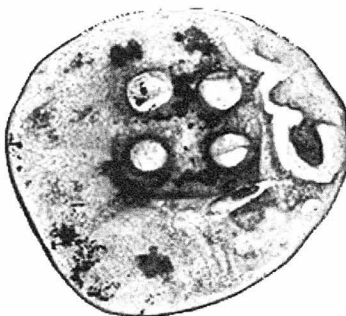
I. Сръбските и босненските сребърни грошове в монетната циркулация на Добруджанското деспотство

Сръбските и босненските грошове са

истински феномен в монетната циркулация на Добруджанското деспотство, който основателно буди интерес и предизвика продължителна и ползотворна дискусия

1

2

3

4

5

6

7

8

Обр. 1. 1-8. Контрамаркирани монети.
Fig. 1. 1-8. Countermarked coins

(Атанасов 2009, 283). Засега писменните източници от България и Сърбия мълчат относно този феномен (Jovanović 2004, 27). Като цяло, в много находки със сръбски грошове, регистрирани в България, има лошо отпечатани или имитативни монети и вероятно са местно производство (Jovanović 2004, 26). В българската специализираната литература са определени четири типа контрамарки, отнасяни към добруджанските владетели - в интерес на истината - без конкретни доказателства (Авдев 2005, 159-168; Авдев 2007, 179-188; Кузев 1988, 115; Кузев 1992, 277; Кузев 1993, 165). Контрамаркираните грошове се откриват в Западна Сърбия и по Адриатическото крайбрежие, като голяма част от тях попада в частни колекции и оттам най-хубавите екземпляри захранват електронните аукциони на Запад. В момента има около 30 нови екземпляра предложени в тези аукциони (Ebay, MA-Shop, VCoins). Повечето находки от България са известни от района на долината р. Батова. Това е район с най-много средновековни селища и крепости и с най-много колективни находки от сребърни монети, като част от тях са контрамаркирани. Голям е броят и на съкровищата от златни съдове и накити, перпери и други монети. От същото място произхожда и най-голямото съкровище от татарски аспри, открито в средата на XX в., с тегло около 10 кг. Вероятно в региона между дн. Кранево и курорта Аблена са основните места за прикотиване на чуждестранните кораби за износ и внос на различни стоки, най-вече на зърнени храни, дървен материал и добитък. Удобно е за маневриране и прикотиване, защото корабите могат да се оттеглят при всякакъв вятър. Провеждането на подводно-археологически проучвания в района и локализирането на щокове от котви на ветроходни кораби би спомогнало за потвърждаването на тази теза. Вероятно по този начин са постъпили неколкостотин контра-маркирани гроша, участвали в монетната циркулация тук. Според изследователите контрамаркираните грошове са представени като повредени, редуцирани или износени, но въпреки това са участвали в монетното обращение (Авдев 2009, 181; Dimitrijevic 1997, 60). Бих добавил към тази констатация, че има и много добре запазени нередуцирани сръбски грошове, също контрамаркирани с по една или две контрамарки (Ovtcharov, 2013).

През 1349г., вследствие на съпилата парична

криза, властите в Дубровник преминават към редуциране теглото на циркулиращите монети и чрез търговците такива екземпляри попадат и в земите на деспотството. Производството на нисокачествени и нископробни монети носи значителни финансови облаги и днес. Така произведените монети са с 30% по-скъпи от цената на един сребърен слитък със същото тегло. Известни са и посребрени грошове, произхождащи предимно от територията на Сърбия и някои в България, които финансовите власти в Сърбия са се стремили да отстранят от обръщение. През този период фалшифицирането на сръбските грошове е масово явление и се е стигнало до там, че в някои съседни държави грошовете са забранени при стоково парични сделки (Dimitrijevic 1997, 61). Проведените от автора археометрични анализи, макар и на ограничен брой контрамаркираните грошове показват, че те имат високо съдържание на сребро - 90, 3 % (Овчаров 2011, 14) и вероятно контрамарката освен контролен сарафски знак е била и гарант, че грошовете отговарят на необходимият стандарт. Възможно е актът на контрамаркирането да е изискван от финансовите власти на Деспотството и извършван от чуждестранните търговците чрез техните сарафи. Резултатът от подобно действие би ограничил вноса на нисокачествени платежни единици и би гарантирал търговските спогодби. Смятам, че не трябва да се отхвърля и възможността монетите да са контрамаркирани в западните сръбски региони, най-вероятно в „Захумлието“, в периода на недостиг на монети в Дубровник и вътрешността на страната, в резултат на чумата (1348 г.), по време на възстановяването на босненското управление в „Захумлието“ (1350) или при смяна на владетелите в Босна (1353), (Dimitrijevic 1997, 25). Намирам за неоснователно виждането, че контрамаркирането и орязването на грошовете е извършено на Калиакра, позовавайки се на двайсетината монети открити там (Кузев 1988, 115). Още по-странно е, че много от редуцираните грошове не са контрамаркирани. Без съмнение, за един къс период от време, сръбските грошове (контрамаркирани, не-контрамаркирани, редуцирани, имитативни и фалшифицирани), са заемали централно място в монетната циркулация на деспотството. Наличието на такива неравностойни монетни единици свидетелства за слаба централна власт и за неспособността, или нежеланието на финансовите и митническите власти на

Деспотството, да се справят със ситуацията. Вероятно определени обществени кръгове са били финансово заинтересовани от подобно положение. Това според мен е и основната причина за безсилието на научните публикации включително и на тази да регламентират функциониралиите монетните стандарти на Деспотството.

II. Относно някои контрамарки по С. Авдев

Преди няколко години С. Авдев публикува два (три ?) типа неизвестни контрамарки и предположи, че са от управлението на добруджанските владетели (?). В следващите редове, представям накратко и коментирам въпросните типове контрамарки по С. Авдев

Обр. 2. 1-4. Изображения илюстриращи дискутираните монетни типове (по Дочев и Лунардни)
Fig. 2. 1-4. Illustrations of the monetary types under discussion, after Dochev and Lunardi

(Авдев, 2007).

1. Контрамарка № 5 по С. Авдев

Контрамарка от типа „квадрат с пет точки“ по С. Авдев (Авдев 2007, 119). Нанесена върху грош от типа Йоан Александър със сина му Михаил Асен (обр. 1 1), (Дочев 2009, 135). В изложението си С. Авдев се позовава на графична илюстрация от статията на С. Янев (Янев, 1990, 39-42). Според него, достатъчното факти и подобни други монети биха я определили като Добруджанска контрамарка (?) с район на контрамаркиране в региона на Долния Дунав.

При посещението си в Крим преди година имах възможност да сравня въпросната контрамарка с други подобни, отпечатани върху средновековни генузо-татарски монети. Въпросната контрамарка се среща на немалко монети, дори в различни варианти (обр. 1 2, 3), (Борейша 2009, 23-25). Пръв О. Ретовски (Retowski 1901, 46) се спря на този тип контрамарка и ги определи като генузо-татарски. Доста по-късно, през осемдесете години на XX в., характеристиката му бе допълнена от Д. Лунард (Lunardi 1980, 125). Двама автори - Ю. Борейша и А. Казаров (Борейша, Казаров 2009, 23-40) обориha тази хипотеза и с голям фактически материал доказаха, че контрамарките принадлежат на Великия Дук на Литва Свитригайла (1430-1432 г.). През този период Литва владее територии с излаз на Черно море и граничещи с Златната Орда.

Според мен е по-убедително да приемем, че описаната последователно от С. Янев и С. Авдев монета има „литовска“, а не „добруджанска“ контрамарка.

1. Контрамарка № 6 по С. Авдев

През 1899, описвайки монетосеченията на Крим, О. Ретовски въведе монетни емисии със символ „Т“ (тау) - семантиката им и досега е дискуссионна (Ретовски 1899, 50-52). Съвременните публикации по темата са противоречиви и не дават ясен отговор за значението на символа „Т“ (Кирилко 1999, 137-141). Дори и днес се откриват неизвестни емисии с посочения символ (обр. 5). С. Авдев представи дирхем на хан Абдулах (1363-1368 г.) с контрамарка „Т“ (Авдев 2007, 236), отнесена от него към управлението на Йоан Тертер (обр. 1 4). Монетите с различни варианти на контрамарка „Т“ са типични и добре известни сред татаро-генуезките издания в Крим (обр. 1 5, 6). Първоначално се бе изградило мнението, че монетите с този символ са емитирани в

средновековния град Тана / Азов (наследникът на античния град Танаис на устието на р. Дон), но според Н. Фомичев (Фомичев 1991, 334-335) монети с такъв знак в Азов не са открити.

Очевидно контрамарките от тип „Т“ са нанасяни от монетни ателиета разположени по генуезко татарските колонии на Крим. Познавайки се на интернет ресурс, С. Авдев представи татарски дирхем с кръгла, татарска контрамарка от типа „Хан“ (обр. 1 7) и предположи, че „по някакви по-обща причини, по това време са били контрамаркирани и други дирхеми“ (Авдев 2007, 237). Така изложено това лаконично съобщение не пояснява какво е имал автора предвид. Контрамарките от типа „Хан“ са често срещани върху татарските монетни типове и не изискват представянето им в контекст с предполагаемите добруджански контрамарки (обр. 1 8). Действително, съществуват монети от подобни типове с кръгла, но „добруджанска“ контрамарка (Ovtcharov, 2013).

В съвременната историография контрамаркираните монетосечения от този период като цяло се свързват основно с Кримската монетарница на Кафа. Контрамаркираните сребърни монети се явяват преходен етап между монетите на „Златната Орда“ и асприте от Кафа от XV век (Еманов 1995, 111). Контрамаркираните медни монети предшестваха емитирането на фоларите с герба на Кафа (Бочаров 1998, 130-136). Без съмнение контрамаркирането като акт е и отражение на съперничеството на определени финансови кръгове от региона (Schlumberger 1954, 464).

Любопитно е, че познавайки се на труда на Г. Шлюмберже (G. Schlumberger 1876), Лунард (Lunardi 1980, 153) е включил при монетните емисии, отсечени на о. Родос една емисия анонимни български монети от тип II „кръст с надпис icxs/тамга “ (Дочев 2009, 120). Според двамата учени, издаването им трябва да се отнесе за периода 1278-1307 г., което с малка поправка се приближава до установеното за тях от К. Дочев - периода 1323-1330 г.

III. Монетите с голяма буква „Д“, приписвани на Добротица?

За пръв път такива монети бяха публикувани от Т. Герасимов (Герасимов 1968, 10-12), който разчете на лицевата страна името на Добротица, а на опаката - това на монетарницата Калиакра (обр. 2 1). Това виждане на Т. Герасимов се възприе почти без възражения. Единствено К. Дочев изрази някои общи съображения и постави под въпрос отнасянето на монетите към

управлението на Добротица (Дочев 2009, 121). През 1980г., Д. Лунарни публикува книгата си за генуезко-татарските монетосечения в Крим. Особен интерес представлява един рядък фолар от Кафа, сечен до 1433 г. (Lunardi 1980, 109, Fig. C-58). Според мен, въпросният фолар може да се определи като типичен колониален генуезко-татарски тип (обр. 2 2, 3). На лицевата му страна има конична тамга – тама, а на опаквата, традиционния генуезкия герб - кули с порта и надпис: CARA, който на кирилица се превежда - КАФА. Фоларът се среща в различни варианти и с различни надписи (CARA, CARE, CARR, CRR), като част от тях не са добре проучени. Метричните данни са: диам. 15/17мм и тегло 0,96/1,71 г.

Впечатляваща е стиловата приликата с отдаваните на Добротица монети. Метричните данни също са със сходни параметри: диам. - 15/20 мм и тегло - 0,80/1,80 г. Голямата буква „Д“ (Тамга ?) на лицевата страна наподобява коничната тамга от татаро-генуезкото издание. На опаквата страна, традиционното изображение на крепостните кули с порта от генузките издания е заменено със символ „Т“ а надписа КАФА с предполагаемото АККА (ЛККЕ, АКАА ?) и от там даващо в съкратен вид топонима КАЛИАКРА (?).

От исторически извори е известно, че управлението на Добротица се отличава с десетилетия на конфронтация с Генуа. Странно би

било Добротица да копира генузки тип монета имайки предвид, че се намира във враждебни отношения с генуезците. Както е известно, взаимоотношенията се нормализират едва след неговата смърт, при неговия наследник Йоан Тертер. Сключени са и договорни отношения с Генуа през 1387 г. Впоследствие Генуа въвежда монопол върху търговията в Черно море. Според С. Авдев, обвързването с генуезците е основна предпоставка за възникване на монетосечения на Йоан Тертер. Ако този монетен тип принадлежи на добруджански владетел, това може да бъде единствено Йоан Тертер. Отнасянето им към неговото управление се позовава единствено на локализацията на монетните находки, които са откриват предимно във владенията му и в последно време нараснаха (Овчаров 2013). Очевидно е, че монетите имитират генуезкото издание и не е изненада, че надписите по Лунарни и К. Дочев имат еднаква стилова характеристика (обр. 2 4), което прави малко вероятно възможността да съществува надпис АККА / Калиакра. Представеното описание на генуезкия фолар по Д. Лунарни е вероятно идентично с описанието на К. Дочев: CARA :CARA, т.е. КАФА (обр. 2 4). Начинът на изписване на буквата А е характерен за повечето генузко-татарски издания и е идентичен при двата типа монети, който досега се възприемаше при добруджанският вариант като К и оттам следваше топонима Калиакра. Имайки предвид, че имитативните издания следват първообраза, официалното издание, то вероятно става въпрос за надпис: КАФА. Идентично изписване на буква А (К), макар и от друг период, има описано при дискуссионните български грошове в каталога на К. Дочев (Дочев 2009, 260, 265, 266).

Затова смятам, че не трябва да се отхвърлят възможностите за преразглеждане на издателя на разгледаните монетни типове.

1. Имитативните фолари с „Д“ са градско издания на Йоан Тертер или на генуезките търговци, резидирали във владенията му. Генуезкото влияние е дало отражение върху стиловите и метричните параметри на монетите, копирайки изданието от Кафа. Въпреки липсата на археологически доказателства, потвърждаващи монетно производство (?), тази емисия може да е емитирана в монетарницата Калиакра (АККА), и се явява потвърждение на обвързаността му към генуезката монетна политика. Малкият брой монети от този тип, откритите на

Обр. 3. Татарски пулове контрамаркирани със символ „Д“, Делта

Fig. 3. Tatar tokens, countermarked with the symbol “Д”, Delta

Обр. 4. Неописан сребърен грош от края на XIV или средата на XV в. (d. 14 mm; m. 0, 30 g).

Fig. 4. Uncatalogued silver Grosh of the late 14th or mid-15th c. (diameter 14 mm; weight 0.30 g)

Калиакра не отговарят на представата за една средновековна монетарница и поставят под съмнение тази възможност (?).

2. Фоларите с тамга „Делта” и надписи CARE са рядък генуезко-татарски тип, произвеждан в нелокализирана монетарница, разположена във владенията на добруджанските владетели, или в непосредствена близост до тях. Имайки предвид реалната зависимост на тези владетели от Златната Орда, това твърдение е напълно възможно. При този вариант е заменен традиционния генуезкия герб - кули с порта с тамга „Т”, която е известна от генуезките издания и контрамарки (обр. 1 4-6) и по случайност, частично съвпада с монограма на владетеля Йоан Тертер, известен от Дръстърските монетни издания (РТР, IWT), (Дочев 2009, 275, 278). В подкрепа на тази теза се явява една татарска контрамарка със символ „Д” - „делта”, идентична по начин на изписване и гравьорска работа с голямата буква „Д”, възприемана обичайно в българската литературата за титлата Деспот (обр. 3). С малко повече фантазия и желание за откривателство, може да добавим и татарските контрамарки от типа „Д” към изданията на Добротица. Смятам че начинът на изписване на деспотския символ „Д”, с прилежащите му странични рамена обаче, е повече от странен. Възможно е да става въпрос за две различни

тамги (Джанибеков, 1935), представени в каталога на К. Дочев (Дочев 2009, 271):

1. Монета: 5880- Джай Тамга, стилизиран лък със стрела (обр. 2 I/ първа монета).

2. Монета: 5890- Делта (Щит ?) Тамга (обр. 2 I/ втора монета).

Изложеното становище хвърля нова светлина върху тези монетни типове и е възможно да допринесе до решение на дискусиата.

Тук се публикува и един неизвестен сребърен грош от региона със символ „Т”, чийто издател е все още дискуссионен (обр. 4).

Л: Св. Георги (Св. Евгений ?), прав насреща с копие в дясна ръка, нечетлив надпис: ОА Г....?

О: Монограм съставен от символи - Т (тау), V и звезда. По периферията - свързани акантови листа (татарска розетка ?) и зрънчест кръг от точки.

Метричните данни, както и стиловите особености определят монетата като генуезко-татарска, от района на Крим. Стиллова аналогия има с монетосеченето на Генуезката банка Св. Георги (1453 г.) от Кафа въпреки, че на тях светецът е представен на кон. Ако изображеният светец е Св. Евгений, то вероятен издател може да се окаже близък до Трапезундската империя. Подобно иконография на светеца се среща и при изданията на Йоан II (1280-1297 г.), (Сear 2000, 370, обр. 2609). Според М. Бронеvски (1867, 344), след присединяването на Трапезунд към Османската империя (1461 г.), наследници на бившата императорска фамилия се заселват на Крим и вероятно са получили определен суверенитет. Ако приемем възможността да е изобразен Т-образен кръст, тогава стиллова аналогия съществува със златните емисии „Тарий” от о. Сицилия. Засега единични находки се откриват на територията на Североизточна България, т.е. във владенията на Добруджанските владетели, което предполага, че са участвали в монетната циркулация на региона.

Цитирана литература:

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в Средновековна България. София, 2005.

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009

Борейша, Казаров 2009: Ю. Борейша, А. Казаров.

О надчеканках „Колюмн” Витовта Кейстутовича и Свидригайлы Ольгердовича. Минск, 2009.

Бочаров 1998: С. Бочаров. Генуезко-татарские медные монеты Кафы. Stratum-plus. № 6, Кишинев-Одесса, 1998.

Бронеvски 1867: М. Бронеvски. Описание Крыма (Tartariae Descriptio). Записки Одесского общества

истории и древностей, 6. 1867.

Герасимов 1968: Т. Герасимов. Медни монети на деспот Добротица - владетел на Карвунската Земя. - Археология, 3, 1968, 10–12.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век.

Велико Търново, 2009.

Джанибеков 1935: А. Джанибеков. Тюркские Тамги. Дагестан, 1935.

Еманов 1995: А. Еманов. Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы XIII–XV в. Тюмень, 1995.

Кирилко 1999: В. Кирилко. Аспры с большим „Т“ на лицевой стороне: опыт интерпретации. In: Stratum-plus, № 6, Время денег. Кишинев- Одесса, 1999.

Кузев 1988: А. Кузев. Сръбски грошове в Добруджа през XIV век. ИНМВ-кн.24(39), 1988.

Кузев 1992: А. Кузев. Находка на сръбски грошове от XIV век при с. Соколник, Добричко. ИНМВ-кн.28 (43), 1992.

Кузев 1993: А. Кузев. Находка на сръбски и босненски грошове от XIV век край с. Храброво, Балчишко. ИНМВ- кн.29 (44), 1993.

Овчаров 2011: В. Овчаров. Археометричен анализ на българските средновековни монетосечения. Coinage and Coin Circulation on the Balkans (CCCB), Vol. X. София., 2011.

Овчаров 2013: В. Овчаров. Редки и неописани български монети от XIV век. - Acta musei Varnaensis, 8-2, 2013.

Ретовски 1899: Генуэзско-татарские монеты города Каффы. Симферопол, 1899.

Сеар 2000: Д. Сеар. Каталог на византийските монети. София, 2000.

Фомичев 1991: Н. Фомичев. Монетното обръщение в средновековния град Азов през 10–15 век. Международен конгрес по Византология, 1991, 334–35.

Янев 1990: С. Янев. Контрамаркирана сребърна монета на цар Иван Александър със сина му Михаил Асен. Сп. Нумизматика XXIV, кн.1, 1990.

Dimitrijević 1997: S. Dimitrijević. Srednjovekovni srpski novac. Beograd, 1997

Jovanović 2004: V. Jovanović. Nalaz raskog zigosanog novca u bugarskoj. In: Dinar, 22, Beograd, 2004.

Lunardi 1980: G. Lunardi. Le monete delle colonie genovesi. - ASLSP (Atti della societa ligure di storia Patria), NS. Genova, 1980.

Ovtcharov 2013: V. Ovtcharov. Detailed investigation of countermarked coinage from Dobrudja Despotat. - In: REDIVA, 2013.

Schlumberger 1876: G. Schlumberger. Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean (les Gabalas et leurs divers successeurs). - Revue Archéologique, Paris, 1876, 31.

Schlumberger 1954: G. Schlumberger. Numismatique de l'Orient latin. Gratz, 1954.

Controversial coinages in Dobrudzha (14th c.) (Abstract)

Vladimir Ovcharov

Until now, historical sources failed to provide convincing evidence for the rule and the coinage of the “Dobrudzhan” rulers. In Bulgarian numismatic publications, all countermarks have been automatically attributed to the financial authorities of Dobrotitsa and Ioan Terter, without taking into account several studies of foreign scholars. The present article proposes other possible issuers, mostly among the authorized officials in the Tatar-Genoese colonies, responsible for countermarking. Recently, S. Avdev published several “new” types of countermarks on silver coins and suggested they are from the reign of “Dobrudzhan” rulers. The present article offers brief comments on these countermarks. A countermark of “square with five dots” type, struck on a Grosch of the type Ivan Alexander

with his son Michael Asen (Fig. 1 1), was identified as “Dobrudzhan” by S. Avdev. The author had the chance to compare the countermark with other similar countermarks on medieval Genoese-Tatar coins. This type is widespread in various versions (Fig. 1 2-3). Recently, Yu. Boreisha and A. Kazarov proved that the countermark is “Lithuanian”. The countermark “T”, struck on a dirham of Khan Abdullah, was attributed by S. Avdev to the rule of Ioan Terter (Fig. 1 4). Coins with several variants of the countermark “T” (Fig. 1. 5-6) are well known among the Tatar-Genoese issues of Crimea and in my opinion it could be more convincingly identified as a “Tatar” countermark.

The article also discusses the coins with a large letter “Д”, published by T. Gerasimov, who read

on the obverse the name of Dobrotitsa, and the mint of Kaliakra on the reverse (Fig. 2, 1). The apparent stylistic closeness and the similarities with the metric characteristics of some Genoese-Tatar coins make me think that one cannot exclude a possible reattribution to another issuer. It is beyond doubt that the probable “Dobrudzhan” issuer was inspired by a type of foliar of Kaffa (tamga „Tama” / legend CARA) (Figs. 2 2-3). Having in mind

some specifics of the style and the inscriptions on the folars of Kaffa, as well as some countermarks in the region, one could propose a different identification. Possibly, the “Dobrudzhan” type was a Genoese-Tatar coin, issued in an unknown mint in the domain of the Dobrudzhan rulers or in its immediate surroundings. An unidentified silver Grosch with monogram “T” is also presented, but its issuer remains disputable (Fig. 5).

Международна научна конференция „Базилката „Св. София“ на прехода между езичество и християнство“, София, 11-13 март 2014 г.

Международната научна конференция „Базилката „Св. София“ на прехода между езичество и християнство“ се проведе между 11-13 март 2014 г. в София. Организатор бе Общински културен институт „Музей за история на София“, с любезното съдействие на Столична община, Столична библиотека и Американския център (American corner). Събитието се подготви в чест на 1700 години от изграждането на първия християнски храм, свързан с настоящата църква „Света София“ и в рамките на кампанията за подкрепа на София и Югозападен регион за Европейска столица на културата през 2019 г. За председател на научния комитет беше поканена чл.-кор. проф. д. изк. Елка Бакалова. Присъстваха над 30 специалисти от 8 държави: Гърция, Македония, Сърбия, Хърватска, Австрия, Украйна, САЩ и България. Големият брой слушатели е показателен за значителния интерес към събитието.

Програмата беше структурирана в четири модула: (1) История и Археология; (2) История на изкуството и Богословие; (3) Архитектура и Консервация, Реставрация и адаптация на културни ценности; (4) Музеология и Управление на обекти и на културно наследство. В отделен модул бе организирана постерна сесия.

Тържественото откриване се проведе в Информационния център на Столична община на ул. „Париж“ № 1. Събитието беше анонсирано с приветствени слова от почетния председател проф. Елка Бакалова и директора на Музея за история на София д-р Надежда Кирова-Йовчева. Програмата продължи с организирано посещение на сградата-емблема на конференцията - църквата „Света София“ и новооткритото археологическо ниво под нея.

Научната част на форума започна с пленарно заседание в залата на Американския център в Столична библиотека на площад „П. Р. Славейков“ № 4А, с два встъпителни доклада на почетните гости на конференцията. Първият беше изнесен от проф. Слободан Чурчич, дългогодишен преподавател в Департамент изкуство и археология, Университет Принстън (САЩ). Направен беше обстоен поглед върху произхода на кръстокуполните базилики, проследяване на развитието им и интерпретиране на типове им

особености. Проф. Чурчич представи своя метод за проучване на църковната архитектура, при който обектите се изучават паралелно „микроскопично“, с акцентирание върху всеки паметник и „телескопично“, с обхващане на цялостното състояние на проблема. Следващият доклад изнесе доцент Галина Фингарова, Институт за изучаване на изкуството, Виена (Австрия), която представи първоначалната конструкция на софийската базилика „Св. София“ в контекста на общовизантийската църковна архитектура. Беше разкрито детайлно значението на този храм като архитектурен паметник.

Втората сесия за деня продължи с доклади с разнородна тематика. Беше изложен критичен преглед на проучванията върху „Света София“, показани бяха последните археологически проучвания на източния некропол на Сердика. Последвалата дискусия засегна всички изказвания, а акцентът се постави върху презентацията на проф. Юлия Вълева, Институт по изкуствознание БАН (България) и проблемите които тя изложи. В края на деня участниците във форума бяха поканени да разгледат експозицията на Националния археологически музей към БАН.

Вторият конферентен ден започна с последната сесия от модула „История и Археология“. Докладите бяха структурирани тематично и представиха най-новите проучени раннохристиянски църкви. Открои се презентацията на гл. ас. д-р Марио Иванов, Национален археологически институт с музей към БАН (България), който изложи виждането си относно християнизацията на Сердика. Стойността на докладите намери отражение в активния научен диспут след сесията, надхвърлил значително рамките на дискусията.

След почивката започна представянето на участниците в модул „История на изкуството и Богословие“. Изнесените доклади отново бяха концептуално селектирани, като акцентът на сесията се постави върху проблемите, свързани с иконографията. Продължителна дискусия предизвика докладът на Марко Капларевич от Института за изучаване на Античната култура към Австрийската академия на науките (Австрия), в който бяха засегнати проблеми относно раннохристиянската гробнична живопис.

По време на обедната почивка беше открита постерна сесия, с участие на специалисти от Украйна, Хърватска, Македония и България. Темите на постерите обхващаха проблеми, свързани с раннохристиянската църковна и гробнична архитектура.

ра, декорация и иконография. Интерес предизвика проектът на гл. ас. д-р Доника Георгиева, Катедра История и Теория на архитектурата, Университет по архитектура, строителство и геодезия (България), който представи достъпността на културното наследство през призмата на етическите и философски аспекти.

По-късно бяха посетени Боянската църква и разгледана постоянната експозиция на Националния исторически музей. По време на посещението беше проведена беседа, запознаваща участниците във форума с културно-историческото наследство на София.

Последният ден на международната конференция, организирана от Музея за история на София, започна с представяне на докладите от модул „Архитектура и Консервация, Реставрация и адаптация на културни ценности“. Интересът към докладите беше голям и залата трудно побра всички желаещи да присъстват. Сесията беше открита от проф. Веселин Венков (България), който изнесе важни данни за състоянието на базиликата „Света София“ в район със засилена сеизмична активност и методи за запазването ѝ. Бяха представени интересни и иновативни техники за консервиране и реставриране, които показаха нивото на българската школа. В същото време възникнаха въпроси относно резултатите от реставрационните дейности и специално проблемите свързани с работата по мозайки.

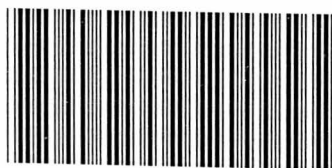
Последният модул на събитието („Музеология и Управление на обекти и на културно наследство“) предложи доклади с разнородна тематика, обхващащи социализацията и управлението на обект като „Света София“ и важни насоки в концепцията на опазването на културното наследство. Последвалата дискусия провокира въпроси относно съвременната визия за представяне на културното наследство.

Беше даден за пример опасностите, които крие мащабното разкриване на археологически обекти, без да има цялостна концепция за тяхното социализиране. Беше повдигнат въпроса за организиране на отделна конференция по тези проблеми. Сесията беше закрита с презентацията на Анастасиос Танцис, Департамент по история и археология, Университет Аристотел Солун (Гърция), които представи съдбата на ротондата „Свети Георги“ в Солун като емблематичен пример за промените съпътстващи храмовите постройки на прехода от езичество към християнство.

В закриващата сесия на конференцията председателят на събитието - проф. Бакалова направи обстоен преглед на форума и изложи силните страни на всяка една сесия, приносят на отделни научни доклади и проблемите, които бяха повдигнати и дискутирани. От свое име, от името на проф. Чурчич и на други участници в конференцията, тя постави висока оценка на събитието, като отчете и неговия приносен характер. В заключителната реч, директорът на Музея за история на София, д-р Кирова-Йовчева благодари на всички участници и слушатели за ангажираността им към форума и потвърди ангажмента на организаторите представените доклади да бъдат публикувани в самостоятелен том.

Конференцията „Базиликата „Св. София“ на прехода между езичество и християнство“ е най-мащабното международно научно събитие, организирано от Музея за история на София през последните години. Големият интерес намери отражение и във високото ниво на научните доклади и активните дискусии. Събитието постигна целта си да провокира мултидисциплинарен поглед върху „Света София“ като културна ценност и действащ храм, превърнал се в един от символите на съвременната българска столица.

Александър Станев

3501-7580

This journal is published twice a year. It accepts papers and reports about archaeological sites and research concerned with excavations in Bulgaria as well as papers of debate on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. It also offers concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, academic life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters, including notes and bibliography. Citation is to be made according to the Harvard referencing (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). Bibliography is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (a, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are given in parentheses immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which is a part of particular series, the title of the latter is preceded by “- **B:**” or “- **In:**”, and followed by the other necessary information, e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, 153, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). Beitrage zur alteren europaischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Texts and illustrations are delivered on CD or DVD. Illustrations (line drawings or black-and-white photos of good quality) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are labeled as „Figures“ (Figs.). All of them are to be numbered with Arabian numbers on the backside. An arrow on the same side points to the top. Captions should be simple and informative. A linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Screen illustrations are accepted in Joint Photographic Experts Group (JPEG, JPG) or Tagged Image File Format (TIFF, TIF), at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations (the latter are accepted in Adobe Illustrator (AI), Encapsulated Post Script (EPS), Corel Draw (CDR) or Windows Metafile (WMF) format).

Summaries of papers and reports should be most informative and should amount to about one eighth of the original text.

Texts are accepted in any MSWord version (File type .rtf, font Times New Roman 12 pt, page margins 3.5, space line 1.5. Title and author's name are given in Bold, Left Alignment. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, in Italic. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be inserted in the printout and highlighted in color. Only complete manuscripts are accepted.

